

De eerste minister van de Republiek

De Hollandse raadpensionaris in de zeventiende eeuw

Jaap de Haan

ISBN: 978 94 6458 568 1

Druk: Ridderprint, Alblasterdam

Cover: Ridderprint, www.ridderprint.nl

Copyright: Jaap de Haan, Utrecht (2022)

Dit proefschrift werd mogelijk gemaakt met financiële steun van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijke Onderzoek (NWO), onder projectnummer 023.006.073.

De eerste minister van de Republiek

De Hollandse raadpensionaris in de zeventiende eeuw

The First Minister of the Dutch Republic
The Grand Pensionary of Holland in the Seventeenth Century
(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus,
prof. dr. H.R.B.M. Kummeling,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen op
vrijdag 9 december 2022
des middags te 12.15 uur

door

Jacob Hendrik Folkert de Haan

geboren op 24 maart 1977
te Zwolle

Promotor:

prof. dr. M.R. Prak

Copromotor:

dr. D.M.L. Onnekink

Beoordelingscommissie:

prof. dr. O.C. Gelderblom

prof. dr. J.F.J. Duindam

prof. dr. I. de Haan

dr. D.C. van der Linden

prof. dr. E. Stronks

‘En nu schrijf je zeker aan een proefschrift,’ zei Beerta.

‘Ik schrijf geen proefschrift.’

‘Schrijf je geen proefschrift?’

Maarten lachte. ‘Ik heb de pest aan mensen die een proefschrift schrijven alleen om de titel. Als je wat te vertellen hebt, kun je dat ook wel zonder proefschrift. En ik heb niets te vertellen.’

Beerta trok zijn wenkbrauwen op en keek Nicolien even aan voor hij zich opnieuw tot Maarten wendde. ‘Ik heb mijn hele leven nog nooit één origineel idee gehad,’ zei hij met nadruk, ‘en toch heb ik een proefschrift geschreven. Wat laat, en ik denk ook niet dat iemand het gelezen heeft, behalve mijn promotor natuurlijk, maar ik ben Onze Lieve Heer nog iedere dag dankbaar dat ik het heb mogen maken.’

Ingekort fragment uit: J.J. Voskuil, *Het bureau 1 – Meneer Beerta* (Amsterdam 1996) p. 7.

INHOUD

Dankwoord	ii
Inleiding	15
Hoofdstuk 1 - De Hollandse raadpensionaris	33
Geschiedenis van de Hollandse raadpensionaris	33
De functies van de raadpensionaris	46
Hoofdstuk 2 - Methode, bronnen en gevalstudies	57
Prime Ministerial Power analysis-model van Norton	57
Conserverend leiderschap van Terry	63
Gevalstudies en bronnen	66
De eerste minister in Europa	70
Hoofdstuk 3 - Oldenbarnevelt tussen kerk en staat	73
Inleiding	73
De coördinator van de Opstand	77
Het buitenland kijkt mee	86
De Staten van Holland in de ban van de kerkscheuring	89
Conclusie	106
Hoofdstuk 4 - De Witt en de Ware Vrijheid in Overijssel	111
Inleiding	111
De eerste jaren van De Witt	114
Johan de Witt en de het Schisma in Overijssel	120
Conclusie	142
Hoofdstuk 5 - De Witt als onzichtbare leider op de vloot	153
Inleiding	153
Opnieuw oorlog met Engeland	160
De spin in het bestuurlijke web	163
Leider achter de schermen	168
Conclusie	184

Hoofdstuk 6 - Fagel, Willem III en Amsterdam	189
Inleiding	189
De machtssituatie van Fagel	193
De internationale politiek	199
Ruzie in de Staten van Holland	205
Conclusie	224
Hoofdstuk 7 - De eerste minister in Europa	229
Inleiding	229
Eerste minister of favoriet?	233
De functies van de eerste minister	238
Conclusie	256
Conclusie	259
Onderzoeksmethode	260
De vier functies van de raadpensionaris	261
De raadpensionaris en de eerste minister	265
De eerste minister van de Republiek	267
Reflectie op de onderzoeksmethode	268
Bijlage – Instructie voor Gaspar Fagel (1672)	273
Archieven, bronnen en literatuur	285
Archieven	285
Gedrukte primaire bronnen	287
Pamfletten	289
Literatuur	292
Summary	311

DANKWOORD

Twee keer in mijn leven heb ik de stoute schoenen aangetrokken. De eerste keer was in 1994, toen ik Jorien vroeg of ze mee wilde naar het Openluchtzwembad in Zwolle en de tweede keer in 2013, toen ik Maarten Prak aansprak op een receptie om te vragen of hij mijn promotor wilde worden. Het resultaat hiervan is dat mijn dochters, Sophie en Eva, dit boek over een paar jaar hopelijk met belangstelling zullen lezen.

Een aantal personen en instellingen die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van dit proefschrift wil ik graag bedanken. In de eerste plaats het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen voor het instellen van de docentenbeurs voor leraren. Dankzij deze geweldige beurs was het voor mij mogelijk om een lang gekoesterde droom, promotieonderzoek naar een vroegmodern onderwerp, mogelijk te maken. Daarnaast het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht en in het bijzonder de onderzoeksgroep Economische en Sociale Geschiedenis, die mij gastvrij hebben ontvangen. Op de aio-zolder van Drift 6 kreeg ik een (vaste) flexplek toebedeeld. In het gezelschap van Steije Hofhuis, Suzanne Wolfert-De Vries, Ruben Peeters, Amaury de Vicq de Cumplich, Bas Machielse, Junhao Cao, Manuel Llano, Koen Scholten, Faheem Rokadiya, Aditi Dixit en de laatste maanden van Matthias Berlandi, werkte ik aan mijn onderzoek. De bezoeken aan de visboer met Steije en aan Broodje Carlo met Koen, Manuel en Matthias veraangenaamden de pauzes.

Mijn collega's op het Hervormd Lyceum Zuid ben ik erg dankbaar voor de bereidwillige medewerking aan mijn onderzoek. Mijn sectiegenoten Albert van der Meer, Marco Frehse en Christiaan van de Bruinhorst waren heel enthousiast toen ik mijn beurs kreeg, ook al betekende dat een verandering van de werkzaamheden en de komst van een nieuwe collega. Gelukkig bleek Diederik Dol een goede vervanger. De sectie Engels, in de personen van Geert Boenink en Stéphanie Dockx en Lalita Fonseca, was altijd bereid om met mij te oefenen voor Engelstalige lezingen. Rector Wilfred Vlakveld en afdelingsleider Corinne van Baar, tenslotte, deden gelukkig nooit moeilijk als ik op mijn promotiedagen vergaderingen of studiedagen oversloeg; een paar keer kreeg ik zelfs verlof om naar een conferentie in het buitenland te gaan.

Veel heb ik gehad aan de bijeenkomsten van de promovendiclub van vroeg-moderenisten aan de Universiteit Utrecht. Geregeld kwamen John Tholen, Anna-Luna Post, Cora van de Poppe, Rozanne Versendaal, Andrea van Leerdam, Stan van Zon, Maja van Leeuwen, Henrike Scholten en ik bij elkaar om stukken van elkaar te bepreken. 'Wat wil je hiermee bereiken?' en: 'Wat is jouw bijdrage?', waren de meeste gestelde vragen.

De volgende personen wil graag bedanken voor hun commentaar of advies dat ze op enig moment hebben gegeven: Lars Behrisch, Guido de Bruin, Jeroen Duindam, Beatrijx de Graaf, Simon Groenveld, Ido de Haan, Paul 't Hart, Jan Haverkate, Gijs Rommelse (†), Wout Troost, Guus Veenendaal en Coen Wilders. Mijn zus Marjanne de Haan en oud-studiegenoot Marjolein van Dekken hebben de hoofdstukken van dit boek kritisch doorgelezen en op die manier de inhoud verbeterd. Marina Wildt Meijboom was zo vriendelijk de hele tekst na te lezen op typefouten en andere ongerijmdheden.

Mijn vader en moeder, Feite en Margreet (†), komt de eer toe dat ze mijn historische belangstelling van jongs af aan hebben gevoed. Ook al gaat dit boek niet over de geschiedenis van brandweerauto's, treinen, de Engelse adel of het koningshuis, mede dankzij hun enthousiasme ben ik historicus geworden. Mijn moeder heeft dit manuscript nog gelezen, maar de promotie maakt ze helaas niet meer mee. Nico Lettinck, Ad Voogd (†), Luc Panhuysen en Ineke Huysmans hebben elk op hun manier ook bijgedragen aan mijn weg tot de historie. Nico en Ad moedigden mij op de lerarenopleiding aan om ook geschiedenis te studeren op de universiteit en Nico heeft dit onderzoek steeds met vriendschappelijke belangstelling en interesse gevolgd. Bij Luc kon ik altijd mijn hart ophalen over de zeventiende eeuw en ondertussen ideeën opdoen over hoe je leesbaar schrijft. Ook al is dit boek niet direct een publiëksboek, aan onze gesprekken heb ik veel gehad. Dankzij Ineke ben ik in contact gekomen met talloze mensen die zich met Johan de Witt bezighouden. Met haar onderzoeksgroep mocht ik mee naar Oxford en later bezochten we congressen in Lissabon en in Londen. Naast veel gezelligheid zorgden de congresbezoeken ook voor de mogelijkheid mijn onderzoek in het buitenland te presenteren.

Tenslotte wil ik mijn begeleiders Maarten Prak en David Onnekink bedanken. Maarten heb ik ervaren als een stimulerende promotor, die altijd op een positieve en opbouwende manier kritiek geeft. Als ik mij tijdens een bespreking van een hoofdstuk vagelijk bewust was van een probleem, had hij al drie oplossingen klaar liggen. Davids oog voor detail en kritische blik is de inhoud van dit boek ten goede gekomen. Daarnaast nam hij zijn rol als dagelijks begeleider heel serieus. Geregeld dronken we koffie in de buurt van de Drift om over de voortgang van het onderzoek te spreken, maar ook over persoonlijke zaken. Met mijn begeleiders heb ik kortom erg veel geluk gehad.

INLEIDING

‘Hij is een man met zulke capaciteiten en met zo’n grote invloed op de Hollandse steden, dat hij daar de Almachtige is; hij is zeker een man die we met respect moeten behandelen en te vriend moeten houden.’¹ Dit schreef de Franse ambassadeur bij de Staten-Generaal, Godefroi d’Estrades (1607-1686), aan de Franse koning na zijn eerste ontmoeting met Johan de Witt. Hoewel hij nog niet precies wist wat de functie van De Witt was, liet hij Lodewijk XIV (1643-1715) weten dat de ‘advocaat-generaal’ de man was die alle besluiten in Holland en de Republiek nam. D’Estrades ambtgenoot William Temple (1628-1699) had een beter inzicht in de positie van De Witt. In zijn boek *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* noemde hij de ‘Pensioner of Holland’ zowel de minister als de dienaar van de provincie.²

Temples beschrijving van de raadpensionaris als dienaar en minister geeft goed de ambivalente positie weer van deze Hollandse ambtenaar. Door de eeuwen heen hebben historici zich het hoofd gebroken over de vraag wat de raadpensionaris precies was. Meestal was deze vraag onderdeel van de bredere discussie over het staatsbestel van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.³ Dat bestel kwam voort

¹ D’Estrades aan Lodewijk XIV, 4 januari 1663 in: idem, *Lettres, mémoires et négociations de monsieur le comte d’Estrade [...]* (Brussel 1709) 2-3. Het citaat luidt: ‘Il est si adroit & si bien appuyé dans les Villes de Hollande qu’il y est le tout-puissant, & c’est assurément celui de tous qui doit être le plus ménagé.’

² William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (7e druk, Londen 1705) 104-105. ‘He [the Pensioner of Holland] is, properly, but Minister or Servant of the Province’. Over Temple: Wout Troost, *Sir William Temple, William III and the Balance of Power in Europe* (Dordrecht 2011).

³ De discussie draaide om de vraag of de economische en culturele bloei van de zeventiende-eeuwse Republiek ondanks of dankzij de particularistische staatsinrichting tot stand kwam. Lang is gedacht dat het staatsbestel een belemmerende factor was, maar nieuw onderzoek duidt erop dat de gedecentraliseerde staatsvorm heeft bijgedragen aan de Gouden Eeuw. Bijvoorbeeld Maarten Prak, *Citizens without Nations. Urban Citizenship in Europe and the World, c.1000-1789*, (Cambridge 2018) 194-205, van dezelfde auteur *Nederlands Gouden eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020) 7-15, Wim Blockmans, *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800* (Amsterdam 2020) 323-332 en 382-386, diverse bijdragen in het overzichtswerk van Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021), bijvoorbeeld David Onnekink, ‘Het staatsbestel’, 166-185 en aansluitend Helmer Helmers, ‘Burgerparticipatie en het publiek debat’, 186-207 en M. Prak en J.L. van Zanden, ‘The State and the Economic Acceleration of the Dutch Republic, 1585-1637’, in Pepijn Brandon, Lex Heerma van

uit de Unie van Utrecht, het samenwerkingsverbond tussen de opstandige gewesten tegen de Spaanse koning en was niet bedoeld als grondslag voor een staat. Bovendien zette de Opstand tegen Spanje en het afzweren van Filips II (1527-1598) de politieke verhoudingen binnen de rebellerende gewesten op haar kop. De Staten van de gewesten werden soeverein en de koninklijke vertegenwoordiger in de provincies, de stadhouder, werd hun dienaar. De positie deelde hij vanaf dat moment met de andere gewestelijke ambtenaar, de raadpensionaris. Waar de stadhouder en de raadpensionaris formeel gezien op gelijke hoogte stonden, pakte dat in de praktijk anders uit. De adellijke Oranjes, de hofleveranciers voor het stadhouderschap, stonden in hoger aanzien dan de burgerlijke regenten, die de kandidaten voor het raadpensionarisschap leverden; bovendien controleerde de stadhouder ook het leger van de Republiek. Het ontbreken van een duidelijke afbakening tussen beide ambten leidde in de zeventiende eeuw een aantal keer tot een competentiestrijd tussen de raadpensionaris en de stadhouder. Het slecht uitgewerkte staatsbestel van de Republiek werd door Johan Huizinga getypeerd als een ‘staatsgewrocht’ en de verhouding tussen de beide gewestelijke dienaren als een ‘staatsrechtelijk monstrum’.⁴

Over één van de functionarissen, de Hollandse raadpensionaris, gaat dit boek. Hij maakte tijdens de begindagen van de Opstand een soortgelijke ontwikkeling door als die van de stadhouder, maar dan in omgekeerde volgorde. Terwijl de stadhouder van koninklijke functionaris veranderde in een gewestelijke ambtenaar, ontwikkelde de raadpensionaris zich van een juridische adviseur van de Staten tot de voorzitter en de leider van de Staten van Holland. Bij absentie van een stadhouder werd hij zelfs de informele leider van de Republiek. Deze leidinggevende functies waren nergens vastgelegd en volgens zijn instructie was hij in de eerste plaats de dienaar van de Staten van Holland. Het is niet verwonderlijk dat veel tijdgenoten en latere historici niet goed raad wisten met de raadpensionaris en zich hebben afge-

Voss en Annemieke Romein (red.), *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents* (Abingdon-on-Thames 2022) 38-65, aldaar 53-54.

⁴ Johan Huizinga, *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw* (1^e druk 1941; 7^e druk, Amsterdam 1998) 37. Zie over de soevereiniteit in de Republiek bijvoorbeeld Guido de Bruin, ‘De soevereiniteit in de republiek: een machtsprobleem’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 94 (1979) I, 27-40 en David Onnekink, ‘Het staatsbestel’, in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021) 166-185.

vraagd of hij, vrij naar de woorden van Temple en de historicus A. Th. van Deursen, de dienaar of de directeur van de Staten van Holland was.⁵

Hoofdvraag

De Hollandse raadpensionaris is tot nu toe alleen vanuit een Nederlands perspectief bestudeerd. Dat is niet onlogisch, want het staatsbestel van Nederland in de zeventiende eeuw is altijd gezien als een unieke constitutie: een gedecentraliseerde republiek te midden van veelal gecentraliseerde monarchieën. Om deze reden is er in de literatuur over vergelijkbare vroegmoderne bestuurders, zoals een eerste minister, een kanselier of een hoveling, zelden of nooit aandacht besteed aan de raadpensionaris. Voor de kennis over de vroegmoderne Nederlandse bestuursinstellingen is dat een gemiste kans. De constatering dat het staatsbestel en de bestuurscultuur van de Republiek uniek waren in Europa blijft bij gebrek aan vergelijkend onderzoek vooral een aanname en dat geldt ook voor de veronderstelde bijzondere positie van de raadpensionaris. Dit boek werpt de vraag op of een internationaal vergelijkend perspectief een scherper beeld oplevert van het raadpensionarisambt. Wellicht leidt deze aanpak naast een beter begrip van deze Hollandse functionaris ook tot een nieuwe interpretatie van de manier waarop eerste minister-achtige figuren het ontluikende staatsvormingsproces coördineerden.

Om tot een dergelijke interpretatie te komen is het van belang om het raadpensionarisschap op een nieuwe en meer systematische wijze te bestuderen. In dit boek worden drie raadpensionarissen onderling vergeleken, zodat de nadruk niet op individuele bekleders van het ambt komt te liggen. De uitkomst daarvan wordt vergeleken met de positie van de eerste minister in Europese monarchieën. Op deze manier vindt een dubbele vergelijking plaats, namelijk in tijd (verschillende raadpensionarissen) en in ruimte (tussen de raadpensionaris en de eerste minister). De Europese context wordt dus gebruikt om de Nederlandse situatie te verhelderen. Aan dit vergelijkende onderzoek ligt de vraag ten grondslag of de raadpensionaris in de Republiek een vergelijkbare positie innam als de eerste minister in andere Europese landen. De hoofdvraag van dit boek is dan ook: was de Hollandse raadpensionaris de eerste minister van de Republiek?

⁵ A. Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: D. P. Blok [et al], *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel V, (Bussum 1980), 350-387, aldaar 362.

Historiografie van de raadpensionaris

De raadpensionaris van het gewest Holland heeft altijd de meeste aandacht getrokken van historici. Dat komt door een combinatie van factoren. De bekendste, Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) en Johan de Witt (1625-1672), waren talentvolle politici, die dankzij het economische en demografische overwicht van hun provincie ook in de Staten-Generaal een leidende rol konden spelen. De invloedrijke positie van deze Hollandse functionaris heeft bijgedragen aan het misverstand dat hij ook raadpensionaris was van de Republiek. Dat was niet het geval. Het ambt was formeel een gewestelijke functie en er waren ook andere gewesten, zoals Zeeland, met een eigen raadpensionaris.

De belangstelling voor enkele bekleders van het ambt komt naar voren in biografieën en overzichtswerken over de Republiek en de Gouden Eeuw; een systematische analyse van deze functie heeft dat nog niet opgeleverd. Hieronder volgt een historiografisch overzicht van de Hollandse raadpensionaris. Het beperkt zich tot de zeventiende eeuw, omdat dit boek gaat over de raadpensionaris in deze periode en omdat er over hun achttiende-eeuwse opvolgers weinig literatuur bestaat.⁶

Het overzicht van de moderne geschiedschrijving van de raadpensionaris begint met Robert Fruins *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* uit 1901, omdat dit nog steeds een bruikbaar overzichtswerk is, waaraan veel historici schatplichtig zijn.⁷ In de geschiedschrijving over de raadpensionaris zijn drie benaderingswijzen te onderscheiden. Als eerste richtte de belangstelling van historici zich op de taken van de raadpensionaris. Fruin bespreekt de belangrijkste: het leiden van de Statenvergadering, het voeren van de diplomatieke correspondentie en het bijwonen van alle vergaderingen van de Staten van Holland en de Staten-

⁶ Een uitzondering is een recente biografie van raadpensionaris Van der Heim: Wim Dral, *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim 1693-1746* (Hilversum 2016). In 2021 verscheen een proefschrift over de politieke traktaten van Simon van Slingelandt: Arend van Essen *Staatsbelang boven regentengezang. De politieke traktaten van Simon van Slingelandt (1664-1736) en het functioneren van de Republiek*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2021).

⁷ Voor Robert Fruin kreeg de Hollandse raadpensionaris ook de nodige aandacht. Voor de waardering van Johan de Witt in de achttiende en negentiende eeuw zie: Jaap de Haan, 'Van Staatsgezind tot liberaal. De beeldvorming over Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120, I, 28-47.

Generaal.⁸ Hij staat stil bij de grote invloed die een vaardige raadpensionaris kon ontlenen aan zijn – op papier – beperkte bevoegdheden. Om die reden kreeg de opvolger van Oldenbarnevelt te maken met een flink ingeperkte instructie. Een toevoeging op Fruins takeninventarisatie verscheen in 1904 van de Haagse bibliothecaris H.E. Greve, ‘Het ambt en de instructies van den raadpensionaris’.⁹ Op basis van de instructies van de alle raadpensionarissen concludeert Greve dat het ambt zich tijdens de Opstand ontwikkelde van secretaris tot de voorzitter van de Staten van Holland.

Een tweede benaderingswijze, die naar voren komt in de biografieën van raadpensionarissen, staat stil bij hun betekenis voor de geschiedenis van de Republiek. Van de zeventiende-eeuwse raadpensionarissen is alleen Oldenbarnevelt en De Witt de eer ten deel gevallen dat zij een wetenschappelijke levensbeschrijving hebben, maar dat zijn er dan ook direct meerdere, respectievelijk twee en drie.¹⁰ Oldenbarnevelt-biograaf Jan den Tex beschrijft hoe zijn hoofdpersoon bij gebrek aan concurrentie de macht in de Republiek naar zich toe trok en de basis legde voor de succesvolle oorlog tegen Spanje, met als bekroning de erkenning van de Republiek der

⁸ Robert Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den van der Republiek* (1e druk 1901; 2e druk, 's-Gravenhage 1980) voornamelijk 209-213 en 230-241. Het boek is een bundeling van Fruins collegedictaten, die hij baseerde op primaire en secundaire bronnen.

⁹ H.E. Greve, ‘Het ambt en de instructie van den raadpensionaris’, *Bijdragen aan de Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde (BVGO)*, IVe serie (1902) 2, 367-390.

¹⁰ Biografische schetsen van Adriaan Pauw, Gaspar Fagel en Anthonie Heinsius zijn te vinden in A. de Fouw jr., *Onbekende raadpensionarissen* ('s-Gravenhage 1946). De Fouws boek is beperkt bruikbaar, doordat hij heeft nagelaten zijn tekst te annoteren. Aan Jacob Cats heeft A.Th. van Deursen een artikel gewijd: ‘De raadpensionaris Jacob Cats’, in: idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 362-374. Pauw is besproken door Simon Groenveld: ‘Adriaan Pauw (1585-1653), een pragmatisch Hollands staatsman’, *Spiegel historiael* (1985) IV, 432-439 en Fagel door Elisabeth Edwards, ‘An Unknow Statesman? Gaspar Fagel in the Service of Williams III and the Dutch Republic’, *History (The Historical Association)* LXXXVII (2002) 353-371. Heinsius komt aan de orde in drie artikelen: H. Lademacher, ‘Wilhelm III. von Oranien und Anthonie Heinsius’, *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 34 (1970), 252-66, A.J. Veenendaal jr., ‘Inleiding’, in idem, *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, RGP, Grote serie, nr. 158 ('s-Gravenhage 1976) viii-xxxiv en A.J. Veenendaal jr., ‘Who’s in charge here? Anthonie Heinsius and his role in Dutch Politics’, in: J.A.F. de Jongste en A.J. Veenendaal jr. (eds), *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720* (Den Haag 2002) 11-24.

Verenigde Nederlanden.¹¹ Ben Knapen leunt in zijn biografie *De man en zijn staat* sterk op het werk van zijn voorganger, maar heeft ook aandacht voor het bestuurlijke opportunisme van Oldenbarnevelt om zijn wil door te drijven in de gedecentraliseerde Republiek.¹²

Johan de Witt heeft maar liefst drie biografieën, die hem portretteren als een fatsoenlijke, hardwerkende man en die dankzij zijn intellectuele capaciteiten een succesvolle manager was van de vroegmoderne, gedecentraliseerde staat. Bovendien was hij niet te beroerd om persoonlijk aanwezig te zijn op de vloot om de (commerciële) belangen van de Republiek en zijn bewind, veilig te stellen.¹³

Tenslotte de derde benaderingswijze, de aandacht voor de positie van de raadpensionaris in de Republiek, waar historici sinds het einde van de twintigste eeuw oog voor hebben. In een artikel over de staatsinstellingen in de Republiek heeft Van Deursen de stadhouder en de raadpensionaris ontleed. Beiden waren dienaren van de gewestelijke staten, die als een directeur moesten optreden om de Republiek bestuurbaar te houden. Al snel na de Opstand bleek dat beide functionarissen elkaar voor de voeten liepen en ontstond in de praktijk de regel dat de raadpensionaris een onderschikte positie had als er een stadhouder in Holland was; was die er niet, dan speelde hij de eerste viool.¹⁴

J.W. Koopmans en Guido de Bruin hebben het dienaar-directeur-dilemma van meer context voorzien. Volgens Koopmans betekende de eerste vrije Statenvergadering in 1572 een ommekeer in de geschiedenis van de raadpensionaris, zeker toen Oldenbarnevelt vijftien jaar later bij zijn aantreden bedong dat hij het volledige

¹¹ Jan den Tex, *Oldenbarnevelt*, 5 delen (Haarlem 1960-1972) deel II 'Oorlog', hoofdstuk 21 en 27.

¹² Ben Knapen, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt, 1547-1619* (1^e druk 2002; 2^e druk, Amsterdam 2013).

¹³ Nicolaas Japikse, *Johan de Witt* (1^e druk 1918; 2^e druk, Amsterdam 1928). H.H. Rowen, *John de Witt, Grand pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978). Zie ook zijn 'John de Witt: The Makeshift Executive in a "Ständestaat"', in C.E. Harline [red.], *The Rhyne and Reason of Politics in Early Modern Europe. Collected Essays of H.H. Rowen* (Dordrecht, Boston en Londen 1992) 99-107. Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005). De Witts betekenis voor de buitenlandse politiek komt aan de orde in J.C. Boogman, 'De raison d'état-politicus Johan de Witt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975) III, 379-407.

¹⁴ Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 354-365.

voorzitterschap – de directeursfunctie – van de Staten van Holland zou krijgen.¹⁵ In *Geheimhouding en verraad* werkt De Bruin onder andere uit hoe de raadpensionaris door zijn voortdurende aanwezigheid in alle vergaderingen de spil werd van de Haagse bestuurscolleges.¹⁶

Uit het historiografische overzicht kan de conclusie worden getrokken dat het raadpensionarisschap weinig geproblematiseerd is en het begrip weinig geconceptualiseerd. In de literatuur is weliswaar een inventarisatie te vinden van de taken van het raadpensionarisschap, maar die beschrijving heeft niet geleid tot meer begrip van het ambt en de positie ervan in Holland en in de Republiek. In de biografieën van de verschillende raadpensionarissen wordt wel stilgestaan bij de betekenis van de hoofdpersoon voor de Nederlandse geschiedenis, maar deze analyses zeggen niet veel over het ambt als zodanig. Kortom, het is hoog tijd voor een systematische analyse van het raadpensionarisschap.

Historiografie eerste minister

Voor de eerste minister in vroegmodern Europa geldt eigenlijk hetzelfde als voor de Hollandse raadpensionaris, namelijk dat een systematische analyse ontbreekt. Er is nog een overeenkomst: de aandacht voor de eerste ministers richtte zich eerst op de betekenis van individuele personen en pas daarna op het fenomeen eerste minister. Bij de eerste minister moeten we denken aan de kardinalen Richelieu en Mazarin in Frankrijk, de hertog van Buckingham in Engeland en de graaf-hertog van Olivares in Spanje.

De aandacht voor de individuele eerste ministers in de Engelstalige historiografie is ontstaan in de jaren 1980. Toen kreeg een aantal van hen een moderne biografie

¹⁵ J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* ('s-Gravenhage 1990) 207-209.

¹⁶ Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* ('s-Gravenhage 1991) 261-265 en 323-330. J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994) 129-131, besteedt ook aandacht aan de positie van de raadpensionaris, die hij 'something like a prime-minister' en wiens functie hij 'ill-defined' noemt. Zijn studie biedt geen andere gezichtspunten dan die van de hier genoemde auteurs. Hetzelfde geldt min of meer voor Simon Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris. De eerste fase van een Hollands ambt, 1477-1621', in: *Holland. Historisch tijdschrift*, 45 (2013) 2-13, die hiermee overigens een overzichtelijke ontwikkeling van het ontstaan van het Hollandse raadpensionarisschap heeft gegeven.

waarin zij in hun tijd werden geplaatst en hun betekenis werd geduid.¹⁷ Pas rond het jaar 2000 kwam er in de geschiedschrijving meer aandacht voor het fenomeen eerste minister, al was de aanzet hiertoe al eerder gegeven. In 1974 bepleitte de Franse historicus Jean Bérenger om de eerste minister niet langer te zien als de kwaadaardige adviseur van de koning of als een surrogaat-vorst, maar te kijken naar zijn coördinerende functie in het centrale bestuur, op een moment dat menig vorst niet in staat was om zelf leiding te geven aan een ‘moderne’ staat. Daarnaast constateerde hij dat tussen ongeveer 1600 en 1640 in verschillende landen sprake was van een eerste minister en drong hij aan op een breed onderzoek naar dit fenomeen.¹⁸ Aan Bérengers oproep werd in 1999 gehoor gegeven in de bundel *The World of the Favourite*. Diverse historici geven een analyse van de ‘favoriet’ in de vroegmodern Europa, zoals de eerste minister in het boek genoemd wordt.¹⁹ Bij monde van Laurence Brockliss worden vier kenmerken van een eerste minister gegeven: hij was een ervaren ambtenaar (‘pen pusher’), had zijn functie te danken aan zijn capaciteiten, controleerde het bestuursapparaat en de patronagemachinerie en fungeerde, tenslotte, als een surrogaat-monarch.²⁰

In 2002 zijn twee Duitstalige bundels verschenen in reactie op *The World of the Favourite*, waarin de eerste minister in het Heilige Roomse Rijk belicht wordt.²¹

¹⁷ Zie bijvoorbeeld Roger Lockyer, Buckingham. *The Life and Political career of George Villiers, First Duke of Buckingham 1592-1628* (Londen en New York 1981), J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline* (New Haven en Londen 1986), R.J. Knecht, *Richelieu* (Harlow 1991) en Geoffrey Treasure, *Mazarin. The Crisis of Absolutism in France* (Londen en New York. 1995). Joseph Bergin heeft in zijn studies over Richelieu de nadruk gelegd op diens opkomst en het vermogen dat hij om politieke redenen opbouwde: *idem Cardinal Richelieu. Power and the Pursuit of Wealth* (New haven en Londen 1985) en *idem, The Rise of Richelieu* (New Haven en Londen 1991).

¹⁸ Jean Bérenger, ‘Pour une enquête européenne : le problème du ministériat au XVIIIe siècle’, *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 29 (1974) I, 166-192, aldaar 166-167 en 191-192.

¹⁹ J.H. Elliott en L.W.B. Brockliss (red.), *The World of the Favourite* (New Haven & Londen 1999). Zie voor een overzicht van de staatsvorming (organen en personen) in de vroegmoderne tijd: Wolfgang Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1999).

²⁰ Brockliss, ‘Concluding Remarks’, in: Elliott en Brockliss (red.), *The World of the Favourite*, 281-283.

²¹ Michael Kaiser en Andreas Pečar, *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amsträger und Favoriten im Umkreis der Reichfürsten in der Frühen Neuzeit* [Zeitschrift für Historische Forschung,

Hoewel ‘der Minister’ veel kenmerken deelde met zijn evenknieën in andere landen, benadrukken de auteurs in *Der Zweite Mann im Staat* dat zijn belangen net zozeer met het Rijk verknoopt waren als met de vorst die hij diende. Zijn doel was om door te dringen tot de *Reichsfürstenstand*.²² De tweede bundel, *Der Fall des Günstlings*, benadert de favoriet (de eerste minister) als een vertegenwoordiger van een hofpartij en stelt dat de opkomst en de val van een favoriet het gevolg is van de veranderde machtsbalans tussen verschillende hofpartijen.²³

Bij alle aandacht die de eerste minister en de favoriet ten deel is gevallen is nooit gekeken naar de Hollandse raadpensionaris. Dat is aan de ene kant begrijpelijk, omdat de raadpensionaris strikt genomen een andere positie had dan een eerste minister. Hij was een ambtenaar van de Staten van Holland en geen favoriet van een vorst, zelfs niet van de Oranje-stadhouders. Aan de andere kant zijn er, naast alle verschillen, op het eerste gezicht ook overeenkomsten tussen de raadpensionaris en de eerste minister die een vergelijking tussen beide zinvol kunnen maken. Beiden werden namelijk gezien als één van, zo niet de machtigste man van het land, die dankzij de steun van hun soeverein het land konden besturen.

Definitiekwestie

De raadpensionaris en de eerste minister hebben ook gemeen dat het onduidelijk is wat hun functie nu precies inhoudt. Er is, met andere woorden, een definitiekwestie. Dat begint met het begrip raadpensionaris, want wat houdt dat precies in? Het begrip is contemporain en komt van het middeleeuws-Latijnse *pensionarius*, een ambtenaar die een jaarlijkse bezoldiging of toelage krijgt van een vorst of een staat in ruil voor het geven van raad.²⁴ In de zeventiende eeuw werd de functie vaak

Beiheft 32] (Berlijn 2002) en Jan Hirschbiegel en Werner Paravicini (red.), *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert* (Ostfildern 2002).

²² Kaiser en Pečar, ‘Reichsfürsten und ihre Favorieten’, in: idem (red.), *Der zweite Mann im Staat*, 17-18. Zie voor Schwarzenberg: Ulrich Kober, ‘Der Favorit als ‘Factotum’. Graf Adam von Schwarzenberg als Oberkämmerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm von Brandenburg,’ in: Kaiser en Pečar (red.), *Der zweite Mann im Staat*, 231-251, aldaar 251-252.

²³ Paravicini, ‘Der Fall des Günstlings’, 18-20.

²⁴ M. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen (Amsterdam 2003-2009). Geraadpleegd via <http://www.etymologie.nl/> op 25 april 2022.

aangeduid als ‘raet en pensionaris’. Iedereen die op de hoogte is van de taken van de raadpensionaris zal erkennen dat dit begrip een te beperkte omschrijving is van de functie. De woorden ‘minister’ en ‘dienaar’ die Temple gebruikt, of de begrippen ‘dienaar’ en ‘directeur’ van Van Deursen zijn ook eigentijds, maar voldoen evenmin. Het vroeg zestiende-eeuwse begrip ‘minister’, dat verwijst naar hoge staatsdienaar of eerste staatsdienaar, en het iets oudere ‘directeur’, dat leider en bestuurder betekent, zeggen wel wat over het raadpensionarisschap, maar dekken de lading niet.²⁵ Bovendien gebruiken Temple en Van Deursen deze begrippen als tegenstelling met dienaar om de ambigue positie van de raadpensionaris tot zijn soeverein aan te duiden.

In geen van de genoemde begrippen komt bovendien de relatie met de Oranjestadhouder naar voren. De raadpensionaris had in Holland en in de Republiek een heel andere positie wanneer er een stadhouder in dienst was van de gewestelijke Staten dan wanneer dit ambt vacant was. Moeten we hem in de eerste situatie zien als een hoveling, of was hij te veel een burgerlijke ambtenaar en stond hij los van het hof? De verhouding tussen de stadhouder en de raadpensionaris was, kortom, erg complex.²⁶

Voor de eerste minister geldt een vergelijkbare definitiekwestie. Deze functionaris wordt behalve met eerste minister ook met andere namen aangeduid, zoals hoveling, favoriet en vertrouweling, maar die voldoen geen van alle. Dat blijkt bijvoorbeeld in het geval van Richelieu, die als *premier ministre* verheven was boven een doorsnee hoveling. Ook was hij geen favoriet in de eigenlijke betekenis van het woord, want Lodewijk XIII (1610-1643) was niet bijzonder op hem gesteld. Een zekere mate van vertrouwen bestond er natuurlijk wel tussen beide mannen, maar dat bestaat ook tussen de koning en zijn minder machtige favorieten. Het is dan ook de vraag of de term eerste minister recht doet aan Richelieu, want als surrogaat-vorst was hij toch meer dan de eerste staatsdienaar. Voor de duidelijkheid is ervoor gekozen om in dit boek de term eerste minister te gebruiken, omdat hier de politiek-bestuurlijke functie van dergelijke lieden centraal staat en niet hun persoonlijke verhouding met de vorst.

²⁵ Philippa (e.a.), *Etymologisch Woordenboek*.

²⁶ De complexe verhouding komt aan de orde in Price, *Holland and the Dutch Republic*, 130-131, Van Deursen, ‘Staatsinstellingen’, 364 en Olav Mörke, ‘*Stadtholder*’ oder ‘*Staetholder*’? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert* (Münster 1997) 152-170.

Op basis van de literatuur is het evident dat de raadpensionaris en de eerste minister in bestuurlijk opzicht een vergelijkbare positie innamen. In een tijd waarin staten onder druk van de militaire revolutie gedwongen waren om de belastinginning en het leger beter te organiseren was er iemand nodig om dit proces in goede banen te leiden. In de Republiek was een dergelijke coördinator noodzakelijk vanwege de gedecentraliseerde en collegiale bestuursvorm – dus zonder eenhoofdig gezag.²⁷ Het lijkt erop dat de Hollandse raadpensionaris in deze behoefte voorzag. In de Europese monarchieën was er wel een eenhoofdig gezag in de persoon van de vorst, maar deze was doorgaans opgeleid als krijger en niet als bestuurder.²⁸ De meeste koningen hielden zich liever bezig met oorlogvoering of met andere hobby's en lieten het regeren graag over aan een eerste minister. De rol die de raadpensionaris en de eerste minister speelden in het staatsvormingsproces was niet het gevolg van bewuste planning, maar was eerder een ad hoc-oplossing voor problemen die zich voordeden met betrekking tot de wetgeving, de financiering van oorlogen en de organisatie van het leger en de vloot. De onbedoelde coördinerende functie van de raadpensionaris en de eerste minister kan daarom gekarakteriseerd worden als een vroegmodern bestuurlijk experiment.

Perspectieven op leiderschap

Voor het vergelijkende onderzoek is een model nodig, waarmee de bestuurlijke macht van de raadpensionaris geanalyseerd kan worden. Er bestaan diverse manieren om bestuurlijk leiderschap te onderzoeken, waarvan er hier vier (zonder een poging tot volledigheid) worden besproken: de stijl, de doelstelling, de functie en de methode van leiderschap. In Nederland heeft de historicus Henk te Velde in zijn boek *Stijlen van leiderschap* de stijl van een aantal Nederlandse politieke leiders onderzocht en hij betoogt dat zij met hun optreden een tijdperk uit de parlementaire

²⁷ Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 361-364.

²⁸ In de Republiek had de stadhouder een semi-monarchale positie. Als hij in functie was, dan zorgde de stadhouder voor een minimum aan centrale leiding gezag, maar het lijkt erop dat hij in de zeventiende eeuw te veel militair was om de politieke coördinatie van de Republiek op zich te kunnen nemen. Zie Maarten Prak, 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16^e-18^e eeuw', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16 (1989) 28-52, aldaar 39-40.

geschiedenis representeren.²⁹ Voor dit onderzoek is het idee dat een leider een tijdperk vertegenwoordigt minder geschikt, omdat er weinig aandacht is voor het politieke handwerk, de bevoegdheden en machtsmiddelen en machinaties achter de schermen.

Een tweede benaderingswijze kijkt naar de doelen die een leider nastreeft. Hier hebben onder andere de Nederlandse bestuurskundigen Paul 't Hart en Marcel ten Hooven en de Engelse politicoloog Philip Norton zich mee bezig gehouden.³⁰ In beide gevallen wordt gekeken naar wat een politiek leider wil bereiken. Norton, bijvoorbeeld, onderscheidt vier soorten premiers: vernieuwers, hervormers, egoïsten en verbinders. Hoewel bij elke raadpensionaris en eerste minister één of meerdere van deze doelstellingen te vinden valt, is het lastig om ruim driehonderd jaar later na te gaan wat zij wilden bereiken. Bovendien zijn deze doelen onderscheiden in de context van een moderne democratie en dat is niet de context waarin de raadpensionaris optrad.

De functie van leiderschap is een derde invalshoek, die onder andere naar voren komt in het werk van de Amerikaanse bestuurskundige Larry D. Terry.³¹ Hij was een pleitbezorger van een grote mate van autonomie bij leiders van semipublieke organisaties. Ambtelijke bestuurders hebben in zijn visie meer vrijheid nodig om hun publieke taken uit te voeren. Op die manier ontstijgen zij echter tegelijk hun dienende functie. Deze visie op bestuurlijk leiderschap lijkt, ondanks de verschillen tussen de moderne en vroegmoderne tijd, een geschikte manier om naar de raadpensionaris te kijken, want hij was ook meer dan een dienaar.

De methode die leiders gebruiken is de vierde benadering. Die komt naar voren in het *Prime Ministerial Power Analysis*-model van Norton. Norton wil met behulp van dit model de omstandigheden in kaart brengen waarmee een politicus te maken heeft en nagaan op welke manier die invloed hebben gehad op zijn leiderschap. Als omstandigheid onderscheidt hij de machtspositie van een politicus, de verwachtingen van het electoraat en de wereldeconomie. Vanwege het

²⁹ Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (2^e druk, Amsterdam 2002).

³⁰ Paul 't Hart en Marcel ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolutie* (Amsterdam 2004) en Philip Norton, 'Prime Ministerial Power: A Framework for Analysis', in: *Teaching Politics* 16 (1987) III, 325-345.

³¹ Larry D. Terry, *Leadership in Public Bureaucracies. The Administrator as Conservator* (Thousand Oaks 1995).

inventariserende karakter van dit model is het bij geschikt om verschillende bestuurlijke leiders, zoals raadpensionarissen en eerste ministers, met elkaar te vergelijken.

De invalshoeken van Terry en Norton zullen worden gebruikt in dit boek. Op basis van Terry's visie op bestuurlijk leiderschap in publieke organisaties onderscheid ik vier functies die de raadpensionaris nodig had om zijn instructie uit te voeren: een ambtelijke, een politieke, een uitvoerende en een representatieve functie. Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model analyseert met welke omstandigheden een eerste minister te maken krijgt. De drie categorieën kunnen – in licht aangepaste vorm – de omstandigheden waarmee een raadpensionaris in de zeventiende eeuw te maken kreeg in kaart brengen. Omdat Nortons model een heuristisch model is, is het bruikbaar om vergelijkingen te maken tussen verschillende raadpensionarissen en ook tussen de raadpensionaris en de eerste minister. De combinatie van beide benaderingswijzen levert een completer beeld op van het optreden van de raadpensionaris en de eerste minister. Niet alleen wordt met Terry's functiebenadering verder gekeken dan de formele taken en bevoegdheden, dankzij Nortons model kunnen de uitkomsten hiervan met elkaar vergeleken worden. In hoofdstuk 2 komen de methode en de onderzochte gevalstudies nader aan bod.

Bronnen

Om de omstandigheden waarmee de raadpensionaris te maken had en om zijn vier functies te analyseren zijn specifieke bronnen nodig. De instructies van de raadpensionarissen vertellen wat zijn *formele* taken en bevoegdheden waren.³² Uit de notulen van de Staten van Holland valt af te leiden hoe hij zijn taak als voorzitter van de vergadering uitvoerde, welke voorstellen hij deed, hoe hij de Hollandse steden probeerde te overreden (als dat nodig was) en hoe de steden daarop reageerden.³³ Persoonlijke notities en aantekeningen die de raadpensionaris maakte tijdens vergaderingen geven een direct beeld van zijn plannen, omdat hier niet de persoon van de notulist tussen zit. Dat geldt ook voor zijn particuliere correspondentie, waarin hij soms open en bloot zijn mening geeft. Tenslotte zijn pamfletten geschikt om een

³² De instructies zijn te vinden in de *Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland*. Die van Oldenbarnevelt staat in het resolutieboek van 1586, de instructies van De Witt staan in de boeken van 1653, 1658, 1663 en 1668 en die van Fagel in het resolutieboek van 1672.

³³ Nationaal Archief, Den Haag, Archief Dagvaarten en Besognes van stemhebbende Steden: Dordrecht, toegangsnr. 3.01.08.04 en Hoorn, toegangsnr. 3.01.08.08. In het Stadsarchief Amsterdam liggen Hans Bontemantels *Resolutiën van den Raad 1653-1657*, toegangsnr. 5059, inv.nr. 24.

idee te krijgen van de publieke opinie tijdens het bewind van een raadpensionaris en om te zien op welke manier zijn tegenstanders, maar ook hijzelf, probeerden de mening van het publiek te beïnvloeden.

Deze bronnen vertellen natuurlijk niet alles en er moet ook rekening worden gehouden met welk doel ze gemaakt zijn. De instructies beschrijven een formele situatie en zeggen weinig over de *informele* macht van de raadpensionaris. De notulen zijn geschreven door verschillende gedeputeerden in de Staten van Holland en het ligt voor de hand dat zij onderwerpen hebben uitvergroot die voor de moederstad van belang waren en dat ze andere hebben weggelaten. Hetzelfde geldt voor de briefwisseling van de raadpensionaris. Hij schreef iemand met een doel en dat bepaalde hoeveel hij van zijn persoonlijke mening prijs gaf. Een handicap waar iedere vroegmoderne historicus mee worstelt is dat vrijwel geen enkele bron uit die tijd volledig bewaard is gebleven. We weten dus niet wat er niet meer is en wat die bronnen ons hadden kunnen vertellen.

Raadpensionarissen

Voor het onderzoek zijn drie raadpensionarissen gekozen: Johan van Oldenbarnevelt, Johan de Witt en Gaspar Fagel (1634-1688). Hun ambtstermijnen, respectievelijk van 1586 tot 1619, van 1653 tot 1672 en van 1672 tot 1688, beslaan samen het grootste gedeelte van de zeventiende eeuw; de drie raadpensionarissen waren betrokken bij vrijwel alle belangrijke gebeurtenissen die de Republiek in die tijd meemaakte.

Oldenbarnevelt kan beschouwd worden als de grondlegger van de Republiek tijdens de Opstand. In de casus over de Bestandstwisten (1608-1618) is te zien hoe hij de politieke en religieuze crisis probeerde te bezweren tegen de achtergrond van een zich uitkristalliserend staatsbestel. De analyse van de casus levert concreet inzichten op over Oldenbarnevelts functioneren als raadpensionaris en meer algemeen over de machtsverdeling tussen de raadpensionaris en stadhouder.

Voor De Witt staan twee casussen op het programma, waarin de vestiging van stabiele binnenlandse verhoudingen en de consolidatie van de Republiek in Europa aan de orde komen. De eerste casus gaat over De Witts bemoeienis met het Overijsselse schisma (1655-1657), toen hij het regentenbewind zowel in Overijssel als de Republiek probeerde veilig te stellen. De tweede casus analyseert de beeldvorming van De Witt als gedeputeerde van de Staten-Generaal op de vloot tijdens de Tweede Engelse oorlog (1665). Beide casussen laten zien in welke mate de functie van

raadpensionarisschap veranderde in een periode waarin het stadhouderschap vacant was.

De casus waarin Gaspar Fagel naar voren komt gaat over de machtsstrijd tussen stadhouder Willem III en Amsterdam (1684-1685) aangaande de vraag hoe de Republiek moest reageren op het expansionisme van Lodewijk XIV. De bestudering van de casus werpt licht op het functioneren van de raadpensionaris in samenwerking met de stadhouder en op de begrenzing van de mogelijkheden van beide functionarissen.

Opzet van het boek

Dit boek bestaat naast de inleiding en de conclusie uit zeven hoofdstukken. In hoofdstuk 1 gaat het over de Hollandse raadpensionaris. De geschiedenis van de raadpensionaris tijdens de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden wordt verteld aan de hand van de zeventiende-eeuwse en, in minder mate, de achttiende-eeuwse bekleeders van het ambt. Daarnaast dient Terry's functiebenadering van ambtelijke bestuurders om de vier functies die de raadpensionaris uitoefende te analyseren.

De gebruikte onderzoeksmethoden, de bronnen en de gevalstudies voor dit boek worden toegelicht in hoofdstuk 2. Na de bespreking van Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model en het concept van conserverend leiderschap van Terry volgt de uitleg hoe deze modellen toegepast kunnen worden in het onderzoek naar de raadpensionaris en de eerste minister in de zeventiende eeuw. Het hoofdstuk sluit af met de presentatie van de vier gevalstudies en de gebruikte bronnen.

Hoofdstuk 3 is de eerste van de vier gevalstudies. Hierin komt het raadpensionarisschap van Johan van Oldenbarnevelt tijdens de Bestandstwisten (1608-1618) aan de orde, zoals zijn bemoeienis met de zaak-Vorstius, de Tolerantieresolutie en de Scherpe resolutie. De invloed van de godsdienstige geschillen en de gevolgen van de opkomst van Amsterdam en stadhouder Maurits van Oranje (1567-1625) op zijn functioneren als raadpensionaris worden geanalyseerd. In hoofdstuk 4 en 5 wordt het vizier gericht op Johan de Witt, die bij absentie van een stadhouder als raadpensionaris van Holland leiding gaf aan de Republiek. De Witts betrokkenheid bij de oplossing van het schisma in Overijssel en zijn afhandeling van de veldmaarschalksbenoeming (1654-1657), de onderwerpen in het vierde hoofdstuk, laten zien hoe hij functioneerde in relatie met andere gewesten en op generaliteitsniveau. Het vijfde hoofdstuk onderzoekt hoe De Witt op de vloot vorm gaf aan zijn informele

leiderschap van Holland en de Republiek en welk beeld hij van zichzelf presenteerde in pamfletten over de Tweede Engelse zeeoorlog (1665). Hoofdstuk 6 gaat over Gaspar Fagels optreden tijdens het conflict tussen Willem III en Amsterdam over de legeruitbreiding (1683-1684). Er wordt gekeken in hoeverre de aanwezigheid van de stadhouder de uitoefening van de vier functies van de raadpensionaris belemmerde.

In hoofdstuk 7 wordt een inventariserende vergelijking gemaakt tussen een aantal eerste ministers uit vijf West-Europese monarchieën in de zeventiende eeuw. De achtergrond en de historiografie van de eerste minister worden toegelicht. De nadruk ligt op de analyse van deze groep aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris. Ondanks alle verschillen in persoonlijkheid, relatie met de vorst en andere omstandigheden laat de functiebenadering zien dat er fundamentele overeenkomsten zijn binnen deze groep eerste ministers. Het boek eindigt met een conclusie, waarin gereflecteerd wordt op de vraag in hoeverre de raadpensionaris gezien kan worden als de eerste minister van de Republiek.

HOOFDSTUK I

DE HOLLANDSE RAADPENSIONARIS

De aanduiding eerste minister voor de raadpensionaris was de Staten van Holland niet helemaal vreemd. Daags na de aanslag op Johan de Witt in juni 1672 schreven zij aan Willem III (1650-1702) over ‘eene saecke’ die hen zeer aan het hart ging, omdat die ‘aen onsen eerste Minister geperpetreet zijnde’. Waarom de Staten in hun brief aan de stadhouder De Witt ineens betitelden als hun eerste minister wordt niet duidelijk.¹ Misschien wilden zij op het moment dat de prins op het punt stond om de macht naar zich toe te trekken hun waardering voor De Witt laten blijken? Hoe het ook zij, uit deze kwalificatie blijkt dat de raadpensionaris voor de Staten van Holland hun belangrijkste dienaar was.

Dit hoofdstuk is een kennismaking met de Hollandse raadpensionaris. Het bestaat uit twee delen, namelijk een overzicht van het raadpensionarisschap en een analyse van de functies van de Hollandse raadpensionaris. In het historisch overzicht wordt stilgestaan bij de ontwikkeling die het ambt vanaf de Opstand doormaakte, van secretaris tot voorzitter van de Staten van Holland, en bij de problematische verhouding tussen de raadpensionaris met zijn soeverein en de stadhouder. In het tweede deel wordt het raadpensionarisschap gesplitst in vier functies. Deze functies helpen om de raadpensionaris boven de tegenstelling tussen dienaar of directeur uit te tillen, want de bekende raadpensionarissen waren zowel het een als het ander.

Geschiedenis van de Hollandse raadpensionaris

Het raadpensionarisschap van Holland ontstond aan het einde van de vijftiende eeuw, als gevolg van het Groot Privilege van 1477, dat de Staten-Generaal afdwongen bij hun landsvrouw Maria van Bourgondië (1457-1482). De kern van het privilege was dat de Gewestelijke Staten meer inspraak kregen bij het landsheerlijke bestuur. De Staten van Holland stuurden omstreeks 1480 een landsadvocaat of pensionaris mee met hun delegatie naar Brussel om de nieuwe inspraakmogelijkheden beter te benutten. De pensionaris gaf juridisch advies aan de gedeputeerden en

¹ *Resoluties van de Staten van Holland*, 21 juni 1672 (de juiste datum zou 22 juni moeten zijn). De Staten van Holland verzochten Willem III de verdachten van de aanslag, die zich schuilhielden in zijn legerkamp bij Nieuwerbrug, uit te leveren aan het Hof van Holland.

voerde namens hen het woord tijdens de beraadslagingen in de Staten-Generaal. De eerste pensionaris was mr. Barthout van Assendelft (omstreeks 1440-na 1502), die op 7 mei 1480 werd benoemd als ‘advocaet ende conservateur van des lants nyeuwe privilegie’.² De oorspronkelijke functie van juridisch adviseur komt in de naam naar voren. Het eerste deel *raad* slaat op de adviserende taak en *pensionaris* verwijst naar een ambtenaar die in dienst is van een staat of vorst tegen een jaarlijkse bezoldiging.³ Aanvankelijk werd de raadpensionaris van Holland landsadvocaat genoemd. Om een breuk te markeren met de manier waarop Oldenbarnevelt zijn ambt had uitgeoefend veranderden de Staten van Holland de naam. In dit boek wordt gemakshalve de naam raadpensionaris gebruikt.

Holland was niet het enige gewest met een raadpensionaris, ook in Zeeland en Utrecht bestond dit ambt.⁴ In Gelre, Friesland, Overijssel en Groningen bestond de functie niet. Het beschrijven (bijeeroepen) van de Staten of Landdagen en het voorzitterschap van hun vergadering werd in deze vier gewesten door verschillende personen en instituties gedaan. In Gelre was dat het Hof of de stadhouder, in Friesland en Groningen de stadhouder en de Gedeputeerde Staten en in Overijssel trad de Drost van Salland doorgaans op als voorzitter.⁵ De bevoegdheden en de invloed van de pensionarissen en secretarissen zijn niet te vergelijken met die van de Hollandse raadpensionaris. Een verklaring kan gevonden worden in de gecompliceerde samenstelling van de Gewestelijke Statenvergaderingen, waar het aandeel van de steden ten opzichte van de adel en het platteland veel kleiner was dan in Holland.

² H.E. Greve, ‘Het ambt en de instructie van den raadpensionaris’, Bijdragen aan de Vaderlandse Geschiedenis en Oudheidkunde (BVG), IVe serie (1902) 2, 367-390, aldaar 367-369, J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (’s-Gravenhage 1990) 94 en Simon Groenveld, ‘Van landsadvocaat naar raadpensionaris. De eerste fase van een Hollands ambt, 1477-1621’, in: *Holland. Historisch tijdschrift* 45 (2013) 2-13, aldaar 4.

³ M. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs, *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen (Amsterdam 2003-2009). Geraadpleegd via <http://www.etymologie.nl/>

⁴ Robert Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den van der Republiek* (1^e druk 1901; 2^e druk, ’s-Gravenhage 1980), 242-243 (Zeeland) en 246 (Utrecht). In Utrecht werd de naam na de Opstand veranderd in secretaris.

⁵ Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 229 (Gelre), 248 (Friesland), 256-257 (Groningen) en 253 (Overijssel).

Vanaf de benoeming van de eerste raadpensionaris ontwikkelde het ambt zich binnen een periode van zo'n honderd jaar van secretaris tot voorzitter van de Staten van Holland.⁶ Behalve een ambtelijke en een uitvoerende functie kreeg de raadpensionaris ook een politieke en representatieve taak. Hij was niet meer alleen verantwoordelijk voor al het papierwerk van de Staten van Holland, maar kreeg (impliciet) de opdracht om hun vergadering te leiden en de contacten met andere gewesten en landen te onderhouden. De raadpensionaris werd een invloedrijke figuur in Holland en de Republiek; zijn macht fluctueerde als gevolg van de politieke omwentelingen in de zestiende en de zeventiende eeuw. De Eerste Vrije Statenvergadering van Holland in 1572 in en dood van Willem II (1625-1650) gaven het ambt extra betekenis, maar de staatsgreep van Maurits in 1618 en het Rampjaar 1672 verkleinden zijn macht.

De Opstand tegen Filips II was het eerste moment waarop de formele en informele bevoegdheden van de raadpensionaris werden uitgebreid. Op de eerste vrije Statenvergadering van 19 juli 1572 in Dordrecht besloten de Staten van Holland dat zij zelf de bevoegdheid hadden om hun gewest te besturen en met deze beslissing nam het gewicht van de raadpensionaris toe. Naast de ambtelijke bezigheden nam hij ook deel aan besprekingen over defensie en justitie en voerde de diplomatieke correspondentie.⁷ Paulus Buys (1531-1594) was de eerste raadpensionaris van de vrije Staten van Holland. Bij gebrek aan een gemoderniseerde ambtsinstructie – hij was benoemd op die van zijn voorgangers – kon Buys het ambt naar eigen inzicht invullen.⁸ Hij maakte van de gelegenheid gebruik en speelde een sturende rol, totdat de Staten na de Acte van Verlating een nieuwe instructie opstelden voor hun raadpensionairs. Buys voelde zich in zijn vrijheid beknot en dat was mede de oorzaak van zijn vrijwillige ontslag drie jaar later.⁹

Willem van Oranje (1533-1584) werd dankzij zijn leidende rol in de Opstand door dezelfde Staten hersteld in zijn functie van stadhouder van Holland, overigens zonder nieuwe instructie.¹⁰ De positie van de stadhouder veranderde nog sterker dan

⁶ Greve, 'Ambt en de instructie', 375-376, Koopmans, *De Staten van Holland*, 208-209 en Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris', 2-6.

⁷ Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris', 8.

⁸ Koopmans, *De Staten van Holland*, 203-207.

⁹ Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris', 8-9.

¹⁰ Zie voor de ontwikkeling van het stadhouderschap na 1572 Pauline Kiesow, *The Office of Stadhouder and the Preservation of Unity in the Dutch Republic* (dissertatie Universiteit van

die van de raadpensionaris: van vorstelijk vertegenwoordiger bij de Gewestelijke Staten werd hij nu – net als zijn toekomstige tegenstrever – hun dienaar. Oranje kreeg een belangrijke positie in opstandige gewesten; niet alleen was hij het gezicht van de Opstand, hij fungeerde ook als symbool van eenheid. Volgens Olaf Mörke oefenden de gewesten de soevereiniteit uit, maar representeerden de Oranjes-stadhouders de autoriteit van de nieuwe staat.¹¹

Johan van Oldenbarnevelt en de Opstand

De benoeming van Johan van Oldenbarnevelt tot landsadvocaat in 1586 betekende de ommekeer in het raadpensionarisschap, want hij voegde aan de ambtelijke en de uitvoerende functie de politieke toe. Toen de Staten van Holland hem voordroegen kwam Oldenbarnevelt met drie eisen: dat hij buiten de Staten om adviezen over diverse kwesties mocht inwinnen, dat hij zelf, in plaats van een gedeputeerde, in de Staten van Holland de omvraag mocht doen en dat hij van alle commissievergaderingen deel uitmaakte.¹² Dankzij deze – ingewilligde – eisen veranderde machtsituatie voor Oldenbarnevelt. Hij ontsteeg de zuivere ambtenarenstatus van zijn voorgangers en kreeg als technisch én inhoudelijk voorzitter de leiding over de Staten van Holland. Het raadpensionarisschap werd een politieke functie.¹³

Oldenbarnevelts machtspositie werd nog sterker bij gebrek aan concurrentie voor het leiderschap in Holland (en in de Republiek). Twee mogelijke kandidaten hadden geen belangstelling. De eerste was stadhouder Maurits, maar die was 19 jaar toen Oldenbarnevelt raadpensionaris werd en te jong om veel gewicht in de schaal te leggen. De tweede had kunnen bestaan uit één of meerdere vooraanstaande regenten, maar de stedelijke elite was rond 1590 niet bijster geïnteresseerd in de gewestelijke of

Cambridge 2019) hoofdstuk 1, in het bijzonder p. 19. In tegenstelling tot de raadpensionaris kreeg de stadhouder geen (nieuwe) instructie; Willem van Oranje werd in 1572 benoemd op basis van zijn instructie door Filips II uit 1559. Kiesow laat zien dat de bevoegdheden die Oranje toen en zeven jaar later kreeg in de Unie van Utrecht, veel groter waren dan in zijn oorspronkelijke aanstelling.

¹¹ Mörke, ‘*Stadtholder’* oder ‘*Staetholder?*’, 23-27. Mörke baseert dit op het werk van William Temple.

¹² Groenveld, ‘Van landsadvocaat tot raadpensionaris’, 13 en Koopmans, *De Staten van Holland*, 208-209.

¹³ Koopmans, *De Staten van Holland*, 209.

de generaliteitspolitiek.¹⁴ Het bijwonen van de Staten van Holland en de Staten-Generaal zag zij als corvée. Het verwachtingsklimaat was Oldenbarnevelt dus gunstig gezind: de steden verwachtten dat hij de oorlogvoering coördineerde en Maurits was tevreden zolang hij financiering vond voor het leger. De raadpensionaris maakte gebruik van de ruimte die hem geboden werd. Doordat Holland het leeuwendeel van de oorlog tegen Spanje betaalde, kon Oldenbarnevelt grote invloed uitoefenen in de Staten-Generaal.

De internationale politiek was tijdens Oldenbarnevelts bewind in het voordeel van de Nederlanders. Uit angst voor een Spaans-Habsburgse overheersing van Europa konden de opstandelingen rekenen op steun van Engeland en Frankrijk. Oldenbarnevelt wist in 1596 te bereiken dat de opstandige gewesten zich bij een verbond tussen beide landen aansloten, waardoor de Republiek de facto als onafhankelijk staat erkend werd.¹⁵

Vanaf 1600 veranderde de machtssituatie voor Oldenbarnevelt. De belangrijkste oorzaak was dat de gewesten samenwerkten op basis van de Unie van Utrecht, waarin de verhoudingen tussen de gewesten en de generaliteit nauwelijks en die tussen de raadpensionaris en de stadhouder niet uitgewerkt waren. De laatste, die als een quasi-monarch de Republiek representeerde, botste steeds vaker met de eerste, die zijn soeverein de Staten van Holland vertegenwoordigde. Tijdens het Twaalfjarig Bestand kwam dit politieke conflict tot een uitbarsting, waarbij een conflict in de gereformeerde kerk als katalysator fungeerde.¹⁶ Een complicerende factor voor de raadpensionaris was zijn verslechterde verhouding met Amsterdam. De stad vond dat Oldenbarnevelt te machtig werd en haar belangen slecht behartigde en daarom zocht zij de steun van de stadhouder.¹⁷ Met zijn keus voor de contraremonstranten in 1617 eiste Maurits een politieke rol op die onvermijdelijk ten koste ging van Oldenbarnevelt. Hoewel hij formeel nog binnen de Staten van Holland zijn

¹⁴ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, deel I, 223-238.

¹⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, hoofdstuk 25, aldaar 182-190 en Knapen, *De man en zijn staat*, 108-III.

¹⁶ Over de oorzaak van de breuk tussen Oldenbarnevelt en Maurits is veel geschreven. In de biografieën van beide mannen zijn hun standpunten te vinden, bijvoorbeeld bij A.Th.van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) 227-240 en bij Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, hoofdstuk 37, 633-636 en deel 3, hoofdstuk 44, 443-446, maar op veel meer plaatsen komen de tegenstellingen aan bod.

¹⁷ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 128.

politieke en representatieve functies uitoefende, verloor hij dat jaar in praktijk zijn macht aan Maurits. De uitkomst van de Bestandstwisten maakten duidelijk dat een sterke stadhouder en een sterke raadpensionaris niet naast elkaar konden bestaan, omdat de bevoegdheden van beide functies elkaar te veel overlapten.¹⁸

De raadpensionaris onder Maurits en Frederik Hendrik

De opvolger van Oldenbarnevelt mocht de stadhouder niet opnieuw naar de kroon steken en daarom kreeg het ambt een nieuwe naam en werden de ambtstermijn en de bevoegdheden flink ingeperkt. Anthonie Duyck (1560-1629), gekozen vanwege zijn volgzaam karakter, werd raadpensionaris in plaats van landsadvocaat, zoals Oldenbarnevelts officiële titel nog luidde. De Staten verkortten Duycks zittingstermijn tot vijf jaar en hij mocht niet langer zelfstandig de correspondentie van de Staten van Holland en de Generaliteit afhandelen of zich bemoeien met de generaliteitspolitiek. Overigens bleek al snel dat de beknotting van de bevoegdheden de informatievoorziening aan de stadhouder en de Staten ernstig hinderde en bij Duycks herbenoeming werd ze grotendeels ongedaan gemaakt.¹⁹

De machtssituatie van Duyck vertoont overeenkomsten met de andere raadpensionarissen onder Frederik Hendrik (1684-1647) en Willem II, namelijk Jacob Cats (1577-1660) en Adriaan Pauw (1585-1653). De stadhouders beheersten door hun afkomst en hun successen in de oorlog de politiek in Holland en de Republiek. Frederik Hendrik hield ook rekening met het verwachtingsklimaat in de steden, in het bijzonder in Amsterdam, en dat betekende dat hij na 1645 genegen was vrede te sluiten met Spanje. In deze omstandigheden kon de raadpensionaris slechts ondergeschikt zijn aan de stadhouder. Zijn ambtelijke en uitvoerende functie waren het belangrijkste; de politieke en de representerende functies waren in handen van de stadhouder. Duycks opvolger Jacob Cats toonde zich ook een loyale uitvoerder van Frederik Hendriks wensen.²⁰ De werkzaamheden als raadpensionaris vielen hem desalniettemin zwaar, zo laten de vele verzuchtingen in een aantal van zijn gedichten zien. Toch werd Cats in 1636 voor een tweede keer benoemd.²¹ Hij volgde toen de

¹⁸ Van Deursen, 'Staatsinstellingen,' 364.

¹⁹ Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 238 en Greve, 'Ambt en instructie', 387-388.

²⁰ A.Th. van Deursen, 'De raadpensionaris Jacob Cats', in: idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 362-374, aldaar 372.

²¹ Paul Knevel, *Het Haagse Bureau. 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001) 150-156.

eigengereide Adriaen Pauw op, die Frederik Hendrik met zijn streven naar een vrede met Spanje tegen zich in het harnas had gejaagd. Als raadpensionaris ontpopte Pauw zich tot de tweede kapitein op het schip van staat. Zijn aversie tegen de stadhouder werd versterkt tijdens een diplomatieke missie naar Frankrijk, waar hij kennis maakte met de absolutistische neigingen van de Franse koning.²² Frederik Hendrik was Pauw ondertussen liever kwijt dan rijk en weigerde hem na een nieuwe missie in Parijs terug te roepen. Onder Duyck, Cats en Pauw bleef de raadpensionaris ondergeschikt aan de stadhouder; de eerste twee hadden geen problemen met deze rolverdeling, de laatste werd vanwege zijn zelfstandige optreden op een zijspoor gezet.

De raadpensionaris en de Ware Vrijheid

De tweede ommekeer van het raadpensionarisschap vond plaats aan het begin van de Ware Vrijheid, het regentenbewind onder leiding van Johan de Witt. Het ambt kreeg toen een bredere invulling, die mogelijk was gemaakt door de absentie van de stadhouder. Willem II, de laatste stadhouder, had in 1650 een staatsgreep gepleegd in Holland en was kort daarop plotseling overleden.²³ De regenten maakten van de omstandigheid gebruik dat er geen volwassen opvolger beschikbaar was en besloten het ambt vacant te laten. Naast de ambtelijke en de uitvoerende functies van het raadpensionarisschap werden de politieke en de representatieve, die onder een stadhouder latent aanwezig waren, nu versterkt.

Deze verandering had gevolgen voor de machtssituatie van De Witt. Hij kreeg de politieke leiding in handen en werd in de Staten-Generaal gezien als de representant van Holland en daarbuiten als die van de Republiek. De Witt had zijn talenten mee: het spel van geven en nemen, maar ook van manipulatie, speelde hij behendig. Dankzij zijn overredingskracht en zijn bestuurlijke vaardigheden beheerste hij vrijwel tot aan het einde van zijn bewind het besluitvormingsproces op alle niveaus.²⁴

²² J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik* (Zutphen 1978) 359-364 en 437-440 en S. Groenveld, 'Adriaan Pauw (1585-1653), een pragmatisch Hollands staatsman', *Spiegel historiael* (1985) IV, 432-439.

²³ Zie over stadhouder Willem II: G.W. Kernkamp, *Prins Willem II* (Amsterdam 1943) en S. Groenveld, *De prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650* (Bussum 1967).

²⁴ Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 363-364 is kritisch over De Witts optreden als politiek leider. De raadpensionaris intrigeerde met veel vernuft, aldus Van Deursen, en profiteerde 'van

Hiermee voldeed De Witt aan de opdracht die in 1668 in zijn instructie kwam te staan, namelijk dat hij de steden moest ‘disponeren tot de meeste eenparigheyt’.²⁵ In de vergaderingen maakte De Witt gebruik van een tactiek die ook al door Frederik Hendrik was ingezet, namelijk de geheime commissies. Gevoelige besluiten werden niet plenair, maar in geheime commissies besproken en van deze commissies maakte hij samen met een groep vaste regenten deel uit. De commissiebesluiten werden doorgaans als hamerstuk door de Staten van Holland en de Staten-Generaal aangenomen.²⁶

Als raadpensionaris zorgde De Witt ervoor dat hij rekening hield met de verwachtingen van zoveel mogelijk Hollandse steden, in het bijzonder met Amsterdam.²⁷ De steun van de Amstelstad was nodig, omdat hij niet het prestige had van een stadhouder. Direct na zijn benoeming zocht De Witt toenadering tot enkele vooraanstaande Amsterdamse families en het is zeker geen toeval dat hij zijn bruid vond in de familie Bicker-De Graeff, een toonaangevende regentenfamilie.²⁸ De steden in de Staten van Holland accepteerden de politieke leiding van hun raadpensionaris en twee keer werd hij unaniem herkozen. Tegen 1670 kreeg De Witt, net als Oldenbarnevelt vijftig jaar eerder, te maken met oppositie van Amsterdam. De literatuur gaat

allerhande mogelijkheden tot onderhandse manipulatie’, al voert hij ter verontschuldiging aan dat deze methoden passen bij de zeventiende eeuw.

²⁵ Artikel x in de derde instructie van De Witt. ‘Disponeren’ kan vertaald worden als in de juiste stemming brengen.

²⁶ Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991) hoofdstuk 8: 134-150 en 155-164. De Bruin maakt onderscheid tussen het ‘commissiewezen’ in de Staten-Generaal en in de gewesten. De (geheime) commissies in de Staten-Generaal hadden een meer permanent en gestructureerd karakter dan de gewestelijke commissies. De Hollandse commissies vertoonden grote overeenkomsten met de Generaliteitscommissies en van beide maakte de Hollandse raadpensionaris deel uit. Niet zelden werd de besluitvorming van de Hollandse commissies letterlijk overgenomen door die van de Staten-Generaal (blz. 145).

²⁷ S. Groenveld, *Evidente factiën in den Staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17^e-eeuwse Republiek der Nederlanden* (Hilversum 1990) 47.

²⁸ Wendela Bicker was de dochter van koopman Jan Bicker, de broer van Andries en Cornelis, die in 1650 in conflict waren geraakt met Willem II. Wendela’s moeder was de zus van Cornelis de Graeff, een van de machtigste zeventiende-eeuwse burgemeesters. J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* (’s-Gravenhage 1923) tabel II.

ervan uit dat de stad de raadpensionaris een sta-in-de-weg vond voor haar eigen belangen; de ambtenaar was te machtig geworden.²⁹

In de internationale politiek sprak De Witt ook een duchtig woordje mee. Diplomaten en vorsten zagen hem als de politiek leider van de Republiek, terwijl hij dat formeel alleen van Holland was. Tot 1668 wist de raadpensionaris goed gebruik te maken van de onstabiele situatie in Frankrijk en Engeland en versterkte de positie van de Republiek in Europa. Als gedeputeerde op de vloot tijdens de oorlog tegen Engeland (1665-1667) en als diplomaat tijdens onderhandelingen over vrede in de Noordse Oorlog (1655-1660) of over de Triple Alliantie (1668) stonden zijn politieke, uitvoerende en representatieve functie voorop. Vanaf het moment dat Frankrijk en Engeland zich in 1670 tegen de Republiek keerden bleek dat De Witts buitenlandse politiek, zijn voornaamste machtsinstrument, was mislukt.³⁰ Na de aanval op de Republiek twee jaar later raakte de raadpensionaris zijn speelruimte kwijt en legde het af in de confrontatie met de nieuwe stadhouder Willem III.³¹

Samenwerking met de stadhouder

Tijdens het rampjaar sloeg de slinger van het raadpensionarisschap terug naar de situatie waarbij de raadpensionaris moest samenwerken met de stadhouder. De inhoud van het ambt veranderde nauwelijks, maar de plek die het in het staatsbestel innam wel. In termen van de machtssituatie veranderde er veel voor Gaspar Fagel, De Witts opvolger. In de verhoudingen tussen de raadpensionaris, de Staten van Holland, de Staten-Generaal, het leger en de vloot nam Willem III een dominante positie in. Ervaringen in het verleden hadden uitgewezen dat de raadpensionaris een ondergeschikte positie moest hebben ten opzichte van de stadhouder, als de Staten van Holland beide ambten lieten vervullen.³² De gewijzigde verhouding kwam in Fagels instructie naar voren in artikel VII, dat hem verplichtte de stadhouder van alle belangrijke ontwikkelingen in de Staten van Holland en de Staten-Generaal op de hoogte te houden. Onder Willem III nam de politieke en de representatieve

²⁹ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 173-177 en Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 363.

³⁰ Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 362.

³¹ Of Willem III betrokken was bij een complot om Johan en Cornelis de Witt staat niet met zekerheid vast. Ronald Prud'homme van Reine maakt in zijn boek *Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013) aannemelijk dat de stadhouder op zijn minst van een complot geweten moet hebben.

³² Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 156-167.

betekenis van de raadpensionaris af, maar de ambtelijke en de uitvoerende functie bleven heel belangrijk.

Fagels ondergeschikte positie aan de prins betekende niet dat hij niet invloedrijk was. De raadpensionaris, die ruim vijftien jaar ouder was dan Willem, kende het reilen en zeilen van de Staten van Holland en de Staten-Generaal en het ligt voor de hand dat de stadhouder van zijn ervaring gebruik heeft gemaakt.³³ De verhouding tussen beide mannen doet denken aan de samenwerking tussen Oldenbarnevelt en Maurits voor 1600, maar bij Fagel en Willem III was het van meet af aan duidelijk dat de laatste de dienst uitmaakte.

Het succes van de samenwerking tussen beiden werd beïnvloed door de verwachtingen van de steden en de internationale situatie. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw kreeg de Republiek te maken met de noordwaartse expansie van Frankrijk. De oorlogspolitiek van Willem en Fagel tegen Lodewijk XIV kon op veel steun rekenen in de Staten van Holland op het moment dat de Republiek zelf bedreigd werd, zoals in 1672, maar als dat niet het geval was, zoals in 1683-1684, stuitte deze politiek op verzet van Amsterdam en enkele andere steden.³⁴

Anthonie Heinsius (1641-1720), die Fagel na diens dood in 1688 opvolgde als raadpensionaris, nam min of meer dezelfde positie in als zijn voorganger, met als grote verschil dat de stadhouder meestal afwezig was. Vlak voor Heinsius' aantreden had Willem III de oversteek naar Engeland gemaakt en werd er tot koning gekroond. De Hollandse raadpensionaris leidde in de dagelijkse praktijk de Republiek, maar hij voerde daarbij het beleid van Willem III uit. We zien ook bij Heinsius dat zijn armslag bepaald werd door de omstandigheden. De raadpensionaris kreeg van de stadhouder het vertrouwen om diens politiek in de Republiek uit te voeren en hij kon

³³ Tot deze conclusie komt ook Elisabeth Edwards, die als een van de weinigen onderzoek naar Fagel heeft gedaan. Volgens haar was 'Fagel was more than just the prince's right-hand man among the regents of the republic, but that he also made his mark on the evolution of the government of the states.' Idem, 'An unknown Statesman? Gaspar Fagel in the service of William III and the Dutch Republic', in: *History (The Historical Association)* LXXXVII (2002) 353-371, aldaar 353.

³⁴ A. de Fouw jr., *Onbekende raadpensionarissen* ('s-Gravenhage 1946) 108-127, Groenveld, *Evidente factiën*, 64-68 en J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, 2 delen (4^e druk, Franeker 1977) II, 942-947.

ook op steun van de Staten van Holland rekenen.³⁵ Zijn zelfstandige positie in de Republiek dankte Heinsius aan de internationale situatie, die het noodzakelijk maakte dat Willem III of in Engeland of op een Europees slagveld aanwezig was.³⁶

De raadpensionaris in de achttiende eeuw

Op de drempel van de achttiende eeuw stierf koning-stadhouder Willem III. Net als na de dood van zijn vader, 52 jaar eerder, grepen de meeste gewesten deze kans aan om zich te ontworstelen aan de stadhouderlijke greep op het bestuur en stelden geen nieuwe aan.³⁷ Voor Heinsius, die nog bijna twintig jaar raadpensionaris bleef, veranderde er in de praktijk niet heel veel, omdat hij voor 1702 vanwege het verblijf van Willem III in Engeland al een redelijk zelfstandige positie had. Vanzelfsprekend kregen zijn politieke en representatieve functie nu een grotere betekenis. Er is een aantal redenen voor Heinsius' langdurige bewind. In de eerste plaats beheerste hij de kunst van de 'persuasie' en had hij het vermogen om mensen bij elkaar te brengen.³⁸ Hierdoor kon hij de machtssituatie in Holland en de Republiek naar zijn hand zetten. In de tweede plaats werd hij gerespecteerd door de Hollandse steden, omdat hij weliswaar het beleid van de stadhouder had gesteund, maar nooit zijn werktuig was geworden en altijd oog had gehouden voor de belangen van het gewest.³⁹ Tenslotte genoot de raadpensionaris door zijn lange staat van dienst en zijn rol in de Utrechtse vredesonderhandelingen in 1713 aanzien in Europa. Deze factoren kwamen niet alleen de raadpensionaris, maar ook Holland en de Republiek ten goede. Naar het zich laat aanzien oefende Heinsius de vier functies waaruit het raadpensionarischap bestond succesvol uit.⁴⁰ Zo vroeg de Engelse koning George I (1660-1727) hem in

³⁵ A.J. Veenendaal jr. 'Inleiding', in: idem, *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, RGP, Grote serie, nr. 158 ('s-Gravenhage 1976), xxii-xxxiii.

³⁶ Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder?', 166-168.

³⁷ Israel, *De Republiek*, II, 940-941 en 1089-1092.

³⁸ Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 364. Van Deursen ziet Heinsius als de betere versie van De Witt. 'Heinsius' techniek van persuasie was een geheel andere dan die van De Witt. Zijn grote gave was het, mensen tot elkaar te kunnen brengen. [...] Van alle raadpensionarissen heeft hij misschien wel het meest de speciale geaardheid gehad, die voor de leider in een veelhoofdige gouvernement noodzakelijk is.'

³⁹ Israel, *De Republiek*, II, 1090.

⁴⁰ Hoewel Anthonie Heinsius 31 jaar lang raadpensionaris was en hij een omvangrijk archief (36,30 meter) heeft nagelaten, bestaat er geen moderne, wetenschappelijke biografie van hem. Een schone taak ligt nog te wachten.

1715, als vertegenwoordiger van de Staten-Generaal, om een contingent hulptroepen. Als politiek leider wist Heinsius hiervoor binnen een recordtijd van twee dagen van de Staten van Holland én de Generaliteit toestemming te krijgen. Als uitvoerder van het beleid gaf hij de troepen bevel tot verplaatsing.⁴¹

Tussen Heinsius' dood in 1720 en het einde van de Republiek in 1795 bekleedden nog zeven mannen het raadpensionarisschap. Zij hadden te maken met vier problemen: de factiestrijd in de Staten van Holland tussen republikeinen en prinsgezinden, de inperking van hun bewegingsvrijheid door de stadhouder (na 1747), het particularisme onder de Hollandse steden en het verlies van invloed van de Republiek in Europa.⁴²

De raadpensionarissen uit het zogeheten tweede stadhoudersloze tijdperk – Isaac van Hoornbeeck (1655-1721), Simon van Slingelandt (1664-1736) en Anthonie van der Heim (1696-1746) – waren over het algemeen bekwaame bestuurders, maar misten de financiële armsgang van hun zeventiende-eeuwse voorgangers om een ambitieuze politiek tot stand te brengen. Van Hoornbeeck had zich bewezen als pensionaris van Rotterdam, maar had weinig kennis en ervaring van de internationale politiek.⁴³ Voor sommige steden, zoals voor Amsterdam, was dat een reden om zijn kandidatuur te steunen, omdat zij na de jarenlange oorlogen tegen Frankrijk wilden dat de Republiek in Europa een neutrale positie zou innemen. Na Van Hoornbeecks dood kozen de Staten van Holland in 1727 Van Slingelandt tot raadpensionaris. Hij was een energieke bestuurder, die bekend stond om zijn pleidooi voor staatkundige veranderingen op gewestelijk en generaliteitsniveau. De slechte financiële situatie van Holland, en daarmee van de Republiek, smoorden zijn hervormingsvoorstellen en daarmee ook het streven naar een robuustere buitenlandse politiek.⁴⁴ Van der

⁴¹ Zie A.J. Veenendaal jr., 'Who's in charge here? Anthonie Heinsius and his role in Dutch Politics', in: J.A.F. de Jongste en idem (red.), *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720* (Den Haag 2002) 11-24, die stelt dat Heinsius, als hij dat nodig achtte, zeer snel en slagvaardig kon optreden.

⁴² Israel, *De Republiek*, II, hoofdstuk 36, 41 en 43.

⁴³ Israel, *De Republiek*, II, 1119.

⁴⁴ Israel, *De Republiek*, II, 1121-1125. Voor de staatkundige hervormingsvoorstellen van Van Slingelandt: Arend van Essen, *Staatsbelang boven regentengezang. De politieke traktaten van Simon van Slingelandt (1664-1736) en het functioneren van de Republiek*. Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen (Groningen 2021). Van Essen schreef al eerder over Slingelandt 'De 'taffel' in de slaapkamer: De nalatenschap van Simon van Slingelandt (1664-1736) in handen van de biograaf', in: *Nieuwe Tijden: Over vroegmoderne geschiedenis* (2018) 2, 87-108.

Heim ging verder op de weg van zijn voorganger en probeerde de moeilijkheden van de Republiek het hoofd te bieden. De voormalige thesaurier-generaal van de Unie kreeg de Staten van Holland zover dat zij instemden met een nieuwe belasting, de zogenaamde personele quotisatie, maar die leverde minder op dan gedacht.⁴⁵ De zorgen over de financiële problemen en toenemende internationale spanningen hadden hun weerslag op Van der Heim, die plotseling stierf in 1746.

Onder dreiging van een Franse invasie dwongen volksoptstanden in Zeeuwse en Hollandse steden een jaar later het herstel van het stadhouderschap af, spoedig gevolgd door de andere gewesten. De nieuwe stadhouder, Willem IV (1711-1751), kwam uit Friesland en was de eerste wiens positie erfelijk werd. Vanaf dat moment speelde de Hollandse raadpensionaris weer de tweede viool in het gewest en in de Staten-Generaal. Er zijn nog drie andere redenen waarom Jacob Gilles (1691-1765), Pieter Steyn (1706-1772), Pieter van Bleyswijk (1724-1790) en Laurens Pieter van de Spiegel (1737-1800) minder invloedrijk waren dan hun achttiende-eeuwse voorgangers. In de eerste plaats waren zij door de stadhouder uitgekozen vanwege hun dienstbaarheid.⁴⁶ In de tweede plaats verloor hun ambt invloed aan de griffier van de Staten-Generaal, doordat deze ‘minister’ het buitenlandse beleid naar zich toe trok.⁴⁷ Tenslotte kregen zij concurrentie van luitenant-stadhouders en van de hertog van Brunswijk, die in opdracht van stadhouder Willem V (1748-1806) heimelijk de Republiek als een soort eerste minister bestuurde.⁴⁸ Onder de genoemde raadpensionarissen was Van de Spiegel een uitzondering, want hij probeerde – tevergeefs – met bestuurlijke hervormingen de bestuurlijke impasse in de Republiek te doorbreken.⁴⁹

De Hollandse raadpensionaris is dus een lastig te plaatsen ambt in de grillige staatskundige constellatie van de Nederlandse Republiek. Zijn positie ten opzichte van zijn soeverein, de Staten van Holland, is problematisch, want was hij nu de

⁴⁵ Wim Dral, *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim 1693-1716* (Hilversum 2016) 135-139 en 163-164.

⁴⁶ A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderslijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990) 148-151.

⁴⁷ Deze ontwikkeling was op gang gekomen met de benoeming van Gaspar Fagel tot griffier van de Staten-Generaal in 1670. Japikse, *Johan de Witt*, 293-294. Zie ook J. Aalberts, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen 1980) 161-163 en 170-172.

⁴⁸ Gabriëls, *De heren als dienaren*, 102-108.

⁴⁹ J.C. Boogman, *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformistisch-conservatieve pragmaticus en idealist* (Amsterdam en New York 1988).

dienaar of de leider van de Hollandse Statenvergadering? Uit het overzicht van de geschiedenis van de raadpensionaris komen vier factoren naar voren die hierop van invloed zijn geweest: de competenties van de individuele raadpensionaris, de bereidheid van de Hollandse steden om zijn leiding te volgen, de aanwezigheid van de stadhouder en de ruimte die hij bood aan de raadpensionaris. In het bijzonder zijn de laatste factoren van belang. Als er een Hollandse stadhouder in functie was, dan was de positie van de raadpensionaris helemaal gecompliceerd. In dat geval lijkt de raadpensionaris een dienaar te zijn geweest van de dienaar van de Staten van Holland – niettemin kon hij ook dan (of: juist dan, dankzij de steun van de stadhouder) zijn eigenlijke meesters de wet voorschrijven.

De functies van de raadpensionaris

Om meer grip te krijgen op de ambigue positie van de raadpensionaris wordt in dit boek niet gekeken naar zijn positie in Holland en de Republiek, maar naar de functies die hij uitoefende. Deze benadering is nieuw en heeft als voordeel dat de discussie over de betekenis van de raadpensionaris niet blijft hangen in de tegenstelling tussen dienaar en directeur. Op basis van de instructie van de raadpensionaris (zie bijlage 1) onderscheid ik vier functies: een *ambtelijke*, een *uitvoerende*, een *politieke* en een *representatieve* functie.⁵⁰ Het idee om naar de functies van de raadpensionaris te kijken is geïnspireerd op Larry D. Terry's visie op bestuurlijk leiderschap van ambtenaren. Die houdt in dat leidinggevende ambtenaren niet alleen onderdeel zijn van de uitvoerende macht, maar dat zij die macht gedeeltelijk ook in handen moeten hebben. De positie van een hoge ambtenaar, of bestuurlijk leider, is net zo diffuus als die van de raadpensionaris, want hij is ook meer dan een eenvoudige uitvoerder en evenmin een minister die onder democratische controle staat. Hoewel Terry dit probleem benoemt maakt hij geen expliciet onderscheid tussen de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie van een ambtenaar (of raadpensionaris).

De vier functies van de raadpensionaris komen niet uit de lucht vallen. In West-Europa zijn in de vroegmoderne tijd meer bestuurlijke leiders te vinden, die net als de raadpensionaris in opdracht van hun soeverein leiding gaven aan het bestuur. Deze coördinatoren, zoals de eerste minister, stuurden vanuit het politieke centrum

⁵⁰ Met dank aan Jeroen Duindam voor de suggestie om naast de ambtelijke, de uitvoerende en de politieke ook te kijken naar de representatieve functie van de raadpensionaris.

de belastinginning, de justitie, het leger en de vloot aan. In een tijd, waarin de bureaucratie nog in de kinderschoenen stond, waren zij afhankelijk van persoonlijke relaties met lokale functionarissen, want het handjevol ambtenaren dat hen ter zijde stond was nauwelijks in staat om vanuit de hoofdstad gehoorzaamheid af te dwingen. In de uitvoering van het takenpakket van de raadpensionaris en de eerste minister kunnen we de genoemde vier functies herkennen: een ambtelijke (voorbereiding en afwikkeling van het besluitvormingsproces), een uitvoerende (zorgdragen voor uitvoering van de besluiten), een politieke (leiding geven aan het besluitvormingsproces) en een representatieve (optreden in naam van de soeverein).⁵¹

Het onderscheid dat ik hier maak is een poging om een beter begrip te krijgen van de Hollandse raadpensionaris. Niet alle problemen die samenhangen met zijn positie binnen het staatsbestel van de Republiek kunnen ermee worden opgelost. Zo blijft er een spanning bestaan tussen de raadpensionaris als ambtenaar (of uitvoerder), wat hij officieel was, en als politicus (of bestuurder), waar zijn ambt in de praktijk op neer kwam. In de artikelen van de instructie komt deze gespletenheid terug en staan de taken en de bevoegdheden soms op gespannen voet met elkaar. Zo instrueerde artikel IV Gaspar Fagel om de vergadering van de Staten van Holland neutraal te leiden, maar volgens artikel X moest hij de leden ‘disponeren tot de meeste eenparigheid’.

De vier functies zijn gebaseerd op de instructie van Gaspar Fagel en op de secundaire literatuur over de raadpensionaris. Voor deze instructie is gekozen, omdat zij een formalisatie was van de taken die de raadpensionaris vanaf Johan van Oldenbarnevelt uitoefende. Fagels instructie is op enkele wijzigingen na dezelfde als die van Johan de Witt. De voornaamste toevoeging is een artikel dat hem en zijn opvolgers

⁵¹ Zie voor de geringe omvang van de Nederlandse bureaucratie in de zeventiende eeuw: Knevel, *Het Haagse bureau*, 17-28. Knevel schat dat er ten tijde van de Republiek nooit meer dan 250 ambtenaren in dienst waren (p. 19). De positie van de eerste minister in vroegmoderne bureaucratie komt onder andere naar voren in L.W.B. Brockliss, ‘Concluding Remarks: The Anatomy of the Minister-Favourite’, in: idem en J.H. Elliott en idem (red.), *The World of the Favourite* (New Haven & Londen 1999) 287-288 en Wolfgang Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1999) 167-168. De invloed van de militaire revolutie op de bureaucratie wordt besproken in bijvoorbeeld Brian Downing, *The Military Revolution and Political Change* (Princeton 1992) 74-77. Een fraai voorbeeld van een vroegmoderne bestuurlijke leider is te vinden in Jacob Soll, *The Information Master. Jean-Baptiste Colbert’s Secret State Intelligence System* (Michigan 2009).

opdroeg de stadhouder te informeren over alle belangrijke zaken.⁵² Verder bleven de taken en de bevoegdheden tot aan het einde van de Republiek nagenoeg ongewijzigd.⁵³

De ambtelijke functie

Met de ambtelijke functie worden de administratieve taken van de Hollandse raadpensionaris bedoeld. Hij was de technisch voorzitter van de Staten van Holland (artikel v en xi), wat inhield dat hij de agenda opstelde, de vergadering op een neutrale manier leidde (ix en xvi) en de besluitvorming vastlegde en archiveerde (xv en xvi).⁵⁴ De raadpensionaris was verplicht om commissievergaderingen, de vergaderingen van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier en van de Staten-Generaal bij te wonen (vi, xix en xx).⁵⁵ Daarnaast voerde hij de Hollandse correspondentie en namens zijn gewest de briefwisseling met Nederlandse diplomaten en buitenlandse vorsten en vertegenwoordigers (xxiii en xxiv).⁵⁶ Tenslotte hield de raadpensionaris een overzicht bij van de Hollandse openbare financiën (xiii).⁵⁷ In de instructie is tevens de bepaling opgenomen dat hij geen andere ambten naast het

⁵² Namelijk artikel viii; de stadhouder komt ook voor in artikel xxvii, dat de raadpensionaris verbeidt zich met de ambtenbegeving te bemoeien. In bijlage I is de instructie van Fagel uit 1672 opgenomen.

⁵³ Jeroen van Bockel heeft de instructies van de raadpensionaris geanalyseerd om de bureaucratische standaarden van dit ambt vast te stellen: idem, *Gevormde kaders. Bureaucratisering en professionele regulering van het werk van ambtenaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*, dissertatie Universiteit Utrecht (Delft 2009) 117-159.

⁵⁴ N. Japikse, *Johan de Witt* (1^e druk 1918; 2e druk, Amsterdam 1928) 57. Koopmans, *De Staten van Holland*, 205.

⁵⁵ Holland was verdeeld in twee kwartieren, het Noorderkwartier en het Zuiderkwartier. De Gecommitteerde Raden (GR) van beide kwartieren vormden het dagelijks bestuur. De GR van het Noorderkwartier vergaderde per toerbeurt in één van de zeven stemhebbende steden in het gebied; de GR van het Zuiderkwartier, waarin onder andere Leiden, Haarlem en Amsterdam vertegenwoordigd waren, was het belangrijkste en kwam bijeen in Den Haag. Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 240 en A.J.C.M. Gabriëls, 'De edel mogende heeren Gecommitteerde Raden van de Staaten van Holland en Westvriesland, 1747-1795. Aspecten van een buitencommissie op gewestelijk niveau', *Tijdschrift voor geschiedenis* 94 (1981) 527-564.

⁵⁶ Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 327-238 en Greve, 'Ambt en instructie', 380-381.

⁵⁷ Greve, 'Ambt en instructie', 381-382; Japikse, *Johan de Witt*, 59; H.H. Rowen, *John de Witt. Grand Pensionary of Holland 1625-1672* (Princeton 1978) 170.

raadpensionarisschap van Holland mocht uitoefenen (II); hij was dus geen raadpensionaris van de Staten-Generaal (die functie bestond ook niet).

De taken die vallen onder de ambtelijke functie leverden de raadpensionaris veel invloed op. Hij was verplicht om bij alle vergaderingen van de Gecommitteerde Raden en van de Staten-Generaal aanwezig te zijn en hiervan bracht hij zijn principalen verslag uit. Ook had hij een gedetailleerd overzicht van de diplomatieke correspondentie en de financiën van het gewest. De leden van de Staten van Holland konden niet tippen aan kennis van de lopende zaken en van de procedures van hun raadpensionaris; sterker nog: zij waren voor hun informatievoorziening van hem afhankelijk.

Uitvoerende functie

De uitvoerende functie is een uitvloeisel van de vorige, want de raadpensionaris moest ervoor zorgen dat besluiten van de Staten van Holland (en de Staten-Generaal) in daden werden omgezet (artikel III). Deze functie is slechts summier in Fagels instructie omschreven. Zijn belangrijkste uitvoerende taken waren het bijhouden van de financiën bij te houden (artikel xxv), de verplichting om alle (commissie)vergaderingen van Holland en de Generaliteit bij te wonen (artikel XII en XX) en de bevoegdheid om de buitenlandse politiek te coördineren (artikel XXIII en XXIV). Doordat hij meestal lang in functie was, alle procedures en alle belangrijke personen kende, kon een capabele raadpensionaris het besluitvormingsproces naar zijn hand zetten.⁵⁸

Twee voorbeelden uit het bewind van De Witt kunnen de uitvoerende functie illustreren. Tijdens de onderhandelingen over de Vrede van Westminster, die een einde maakte aan de Eerste Engelse Oorlog (1652-1654), gebruikte De Witt de buitenlandse correspondentie om met de Engelse *Lord Protector* Oliver Cromwell (1599-1658) te onderhandelen en tegelijk met de Nederlandse gezanten te overleggen en hen aan te sturen. Het voorzitterschap van de Staten van Holland gaf hem de mogelijkheid zelf te bepalen wanneer hij welke informatie aan zijn principalen gaf. Op deze manier kon hij de vrede, inclusief de Acte van Seclusie, tot een goed einde

⁵⁸ Alle literatuur waarin gesproken wordt over het raadpensionarisschap benadrukt dat de werkelijke macht en invloed van deze Hollandse ambtenaar afhangt van de omstandigheden én zijn persoonlijkheid. Zie Van Deursen, 'Staatsinstellingen,' 261-261, Koopmans, *De Staten van Holland*, 203-207 en Groenveld, 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris,' 10-13.

brengen.⁵⁹ Een tweede voorbeeld is De Witts bemoeienis met de bouw van een nieuwe, moderne marine in de aanloop naar de Tweede Engelse Oorlog. Zijn opdracht om de Hollandse financiën in de gaten te houden gebruikte De Witt om de Hollandse staathuishouding op orde te brengen. Het werd mogelijk om grote bedragen te lenen en die in de vlootopbouw te investeren. Daarnaast hield De Witt de Hollandse admiraliteiten scherp in de gaten. Via zijn broer Cornelis, die lid was van de Admiraliteit van de Maze, zette hij druk achter de bouw van de schepen; om dezelfde reden onderhield De Witt later goede contacten met de secretaris van de Admiraliteit van Amsterdam, Job de Wildt.⁶⁰

Politieke functie

De raadpensionaris' politieke functie bestond uit het inhoudelijke voorzitterschap van de Staten van Holland (artikel x) en het vertegenwoordigen van Holland in de Staten-Generaal (vi en vii). Het tiende artikel droeg hem op de stemhebbende steden 'te disponeren tot de meeste eenparigheydt,' dus om een zo groot mogelijk draagvlak te vinden voor gezamenlijke besluiten. Hiertoe moest hij voorstellen doen 't gunt hy sal oordelen ten dienst van den Lande' te zijn (viii). De raadpensionaris had een aantal mogelijkheden om de stemming te sturen van de stedelijke gedeputeerden. Hij was secretaris van de ridderschap en voerde namens hen het woord in de Staten. Bij de omvraag (discussie) kwam de ridderschap als eerste aan de beurt en als hun secretaris kon de raadpensionaris de toon van de vergadering zetten, voordat de steden hun mening gaven.⁶¹ Daarnaast mocht hij de discussie samenvatten (ix), de besluiten formuleren en concluderen hoe de stemming uitviel (x).

⁵⁹ Rowen, *John de Witt*, 191-237 en Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005) 150-156.

⁶⁰ J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998) 98-107 en Marc van Alphen, Jan Hoffenaar e.a., *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813* (Amsterdam 2019) 223, 230-232.

⁶¹ Het woordvoerderschap van de ridderschap viel uit gewoonte toe aan de raadpensionaris; in geen enkele zeventiende-eeuwse instructie is deze taak opgenomen. Vanaf Gaspar Fagel werd dit gebruik met een resolutie geformaliseerd als aanvulling op zijn instructie. Greve, 'Ambt en instructie', 370-371. Zie ook Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 239 en door H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende ende eerste helft van de zeventiende eeuw* (z.p. [Amsterdam] 1984) 218.

Zijn aanwezigheid in de Staten-Generaal leverde politieke invloed op, want volgens het zesde artikel moest de raadpensionaris daar namens Holland advies uit brengen en de Hollandse belangen behartigen. Artikel VIII schreef voor dat hij de Staten informeerde over de gang van zaken in de Generaliteit en dat hij de steden advies gaf over het in te nemen Hollandse standpunt. Dit artikel duidt erop dat van de raadpensionaris politieke leiding werd verwacht (net als bij artikel VIII en X). De al genoemde diplomatieke correspondentie valt ook onder de politieke functie (XXIII en XXIV). De brieven aan diplomaten en vorsten schreef de raadpensionaris weliswaar in opdracht van de Hollandse Staten en de Generaliteitscommissie van buitenlandse zaken, maar de omstandigheid dat hij de meeste diplomaten persoonlijk kende en de brieven zelf schreef zorgde ervoor dat hij in feite de buitenlandse politiek bepaalde.⁶² De verplichting om zijn principalen ‘communicatie’ te geven van deze correspondentie pareerde de raadpensionaris door met de belangrijkste diplomaten een geheime briefwisseling te voeren.⁶³

De politieke functie zorgde er in de praktijk voor dat de raadpensionaris boven zijn principalen kwam te staan. Hij was vanzelfsprekend verplicht om de autoriteit van de Staten van Holland te beschermen en neutraal en onpartijdig haar vergadering te leiden (artikel III en IV) en mocht zich absoluut niet inmengen met de benoeming van stedelijke functies (XXVI) – waarmee hij de samenstelling van de Statenvergadering kon beïnvloeden – maar de instructie om bij gewichtige zaken de stemhebbende steden tot eenheid te brengen (X) gaf de raadpensionaris onbedoeld de leiding in Holland.⁶⁴ In de zeventiende eeuw was men overigens niet blind voor het politieke gewicht van het raadpensionarisschap. Dat blijkt uit de toevoeging aan Fagels instructie, die hem opdroeg de stadhouder op de hoogte te houden van belangrijke zaken in de Staten van Holland (VIII).⁶⁵

⁶² Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 237-238, Greve, ‘Ambt en instructie’, 387-388 en Van Deursen, ‘Staatsinstellingen’, 362.

⁶³ De bedoeling was dat zij echt belangrijke zaken aan De Witt persoonlijk schreven, zodat hij die niet in de Staten van Holland of in de Staten-Generaal hoefde te openbaren. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 319-321.

⁶⁴ De Bruin vermeldt in *Geheimhouding en verraad*, 165, dat de raadpensionaris de bevoegdheid had om zitting van de Staten te verdagen of uiteen te doen gaan als de besluitvorming niet naar zijn wens dreigde te verlopen.

⁶⁵ Sal oock ghehouden wesen van alle saecken van Staet kennisse te geven aen den Heere Prince van Orange, als Stadthouder van de hoogh-gemelte Provincie, oock by Missive, soo wanneer syne

Representatieve functie

De representatieve functie hield in dat de raadpensionaris de Staten van Holland vertegenwoordigde bij de Staten-Generaal (artikel VII) en Holland en de Republiek tegenover Nederlandse diplomaten en buitenlandse gezanten en vorsten (artikel XXIII en XXIV). De aanwezigheid bij de dagelijkse vergadering van de Staten-Generaal was bedoeld om de Hollandse belangen te behartigen en hiertoe was hij lid van besognes (commissies) over specifieke aangelegenheden, zoals zeezaken of financiën.⁶⁶ Deze opdracht vloeide ook voort uit artikel III, dat de raadpensionaris verplichtte om de ‘Privilegien, Gerechtigheden, Coustumen ende Usantien’ en de ‘Souverainiteyt ende authoriteyt’ van Holland te beschermen.⁶⁷ Het onderhouden van contacten met buitenlandse vertegenwoordigers deed de raadpensionaris officieel namens Holland, maar al tijdens de Opstand was de gewoonte ontstaan dat hij als vertegenwoordiger van het dominante gewest deze contacten ook namens de Staten-Generaal onderhield.⁶⁸ In de praktijk hield deze functie in dat de raadpensionaris op diplomatieke missie ging, zoals Oldenbarnevelt deed in 1596, en onderhandelde met vertegenwoordigers van andere landen, zoals De Witt deed tijdens de Vrede van Breda (1667) en de Triple Alliantie en Fagel bij de totstandkoming van het Bestand van Regensburg (1684).

De representatieve functie deelde de raadpensionaris met de andere gewestelijke functionaris, de stadhouder. Als een prins van Oranje deze positie bekleedde, dan kreeg deze functie bij de raadpensionaris minder gewicht. Het conflict tussen Maurits en Oldenbarnevelt maakte de raadpensionaris ondergeschikt aan de stadhouder en dat betekende dat de laatste in de buitenlandse politiek optrad als de eerste vertegenwoordiger van de Republiek. Door de samenwerking met de stadhouder kreeg

Hoogheydt in expeditie, ofte andersints absent soude mogen zyn, ten eynde hoog-gemelte Heere Prince daer van na behooren moge wesen geïnformeert, omme daer op soodanige reflexie te maecten, als syne Hoogheydt ten dienst van den Lande sal oordelen te behooren.

⁶⁶ Koopmans, *De Staten van Holland*, 205.

⁶⁷ Vergelijk de functie van een bestuurlijk leider volgens Terry. Hij stelt een ambtenaar voor als een bestuurlijk conservator, die de doelstellingen van een publiek-bestuurlijke organisatie behoudt, haar waarden beschermt en streeft naar draagvlak, zowel binnen als buiten de organisatie. Larry D. Terry, *Leadership in Public Bureaucracies. The Administrator as Conservator* (Thousand Oaks 1995) 65-67.

⁶⁸ Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 237.

de raadpensionaris in praktijk een dubbele representatieve functie: naast Holland representeerde hij ook de stadhoudelijke politiek.

Nevenfuncties

Aan het raadpensionarisschap waren nog drie nevenfuncties verbonden die niet genoemd worden in zijn instructie. De eerste is het secretarisschap van de ridderschap in de Staten van Holland, die de raadpensionaris traditiegetrouw vervulde. Deze positie leverde hem een groot voordeel op, want tijdens de omvraag mocht de ridderschap bij monde van hun secretaris als eerste haar standpunt naar laten horen. Op die manier kon de raadpensionaris de toon zetten in de Statenvergadering voordat de steden aan het woord kwamen. Pas onder Gaspar Fagel formaliseerden de Staten van Holland deze gewoonte met een resolutie.⁶⁹ De twee andere functies waren Grootzegelbewaarder van Holland en West-Friesland en Stadhouders en registermeester van de Lenen van Holland en West-Friesland. Over de inhoud van deze ambten is weinig bekend; ze lijken vooral bedoeld te zijn om de raadpensionaris extra emolumenten te bezorgen. Zo ontving Oldenbarnevelt als raadpensionaris een bezoldiging van f1800 per jaar en als Stadhouders van de Lenen f108; De Witt ontving respectievelijk f3000 (en na 1668 f6000) en f3000.⁷⁰

Conclusie

De benadering van het raadpensionarisschap vanuit vier functies helpt om te begrijpen hoe hij zijn ambt uitoefende in de complexe relatie met zijn soeverein, de Staten van Holland, en met de stadhouders. Deze benadering maakt het mogelijk om de tegenstelling tussen dienaar en directeur te omzeilen. Dat neemt niet weg dat vroegmodern bestuurlijk leiderschap, waar de raadpensionaris een voorbeeld van is, een problematisch concept blijft. Dergelijk leiderschap bestond wel in de zeventiende eeuw, maar daar was geen officieel ambt met duidelijk afgebakende taken en

⁶⁹ Greve, 'Ambt en instructie', 370-371. Zie ook Fruin, *Geschiedenis staatsinstellingen*, 239 en door Van Nierop, *Van ridders tot regenten*, 218.

⁷⁰ Over het Grootzegelbewaarderschap: Van Bockel, *Gevormde kaders*, 135 en over het Stadhouderschap van de Lenen: H.P. Fölting, *De landsadvocaten en raadpensionarissen der Staten van Holland en West-Friesland* ('s-Gravenhage 1976) 38 en 70. Zie voor het vermogen van de raadpensionarissen Oldenbarnevelt, Adriaan Pauw, De Witt en Antonie Heinsius: Kees Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2010) respectievelijk 318-319, 117-119, 149-150 en 71-72.

bevoegdheden aan verbonden. Uit de analyse van de instructie van de raadpensionaris blijkt dat er artikelen zijn die elkaar tegenspreken, aanvullen of overlappen en dat geldt ook voor de vier functies die op basis van de instructie en de literatuur zijn onderscheiden. Bovendien bepaalden zijn karakter en vaardigheden, en de ruimte die hij kreeg van de Staten van Holland en de stadhouder, in belangrijke mate hoeveel macht en invloed hij kon uitoefenen.

HOOFDSTUK 2

METHODE, BRONNEN EN GEVALSTUDIES

Uit het hoofdstuk over de Hollandse raadpensionaris komt naar voren dat zijn positie binnen Holland en de Republiek problematisch en complex was. In zijn verhouding met de Staten van Holland en de stadhouder bestond een groot verschil tussen de theorie en de praktijk. De benadering van de raadpensionaris als een vroegmoderne bestuurlijke leider met vier bijbehorende functies is een geschikte manier om meer inzicht in de werking van het ambt te krijgen. Daartoe worden er in dit onderzoek drie raadpensionarissen met elkaar vergeleken. Daarvoor is een vergelijkingsmodel nodig dat inventariseert hoe de raadpensionaris omging met zijn soeverein, de Staten van Holland, de stadhouder en dat ook aandacht besteedt aan de omstandigheden waarmee hij te maken had, zoals de verhoudingen tussen de Hollandse steden en de internationale politiek. Deze elementen komen naar voren in het *Prime Ministerial Power Analysis*-model van Philip Norton; het idee om naar de functies van de raadpensionaris te kijken is gebaseerd op het conserverend leiderschap van Larry D. Terry. Hieronder zet ik uiteen wat de uitgangspunten van beide auteurs zijn en hoe Nortons model en Terry's visie bruikbaar zijn bij het onderzoek naar de raadpensionaris.

Prime Ministerial Power analysis-model van Norton

In 1987 publiceerde de Engelse politicoloog Philip Norton een analysemodel om de macht van een minister-president in een West-Europese parlementaire democratie in kaart te brengen, met als doel de discussie over de macht van een premier systematischer te bestuderen.¹ De vooronderstelling is dat deze macht niet alleen gebaseerd is op formele bevoegdheden, maar ook op persoonlijkheidskenmerken, namelijk de doelen en vaardigheden van een premier en op omstandigheden.² Norton

¹ Philip Norton, Baron Norton of Louth (1951) is hoogleraar (Engels) staatsrecht aan de University of Hull en als conservatief lid van het Britse Hogerhuis. Norton baseerde zijn analysemodel op het werk van de Amerikaanse Politicoloog James David Barber, *The Presidential Character: Predicting Performance in the White House* (1e druk 1972, 5e druk, New York 2020).

² Norton ziet onder premiers vernieuwers, hervormers, verbinders en egoïsten. Als vaardigheden noemt hij: commanderen, overtuigen, manipuleren en duiken.

doopte zijn onderzoeksmodel het *Prime Ministerial Power Analysis*-model.³ Voor mijn onderzoek gebruik ik het derde onderdeel van dit model, omstandigheden.

Theorie achter het Prime Ministerial Power Analysis-model

Norton onderscheidt drie omstandigheden waarmee een minister-president te maken heeft: de *machtssituatie*, het *verwachtingsklimaat* en de *wereldeconomie*.⁴ Deze omstandigheden, die hij visualiseert als invloedcirkels, hebben grote invloed op de ambtstermijn van een premier en de manier waarop hij ermee om weet te gaan bepaalt zijn politieke slagkracht. Vanzelfsprekend heeft de minister-president op de machtssituatie meer invloed dan op de wereldeconomie (of wereldgebeurtenissen).

Onder *machtssituatie* verstaat Norton de politieke context waarin de premier opereert, dus zijn verhouding met het parlement, politieke partijen, media en maatschappelijk organisaties. De machtssituatie is veranderlijk en verschuivingen kunnen zowel positieve als negatieve gevolgen hebben. Hij haalt als voorbeeld Margaret Thatcher aan, wier populariteit drie jaar na haar aantreden erg laag was maar die tot recordhoogte steeg na haar besluit in 1982 om de Falklandeilanden te heroveren op Argentinië. Het *verwachtingsklimaat* betreft de omstandigheden die een bepaalde partij of stroming (on)gunstig gezind kunnen zijn. Norton denkt aan de verkiezingsnederlaag van Winston Churchill in 1945 als gevolg van de wens van het electoraat voor een premier die zich bekommerde om de werkgelegenheid (in plaats van de oorlogvoering). Bij de *wereldeconomie* wijst Norton erop dat crises niet partijgebonden zijn en dat een premierschap gemaakt of gebroken kan worden door de economische omstandigheden.⁵ Bij deze invloedcirkel ligt het voor de hand om te denken aan de economische effecten voor het regeringsbeleid van de Oliecrisis (1973), de Krediet- en Eurocrisis (2008-2009) en de Coronacrisis (2020-2022).

Nortons analysemodel is weliswaar bedoeld voor de inventarisatie van de macht van twintigste-eeuwse minister-presidenten in West-Europa, maar is met aanpassingen ook bruikbaar om de macht van vroegmoderne bestuurlijke leiders in kaart te brengen. Het model is namelijk niet normatief of voorspellend van aard, maar heuristisch.⁶ Dat betekent dat het een inventariserend in plaats van verklarend karakter

³ Philip Norton, 'Prime Ministerial Power: A Framework for Analysis', in: *Teaching Politics* 16 (1987) III, 325-345.

⁴ Norton, 'Prime Ministerial Power', 339-342.

⁵ Norton, 'Prime Ministerial Power', 339-340.

⁶ Norton, 'Prime Ministerial Power', 327.

heeft en daardoor strikt genomen niet gebonden is aan de twintigste eeuw. Daarnaast hadden vroegmoderne bestuurlijke leiders te maken met omstandigheden die hun carrière beïnvloedden en met behulp van dit model kunnen die in kaart worden gebracht. Er zijn belangrijke verschillen tussen de vroegmoderne en de moderne tijd. Zo werden de raadpensionaris en de eerste minister niet democratisch gekozen en legden zij geen verantwoording af aan een volksvertegenwoordiging. Overeenkomsten zijn er ook en hieronder zal uiteen worden gezet hoe het *Prime Ministerial Power Analysis*-model bruikbaar is voor de zeventiende eeuw.

Toepassing voor de zeventiende eeuw

Vertaald naar de zeventiende-eeuwse context betekent de machtssituatie voor de Hollandse raadpensionaris het complex van relaties met andere deelnemers in het besluitvormingsproces in Holland en de Republiek. De belangrijkste partijen zijn: de Staten van Holland, de stadhouder, Amsterdam, andere functionarissen (thesaurier-generaal van Holland en de griffier van de Staten-Generaal) en de overige gewesten in de Staten-Generaal. De Staten van Holland kozen de raadpensionaris en zij moesten instemmen met zijn voorstellen; de stadhouder – als die functie uitgeoefend werd – was de invloedrijkste persoon in Holland en in de Republiek en hij bepaalde in de praktijk de ruimte die de raadpensionaris kreeg; Amsterdam was economisch en demografisch de grootste en machtigste stad van Holland en de Republiek en kon de besluitvorming verlammen als ze weigerde te betalen; de thesaurier en de griffier konden de werkzaamheden van de raadpensionaris bevorderen of belemmeren en de overige gewesten konden Hollandse voorstellen in de Staten-Generaal blokkeren. De raadpensionaris moest rekening houden met de belangen van deze partijen en een goede verstandhouding kon ertoe bijdragen dat hij hen gemakkelijker aan zijn kant kon krijgen.

Het verwachtingsklimaat heeft betrekking op de verwachtingen van de regentelite (stadbestuurders) van de achttien stemhebbende steden in de Staten van Holland over de raadpensionaris. In Holland bestond geen algemeen kiesrecht, dus van een electoraat was geen sprake. In plaats daarvan kan gekeken worden naar de standpunten van de Hollandse stadbesturen, die uit de notulen van de Statenvergadering kunnen worden afgeleid. De keuze van de raadpensionaris vertelt in algemene zin ook iets over het verwachtingsklimaat. De Staten kozen na de arrestatie van Johan van Oldenbarnevelt de volgzaam Anthony Duyck tot zijn opvolger, zodat ze beter greep konden houden op het doen en laten van de raadpensionaris. Gaspar Fagel

werd in 1672 raadpensionaris, omdat de steden verwachtten dat hij in samenwerking met de stadhouder de Republiek van de ondergang kon redden.

Het lijkt alsof het verwachtingsklimaat van de Hollandse regentenelite overlap heeft met de verhouding tussen de Staten van Holland en de raadpensionaris in de machtssituatie. Tussen beiden is wel degelijk een verschil. Tijdens de laatste jaren van zijn bewind ondervond Oldenbarnevelt bijvoorbeeld steeds meer tegenstand van Amsterdam en van enkele andere steden, maar de Staten van Holland volgden tot kort voor zijn val in vrijwel alle zaken zijn leiding. Tot op het laatst beheerste hij de Statenvergadering (machtssituatie), alleen voldeed hij niet meer aan de wensen van een paar van zijn principalen (verwachtingsklimaat).

De derde omstandigheid waarmee de raadpensionaris te maken had was de internationale politiek – in Nortons model de wereldeconomie. Voor het begrip van de raadpensionaris is de internationale politiek, in het bijzonder oorlogvoering, van groot belang. In de zeventiende eeuw ging er vrijwel geen jaar voorbij zonder dat de Republiek betrokken was bij een gewapend conflict binnen of buiten Europa.⁷ Daarnaast was er in de vroegmoderne tijd weliswaar sprake van een ontluikende wereldhandel, maar die is onvergelijkbaar met de wereldeconomie zoals die na de Tweede Wereldoorlog ontstond. Oorlogvoering heeft veel invloed gehad op het bewind van de raadpensionaris. Dankzij de Tachtigjarige Oorlog kon Oldenbarnevelt de fundamenteën leggen voor de Republiek en dankzij de overwinningen in de Tweede Engelse oorlog stabiliseerde Johan de Witt zijn bewind, maar oorlogen, of het gebrek eraan, zorgden ook voor binnenlandse conflicten.⁸ Oldenbarnevelt verloor zijn macht door de Bestandstwisten, De Witt kwam ten val als gevolg van de Engels-Franse aanval op de Republiek en Fagel en Willem III kregen een hoogoplopend conflict met Amsterdam over de expansiepolitiek van Lodewijk XIV.

In het vervolg van dit boek wordt met Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model uitsluitend het derde onderdeel bedoeld, dat de omstandigheden van de raadpensionaris in kaart brengt.

⁷ Zie bijvoorbeeld David Onnekink en Gijs Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World. A History of a Global Power* (Cambridge 2019). De auteurs maken duidelijk dat de Republiek heel vaak op eigen initiatief bij een gewapend conflict betrokken raakte.

⁸ Gijs Rommelse en Roger Downing, 'The fleet as an ideological pillar of Dutch radical republicanism, 1650-1672', *The International Journal of Maritime History*, 27 (2015) 3, 387-410.

Kritiek op Nortons Prime Ministerial Power-analysemodel

Aan het gebruik van het Prime Ministerial Power-analysemodel zitten haken en ogen. Allereerst heeft Norton zijn onderzoeksmodel erg schetsmatig uitgewerkt, met name het laatste onderdeel over de omstandigheden. Hij maakt niet duidelijk hoe het verwachtingsklimaat in kaart gebracht kan worden of wat de invloed van het electoraat is.⁹ Hij laat ook in het midden wat precies verstaan moet worden onder de wereldeconomie. De oorzaak van de globale aanduidingen hangt waarschijnlijk samen met een tweede kritiekpunt, namelijk dat Norton het analysemodel zelf slechts op zeer bescheiden wijze heeft gebruikt.¹⁰ Vlak voor haar aftreden paste hij het toe op het premierschap van Theresa May. Norton typeerde May als een hervormer en concludeerde dat zij strandde op een gebrek aan vaardigheden en de omstandigheden.¹¹ Opvallend is dat hij in deze (beknopte) analyse nauwelijks aandacht heeft voor de omstandigheden, zoals Brexit, die May in de problemen brachten.

Een derde aandachtspunt is dat het analysemodel zich richt op de persoon van de minister-president en niet op het instituut. De bevoegdheden van het ambt, de verhouding met het ambtelijk apparaat, de verantwoordelijkheden en de bijbehorende procedures worden in zijn opzet niet meegenomen. Een gevaar kan zijn dat een verklaring voor het succes van een minister-president op basis van het *Prime Ministerial Power Analysis*-model teveel voortkomt uit het karakter van de bekleder en dat de interactie met zijn of haar omgeving buiten beeld blijft.

⁹ Nortons analysemodel wordt in diverse studies over de Britse politiek en de Britse minister-president aangehaald, maar heeft tot nog toe geen grote navolging gevonden. Politicologen maken vooral gebruik van Nortons classificering van de doelen en de vaardigheden van een premier. Zie bijvoorbeeld G.W. Jones, *West European Prime Ministers* (Londen 1991) 4-5 en Thomas McMeeking, *The Political Leadership of Prime Minister John Major. A Reassessment Using the Greenstein Model* (Londen 2021) 155-157.

¹⁰ Uit Nortons bibliografie blijkt dat hij zich vooral bezig heeft gehouden met staatsrechtelijke kwesties en onderzoek naar Europese parlementen, in het bijzonder het Britse parlement. De 'Prime minister' heeft zijn belangstelling zolang het gaat om het instituut; de bekleeders van het ambt zijn eind jaren 1980 uit zijn onderzoeksblik geraakt.

Zie: www.hull.ac.uk/staff-directory/philip-lord-norton-of-louth

¹¹ Philip Norton, 'Effective prime ministerial leadership?', post van 4 juni 2019. Te vinden op: www.nortonview.wordpress.com/2019/06/04/effective-prime-ministerial-leadership/ (23-5-2022).

Toepassing Norton in dit onderzoek

Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model gebruik ik in dit onderzoek om de vraag te beantwoorden of de Hollandse raadpensionaris gezien kan worden als onderdeel van een vroegmodern bestuurlijk experiment. Hiermee bedoel ik de officiële coördinerende functie van de raadpensionaris en de eerste minister, die leidde tot de versterking van het centrale bestuur ten koste van de lokale instellingen. Om vast te stellen of dit het geval is, moeten er twee vergelijkingen worden gemaakt. Eerst de vergelijking tussen verschillende raadpensionarissen, om vast te stellen of zij hun ambt op een vergelijkbare manier hebben vormgegeven, en daarna de vergelijking tussen de raadpensionaris en de eerste minister. Hiervoor is het model van Norton geschikt. Het is een heuristisch model, dat het mogelijk maakt om vroeg moderne bestuurders, die te maken hadden met vergelijkbare omstandigheden, met elkaar te kunnen vergelijken.

Nortons model stelt specifieke eisen aan de casussen, want ze moeten licht kunnen werpen op de omstandigheden waarmee een raadpensionaris te maken had. Het ligt voor de hand om naar crisis- of conflictsituaties te kijken. De kans is namelijk groot dat er in deze situaties veel overleg is gevoerd in de Staten van Holland en dat daarvan bronmateriaal is overgeleverd (notulen, brieven, maar ook pamfletten). Bovendien kan een dergelijke situatie inzichtelijk maken hoe de machtssituatie van een raadpensionaris was op dat moment, of hij voldeed aan de verwachtingen van de Hollandse steden en welke invloed de internationale politiek had op zijn optreden. De kans dat dit het geval is bij zaken die weinig ophef veroorzaakten is veel kleiner.

Het gebruik van bronnen over crisis- en conflictsituaties heeft invloed op de uitkomst van het onderzoek, omdat het lijkt alsof de raadpensionaris een permanente crisismanager was. In werkelijkheid bestonden zijn werkzaamheden voornamelijk uit het bijwonen van vergaderingen en het afhandelen van administratieve zaken.¹²

Net als alle modellen heeft ook het *Prime Ministerial Analysis*-model de neiging de werkelijkheid in een keurslijf te dwingen. Aan de ene kant zorgt het

¹² Wie de notulen van Medemblik erop naslaat zal zien dat de kerkelijke twisten pas vanaf 1616 een overheersende plaats innemen. Zie bijvoorbeeld de opmerking van Japikse over de bemoeienis van De Witt met de opbouw van de vloot. Alleen in 'buitengewone omstandigheden' was die groot en anders waren lokale instellingen verantwoordelijk. N. Japikse, *Johan de Witt* (1^e druk 1918; 2^e druk, Amsterdam 1928) 56-65, aldaar 61-62 en Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005) 162-166 geven een aardig overzicht van de dagelijkse bezigheden van de raadpensionaris.

onderscheiden van de relaties tussen de raadpensionaris en de deelnemers aan het besluitvormingsproces (in zijn machtssituatie) ervoor dat bepaalde zaken worden uitvergroet. De verhouding van de raadpensionaris met Amsterdam en met de stadhouder, bijvoorbeeld, was in wekelijkheid diffuser dan nu uit het model naar voren komt. Aan de andere kant zorgt het hanteren van de drie invloedcirkels ervoor dat overlap ontstaat, want sommige onderwerpen komen zowel in de eerste als in de tweede cirkel aan de orde. Met het de hier genoemde bezwaren wordt rekening gehouden bij de toepassing van het model en in de conclusie wordt er op gereflecteerd.

Conserverend leiderschap van Terry

Concept conserverend leiderschap

De gedachte om het vizier te richten op de bestuurlijke functies van de raadpensionaris is gebaseerd op Larry D. Terry's visie op leiderschap in publieke en semipublieke organisaties. In zijn boek *Leadership of Public Bureaucracies* (1995) houdt hij een pleidooi om bestuurders van (semi)publieke organisaties meer autonomie te geven. 'Bestuur', stelt Terry, 'vraagt om staatsmanskunst en staatsmanskunst vraagt om leiderschap'.¹³ Deze stijl heeft hij *conserverend leiderschap* gedoopt.¹⁴ De leiders van dergelijke organisaties mogen in zijn visie grotendeels zelf vorm geven aan de uitvoering van het overheidsbeleid. Daarmee staan ze tussen een ambtenaar en een politicus in, want ze voeren beleid uit én bepalen op welke manier dat gebeurt. Deze ambtenaren noemen we hier bestuurlijke leiders.¹⁵

De achtergrond van Terry's pleidooi is het wantrouwen dat in Westerse democratieën bestaat tegen een te zelfstandige bestuurlijke elite, omdat die de democratische besluitvorming zou ondermijnen. In de ogen van deze critici hebben bestuurlijke leiders de besluiten van de volksvertegenwoordiging slechts uit te voeren, kritiek die Terry niet deelt.¹⁶ In plaats daarvan onderscheidt hij drie taken van conserverend leiderschap. Als eerste de opdracht om de doelstellingen van een (publieke)

¹³ Larry D. Terry, *Leadership of Public Bureaucracies. The Administrator as Conservator* (Thousand Oaks 1995) cviii-xix.

¹⁴ De Nederlandse vertaling van 'administrative conservatorship' heb ik overgenomen van Paul 't Hart en Marcel ten Hooven, *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolutie* (Amsterdam 2004) hoofdstuk 1.

¹⁵ Conserverend leiderschap is een stijl die bestuurlijk leiders kunnen overnemen. Er zijn ook bestuurlijke leiders die een andere bestuursstijl aanhangen.

¹⁶ Terry, *Leadership of Public Bureaucracies*, 36-40

organisatie te handhaven, als tweede het beschermen van de institutionele waarden van de organisatie en tenslotte het in stand houden van interne en externe steun voor de organisatie. De laatste taak houdt ook in dat de bestuurlijk leider contact onderhoudt met externe organisaties en de wensen van de medewerkers in overeenstemming brengt met de doelen van de organisatie.¹⁷

Toepassing voor de zeventiende eeuw

Het conserverend leiderschap vertoont ondanks de afstand in tijd veel overeenkomsten met de raadpensionaris. De kern van het conflict tussen de moderne democratische overheid en de autonome bureaucratie is in de zeventiende-eeuwse Republiek ook te herkennen: moet een ambtenaar (de raadpensionaris, de stadhouder) zich strikt houden aan de voorschriften van de volksvertegenwoordiging (Staten van Holland), of is hij verantwoording schuldig aan het publiek (de staatsgezinde regentenklasse)? En net als bij bestuurlijke leiders overstijgen de bevoegdheden van de raadpensionaris in de praktijk zijn instructie. Daarnaast is de overeenkomst tussen beide functionarissen frappant. Volgens Terry is het de taak van conserverend leiderschap om de integriteit, de mogelijkheden en de bekwaamheden van de instituties te versterken en te beschermen.¹⁸ Artikel III van de instructie van de raadpensionaris luidt: ‘zal gehouden zijn er voor te zorgen, naar zijn beste vermogen, dat de privileges, gerechtigheden, gewoonten en gebruiken van het land Holland en West-Friesland, alsmede de soevereiniteit en de autoriteit van de Staten behouden en bewaard blijven’.¹⁹ De raadpensionaris wordt hier gezien als bestuurlijke conservator.

Bij andere vroegmoderne bestuurlijke leiders kan de conserverende taak ook worden herkend. De meeste eerste ministers hadden impliciet of expliciet de opdracht om de positie van de monarchie te handhaven of te herstellen, zoals de eerste ministers in Spanje, Frankrijk, Brandenburg en Engeland voor 1700 en enkele anderen behartigden de belangen van het parlement, zoals in Zweden en Engeland na 1700.

Vier functies van de raadpensionaris

Het concept ‘conserverend leiderschap’ vormt de directe inspiratie voor een analyse van de functies van vroegmoderne bestuurlijke leiders. Immers, de raadpensionaris

¹⁷ Terry, *Leadership of Public Bureaucracies*, 65-67.

¹⁸ Terry, *Leadership of Public Bureaucracies*, 29-30.

¹⁹ Artikel III van de instructie van Gaspar Fagel. Zie bijlage 1.

vertoont veel overeenkomsten met een dergelijke leider en van hem werd ook verwacht dat hij de instituties, gebruiken en gewoonten van de Staten van Holland beschermde, op eigen initiatief voorstellen deed aan zijn soeverein om hun en het algemeen belang te dienen en dat hij er op toezag dat de besluiten werden uitgevoerd. Dat leidt tot de vraag welke functies de raadpensionaris moest kunnen uitoefenen om aan deze algemene opdracht te voldoen.

Het idee om aan de hand van functies naar de raadpensionaris te kijken is nieuw. Op basis van de instructie van de raadpensionaris onderscheid ik er vier: de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie. De ambtelijke was nodig om het besluitvormingsproces in gang te zetten. Met de uitvoerende functie kon de raadpensionaris ervoor zorgen dat gehoor werd gegeven aan de resoluties van de Staten. De politieke functie gaf hem de mogelijkheid om leiding te geven aan het besluitvormingsproces en de door de representatieve functie kon hij de Staten van Holland vertegenwoordigen tegenover de Staten-Generaal of andere mogendheden. Nadat de casussen zijn onderzocht met behulp van het *Prime Ministerial Power Analysis*-model zal ik analyseren hoe de raadpensionarissen in elke casus deze functies hebben uitgeoefend.

Kortom, in dit boek wordt de Hollandse raadpensionaris beschouwd als een bestuurlijke leider en wordt geanalyseerd hoe hij die vier genoemde functies heeft uitgeoefend. Op deze manier is het mogelijk om voorbij de tegenstelling tussen dienaar en directeur te kijken. Hiertoe worden twee benaderingswijzen gehanteerd. Nortons analysemodel is nodig om de omstandigheden waarmee een raadpensionaris werd geconfronteerd te onderscheiden en in kaart te brengen, om op basis hiervan de raadpensionarissen met elkaar te kunnen vergelijken. Daarnaast zijn de vier functies van de raadpensionaris, geïnspireerd op het concept bestuurlijke conservator, nodig om scherp zicht te krijgen op de manier waarop hij zijn ambt uitoefende.

De twee benaderingswijzen zijn ook geschikt voor een internationale vergelijking tussen eerste ministers onderling en tussen de eerste minister en de raadpensionaris. De eerste vergelijking is overigens gebaseerd op secundaire literatuur en daarom is voorzichtigheid geboden bij het gebruik van de resultaten. Toch verwacht ik dat de uitkomsten een globale vergelijking tussen beide functionarissen mogelijk maken en aanwijzingen zullen bieden voor een vroegmoderne bestuurscultuur.

Gevalstudies en bronnen

De keuze voor Nortons onderzoeksmodel impliceert dat in de gekozen de gevalstudies de drie invloedcirkels (machtssituatie, verwachtingen van de Hollandse steden en de internationale politiek) te herkennen moeten zijn. Wat betreft de machtssituatie gaat het om de verhouding tussen de raadpensionaris en andere deelnemers aan het besluitvormingsproces, namelijk de Staten van Holland, de stadhouder, Amsterdam en de andere gewesten. Voor de verwachtingen van de stemhebbende Hollandse steden zijn onderwerpen nodig, waarin de (impliciete) eisen die zij aan de raadpensionaris stellen, naar voren komen. Tenslotte moeten de gevalstudies een internationale dimensie hebben om te analyseren hoe de raadpensionaris reageerde op gebeurtenissen in Europa. Er kunnen dus vijf variabelen worden onderscheiden: 1) de Staten van Holland, 2) de stadhouder, 3) Amsterdam, 4) andere gewesten en 5) internationale politiek. Onder de Staten van Holland (variabele 1) worden hier ook de verwachtingen van de regenten in de stemhebbende steden verstaan.

Het ligt voor de hand om te zoeken naar episoden waarbij één of meerdere van deze variabelen aan-, of afwezig zijn of waarmee de raadpensionaris in conflict komt of juist mee samenwerkt. Concreet valt te denken aan een geval waarbij de stadhouder en de raadpensionaris in elkaars vaarwater zitten, of waarbij het stadhouderambt vacant is. Een casus waarbij Amsterdam de politiek van de raadpensionaris dwarsboomt is eveneens geschikt. De verhouding met de Staten van Holland kan worden onderzocht in een kwestie die ook in pamfletten aan de orde is gekomen. Analyse van de pamfletten laat zien hoe de raadpensionaris gezien werd door de regent-elite of hoe hij zichzelf presenteerde aan zijn achterban.

Voor de raadpensionarissen Johan van Oldenbarnevelt, Johan de Witt en Gaspar Fagel is gezocht naar gevalstudies waarin minimaal drie van de vijf variabelen aanwezig zijn. Oldenbarnevelt legde als raadpensionaris de grondslagen voor het ambt en kon dankzij zijn bestuurlijke vaardigheden de macht in Holland en in de opstandige gewesten naar zich toetrekken. Als gevalstudie is gekozen voor de Bestandstwisten in de jaren 1608-1618. Aan de kerkelijke tweespalt in deze jaren lag een politiek conflict over de machtsverdeling in de Republiek ten grondslag. De stadhouder en de raadpensionaris, de Staten van Holland en Amsterdam en de gewesten en de Staten-Generaal moesten zich opnieuw tot elkaar gaan verhouden. Het analyseren van deze periode maakt inzichtelijk hoe Oldenbarnevelts functioneren als raadpensionaris beïnvloed werd door de economische opkomst van Amsterdam en de grotere politieke rol van Maurits in Holland en de Republiek.

De Witts raadpensionarisschap viel in de periode waarin het stadhouderschap vacant was en dat betekende dat hij geen last had van concurrentie van de Oranjes. Om te onderzoeken welk effect dit had op zijn functioneren als raadpensionaris is gekozen voor De Witts bemoeienissen met het beëindigen van het schisma in de Staten van Overijssel (1654-1657) en voor zijn aanwezigheid op de vloot als gedeputeerde van de Staten-Generaal (1665). In de eerste casus komen bijna alle variabelen aan de orde: de verhouding tussen de raadpensionaris en een ander gewest, namelijk Overijssel en zijn verhouding tot de stadhouderlijke familie, de Staten van Holland en de Staten-Generaal; alleen de internationale politiek is vrijwel afwezig. De gevalstudie van De Witt op de vloot biedt de mogelijkheid om na te gaan welk beeld hij van zichzelf in pamfletten gaf als feitelijke opperbevelhebber. De pamfletten waren bedoeld voor zijn achterban, de Hollandse regentenelite. In deze casus uit het eerste jaar van de Tweede Engelse Oorlog komen de Staten van Holland en (de afwezigheid van) de stadhouder aan de orde, maar ook de internationale politiek. Beide gevalstudies over De Witt kunnen duidelijk maken of de Hollandse raadpensionaris bij afwezigheid van de stadhouder diens coördinerende en verbindende rol in de Republiek over kon nemen.

Fagel werd benoemd tot raadpensionaris op het moment dat het stadhouderschap in Holland en de Republiek net was hersteld. Zijn ambtsperiode is geschikt om de verhouding tussen beide gewestelijke dienaren te analyseren. De gekozen episode betreft het conflict tussen Willem III en Amsterdam in 1683-1685 over de uitbreiding van het Staatse leger (in reactie op de expansiepolitiek van Lodewijk XIV). Naast de relatie met de stadhouder komen verhouding met Amsterdam en de Staten van Holland aan de orde, evenals de internationale dimensie. Het pamflettenoorlogje als gevolg van dit conflict laat bovendien zien hoe er in Amsterdam en in Holland over Fagels functioneren werd gedacht.

In het onderstaande schema is te zien hoe de vijf variabelen in de gevalstudies naar voren komen:

<i>Raadpensionaris</i>	<i>Gevalstudie</i>	<i>Staten van Holland</i>	<i>Stadhouder</i>	<i>Amsterdam</i>	<i>Andere gewesten</i>	<i>Internationale politiek</i>
Oldenbarnevelt	Bestandstwisten	v	v	v		v
De Witt	Schisma in Overijssel	v	v	v	v	
	De Witt op de vloot	v	v			v
Fagel	Conflict met Amsterdam	v	v	v		v

Bronnen

Om het optreden van de raadpensionaris te onderzoeken, zijn primaire bronnen nodig die antwoord geven op drie vragen, namelijk hoe functioneerde de raadpensionaris in de Staten van Holland, hoe keek hijzelf aan tegen de uitoefening van zijn ambt en hoe dachten tijdgenoten daarover? De particuliere notulen van de Staten van Holland geven antwoord op de eerste vraag. Elke stad die de Hollandse Statenvergadering bezocht liet haar gedeputeerden aantekeningen maken, zodat de burgemeesters, de schepenen en vroedschap op de hoogte bleven van de beraadslagingen. De gedeputeerden van grotere steden zoals Leiden en Amsterdam, stuurden daarnaast dagelijks verslagen van de vergadering naar hun stadhuis. Van bepaalde periodes zijn van een aantal steden vrij complete notulen bewaard gebleven.²⁰ De notulen zijn van belang om het optreden van de raadpensionaris in de Staten van Holland te reconstrueren. Ze maken het mogelijk om zijn verhouding met de belanghebbenden in het besluitvormingsproces te analyseren.

De brieven van de raadpensionaris kunnen inzicht geven in zijn motieven. Voor historici is het een groot geluk geweest dat de Staten van Holland vrijwel direct na de moord op De Witt besloten hebben om zijn hele particuliere archief, dat ruim 132 strekkende meter beslaat, in beslag te nemen. Daardoor is het mogelijk om bijna zijn volledige briefwisseling te raadplegen.²¹ De meeste raadpensionarissen beschikken niet meer over een uitgebreid archief. Het archief van Oldenbarnevelt beslaat 13 meter; het merendeel, waaronder de correspondentie, is in de jaren 1930 en 1960

²⁰ Zie over de beschikbare particuliere notulen van de Staten van Holland N. Japikse, 'Verslag van een onderzoek naar de ongedrukte resolutiën der Staten van Holland na 1572', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 28 (1907) lxxviii-cxiii en de inleiding bij J.W. Veenendaal-Barth (e.a.), *Particuliere notulen van de Vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, 7 delen, RGP, Grote serie, nr. 200, 206, 217, 228, 245, 249 en 252, 217 ('s-Gravenhage 1992-2005) I, vii-ix.

²¹ Zie: <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/briefwisseling-van-johan-de-witt>. Ook via Early Modern Letters Online (EMLO) is De Witts correspondentie te doorzoeken. Zie ook: <http://resources.huysgens.knaw.nl/BriefwisselingJohandeWitt> (30 mei 2022). Een deel van de briefwisseling van De Witt is in de achttiende eeuw uitgegeven door H. Scheurleer (ed.), *Brieven geschreven ende gewisselt tusschen de heer Johan de Witt (...)*, 7 delen ('s-Gravenhage 1724) en begin twintigste eeuw door R. Fruin, G.W. Kernkamp en N. Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, 4 delen, WHG, derde serie, nummer 18, 25, 31 en 33 (Amsterdam 1906-1913) en R. Fruin en N. Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, 2 delen, WHG, derde serie, nummer 42 en 44 (Amsterdam 1919-1922).

uitgeven.²² Gaspar Fagel heeft voor zijn dood zijn archief waarschijnlijk geschoond en daardoor is het slechts 9,6 strekkende meter. Van zijn correspondentie is in vergelijking met De Witt weinig bewaard gebleven en dat geldt helemaal voor de jaren 1683-1685.²³ Desalniettemin zijn de verschillende correspondenties daar waar mogelijk gebruikt in dit onderzoek.

De beweegredenen voor het functioneren van de raadpensionaris komen ook naar voren in pamfletten. Van De Witt en Fagel is bekend dat zij in een aantal gevallen zelf de pen ter hand genomen hebben om hun optreden te verdedigen. Pamfletten zijn in de geschiedschrijving vooral bekend als middel om een beeld te krijgen van de publieke opinie in de vroegmoderne tijd en daarom kunnen zij ook inzichtelijk maken hoe er door tijdgenoten over de raadpensionarissen werd gedacht.²⁴

In de gevalstudies over Oldenbarnevelt en Fagel is voornamelijk gebruik gemaakt van de particuliere notulen van de Staten van Holland. Briefwisselingen hebben informatie voor alle vier de gevalstudies geleverd, maar waren voor de twee kwesties over De Witt de voornaamste bron. De pamfletten waren voor het onderzoek naar De Witt op de vloot en voor Fagel en het conflict met Amsterdam onontbeerlijk. In het schema hieronder zijn de gebruikte bronnen per casus weergegeven.

Gevalstudie		Particuliere notulen	Briefwisselingen	Pamfletten
Oldenbarnevelt	Bestandtwisten	✓	✓	
De Witt	Schisma in Overijssel		✓	
	De Witt op de vloot		✓	✓
Fagel	Conflict met Amsterdam	✓	✓	✓

²² NA, Archief raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, toegangsnr. 3.01.14. Bronnenuitgaven: S.P. Haak en A.J. Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, 3 delen, RGP, nr. 80, 108 en 121 ('s-Gravenhage 1932-1967).

²³ NA, archief van Gaspar Fagel, toegangsnr. 3.01.18 en archief van de Familie Fagel, toegangsnr. 1.10.29.

²⁴ De bestudeerde pamfletten zijn te vinden in de pamflettencatalogus van de Koninklijke Bibliotheek. Te raadplegen via de zogenaamde Knuttelcatalogus: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende bij de Koninklijke Bibliotheek*, 9 delen ('s-Gravenhage 1890-1920) en *Dutch Pamphlets Online*.

De eerste minister in Europa

Maakte de Hollandse raadpensionaris deel uit van een vroegmodern (West-)Europees bestuurlijk experiment, zoals hierboven is verondersteld? Dat is lastig te zeggen, maar vaststaat dat er in Europa behalve de raadpensionaris meer lieden waren met een ‘secretarisfunctie’, zoals Wolfgang Reinhard het uitdrukt.²⁵ Deze functionarissen staan bekend onder verschillende namen: gunsteling, favoriet, vertrouwenling, raadgever, adviseur, kanselier, eerste minister of combinaties van deze termen.²⁶

In de volgende bladzijden worden al deze namen geschaard onder de verzamelterm ‘eerste minister’. Voor deze term is gekozen vanwege de betekenis van het woord minister, namelijk dienaar. Mannen als Buckingham, Clarendon, Bentinck, Lerma, Mazarin of Schwarzenberg waren ondanks hun fraaie titels in dienst van de koning en alleen dankzij hem konden zij een positie in het centrum van de macht bereiken. Daarom past hun de naam eerste minister.

Tussen de raadpensionaris en de eerste minister zijn verschillen aan te wijzen; hierbij springt de legitimiteit het meest in het oog. De raadpensionaris had een legitieme positie binnen de Staten van Holland, want hij was door de afgevaardigden van de Hollandse steden gekozen. Dat gold niet voor de eerste minister, want hij had doorgaans geen officiële functie. Richelieu werd weliswaar *premier ministre* genoemd, maar dat was meer een erkenning van zijn positie dan een officiële titel. De meeste eerste ministers bekleedden een functie aan het hof, zoals opperstalmeester of kamerheer. Een uitzondering is Engeland, waar de eerste minister na 1660 een bestuurlijk (maar nog geen politiek) ambt kreeg.

Een ander verschil is dat het raadpensionarisschap een oplossing was voor een specifieke Nederlandse situatie in het staatsvormingsproces. In de Republiek vielen het Oranjehof en het bestuurscentrum niet samen, zoals bijvoorbeeld in Frankrijk en Spanje en in mindere mate Engeland. De soevereiniteit lag bij de gewestelijke staten en de raadpensionaris van het belangrijkste gewest werd de bestuurlijk leider van de Republiek. In deze context werkte een favoriet of een eerste minister dus niet.

²⁵ Wolfgang Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1999) 161-166.

²⁶ Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 166-171.

Toch zijn er veel overeenkomsten tussen beide vroegmoderne functionarissen. Zowel de raadpensionaris als de eerste minister zat hoog in het bestuur, de eerste als voorzitter van de Staten van Holland en de tweede als adviseur of zelfs als plaatsvervanger van de vorst. Beide functionarissen hadden een coördinerende bestuurlijke functie, waarbij zij in vele situaties hun soeverein(en) representeerden. In de rest van dit boek maak ik duidelijk dat het voor een beter begrip van de Hollandse raadpensionaris de moeite loont hem te vergelijken met de eerste minister in Europese monarchieën.

HOOFDSTUK 3

OLDENBARNEVELT TUSSEN KERK EN STAAT

Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten

Inleiding

Wie in het Westfries Archief de Medemblikse notulen van de vergadering van de Staten van Holland opvraagt en het verslag van 2 maart 1617 voor zich neemt, leest hoe Johan van Oldenbarnevelt die dag op alle mogelijke manieren probeerde zijn positie als raadpensionaris te redden. Die werd ondermijnd door de Amsterdamse burgermeester Reinier Pauw (1564-1636), de aanvoerder van de contraremonstrantse steden in Holland.¹ De aanleiding voor de ruzie waren de ‘kerckelijcke swaericheden’ in het gewest en Oldenbarnevelts voorstel om een commissie zich te laten buigen over een oplossing. Pauw wuifde het plan weg, omdat het in steden waar ‘alleenlijck contraremonstranten zijn, nu goede vrede is’. Toen de raadpensionaris een brief tevoorschijn haalde waarin remonstranten uit Amsterdam klaagden over gescheld en lasterpraat door contraremonstrantse predikanten en dat zij uit de kerk werden geweerd, reageerden de afgevaardigden van de stad furieus. Zij wisten wel ‘uut wiens coocker’ dit verzoek kwam ‘ende tot wat eynde’. Prins Maurits (1567-1625), die bij de vergadering aanwezig was, hield zich buiten de discussie en dat moedigde Pauw waarschijnlijk aan om Oldenbarnevelt tijdens de omvraag voor de voeten te werpen dat ‘hij int bestiren van de saecken nyte recht en ghinck, ende scheen te willen seggen tijt te zijn datter een ander stuerman aent roer behoefde.’ De raadpensionaris bood terstond zijn ontslag aan, maar de andere steden sprongen voor hem in de bres en veroordeelden het onbeschaamde voorstel van Amsterdam, ‘Seggende, wij sullen van u nyte lijden, al waert ghij [Amsterdam] noch eens soo mach-tich.’²

¹ Zie over Reinier Pauw: Menno Witteveen, *Reinier Pauw (1654-1636) en Amsterdam. De macht van een man en een stad* (Amsterdam 2022). Zie over de verschillende vergaderzalen op het Binnenhof: Jaco Alberts, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Haagse Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013). In de afbeeldingenkatern is een gravure van de vergaderzaal van de Staten van Holland ten tijde van Oldenbarnevelt opgenomen.

² Notulen van de Staten van Holland door Frans Pietersz., Westfries Archief, Hoorn, Oudarchief Medemblik (OAM), toegangsnr. 0715-02, inv.nr. 27, 2 en 3 maart 1617. De tekst is getranscribeerd te vinden in J. den Tex, *Oldenbarnevelt*, 5 delen (Haarlem 1960-1972), deel 4 ‘Documentatie’, 557-562. Het is niet waarschijnlijk dat Oldenbarnevelt zijn ontslag serieus meende, want hij

In het verslag van de bijeenkomst springen twee zaken in het oog. In de eerste plaats werkten Oldenbarnevelts vergadertrucs – commissie instellen, nieuwe informatie inbrengen en dreigen met ontslag – niet meer en werd hij, in aanwezigheid van de stadhouder, frontaal aangevallen door de gedeputeerden van Amsterdam. Maurits liet het affront passeren. In de tweede plaats blijkt dat de raadpensionaris nog steeds op de steun van de overgrote meerderheid van de Staten van Holland kon rekenen. Sterker nog, volgens de notulen namen de andere steden het voor Oldenbarnevelt op, al dan niet uit frustratie over de steeds dominantere positie van Amsterdam. De vergadering past in een reeks gebeurtenissen in 1617 die het keerpunt in de politieke carrière van Oldenbarnevelt markeren. Voordien was zijn positie in Holland vrijwel onaantastbaar, maar vanaf dat jaar werd zijn macht begrensd door Amsterdam en stadhouder Maurits. De analyse van deze kwestie laat zien welke omstandigheden op deze verandering van invloed waren en welke gevolgen die verandering had voor de uitoefening van de vier functies van de raadpensionaris door Oldenbarnevelt.³

Opzet hoofdstuk

Het optreden van Oldenbarnevelt tijdens de Bestandstwisten raakt de kern van dit boek: welke positie nam de Hollandse raadpensionaris in in dit gewest en hoe verhiel hij zich tot de stadhouder en Amsterdam? Uit literatuur over deze periode komt naar voren dat Oldenbarnevelt aan het begin van het Twaalfjarig Bestand

probeerde maar liefst negen keer op deze manier zijn zin door te drijven in de Staten. Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 485.

³ In 2018 en 2019 was het vierhonderd jaar geleden dat de Bestandstwisten tot hun dramatische ontknoping kwamen. Ter gelegenheid hiervan zijn de nodige publicaties verschenen, waaronder: Wilfried Uitterhoeve, *De zaak Oldenbarnevelt. Val proces en executie* (Nijmegen 2019), Arnout van Cruyningen, *Johan van Oldenbarnevelt. Grondlegger van de Nederlandse staat (1547-1619)* (Utrecht 2019) en Ronald Prud'homme van Reine, *Ontthoofdingen in de hofstad. De val van de Oldenbarnevelts* (Amsterdam 2019). Specifiek over de Bestandstwisten Jaap de Haan, 'Staatsman in het nauw. Johan van Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten', in *Jaarboek De Zeventiende Eeuw* (Hilversum 2019) 13-30 en over Synode van Dordrecht Fred van Lieburg, *Synodestad. Dordrecht 1618-1619* (Amsterdam 2019). Gedegen standaardwerken over dit onderwerp zijn nog steeds Den Tex, *Oldenbarnevelt*, deel III en, wat overzichtelijker, Jonathan Israel, *De Republiek 1477-1806*, 2 delen (Franeker 1996) deel I, 465-496; A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000) en Ben Knapen, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt 1547-1619* (1^e druk 2005; 2^e druk Amsterdam 2013).

grote politieke bewegingsvrijheid had; na het dramatische einde van de twisten kreeg zijn opvolger te maken met flink ingeperkte bevoegdheden. De macht van de raadpensionaris werd beknot ten gunste van de stadhouder en daarnaast moest hij – net als overigens de stadhouder – rekening houden met de belangen van Amsterdam.⁴ De lange periode die hier bestudeerd wordt laat de machtsverschuiving tussen beide gewestelijke dienaren goed zien. Vanaf 1608 bemoeide Oldenbarnevelt zich met de theologische ruzie die ontstaan was aan de universiteit in Leiden. Ongeveer tien jaar later beheerste het conflict de politiek en het dagelijks leven in Holland (en in de andere gewesten) en veroorzaakte in belangrijke mate zijn ondergang.

De veranderende omstandigheden waarmee Oldenbarnevelt in de Bestandsjaren te maken kreeg worden geïnventariseerd met behulp van Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model. Gekeken wordt naar Oldenbarnevelts machtsituatie (de toenemende frictie met Maurits en diens rijzende politieke ster), het verwachtingsklimaat van de Hollandse steden (de economische en demografische opkomst van Amsterdam in Holland) en internationale verhoudingen (de dood van de Franse koning, de bemoeienis van de Engelse koning met het kerkelijke conflict en de afloop van het Bestand met Spanje). Naast Nortons analysemodel wordt Oldenbarnevelts optreden bestudeerd aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris. Door te kijken naar de manier waarop Oldenbarnevelt zijn ambtelijke, uitvoerende, politieke en representatieve functie uitvoerde kunnen twee zaken inzichtelijk gemaakt worden: hoe hij lange tijd in staat was op te treden als leider van de Republiek en hoe de macht verschoof van de raadpensionaris naar de stadhouder.

Het hoofdstuk is als volgt opgebouwd: eerst volgt een overzicht van de machtsituatie van Oldenbarnevelt vanaf zijn aantreden in 1586, met de nadruk op het ontstaan van de Bestandswisten en de verslechterende verhouding met Maurits. Daarna wordt stilgestaan bij de veranderingen in de internationale politiek en tenslotte krijgt Oldenbarnevelts aanpak van het kerkelijk conflict in de Staten van Holland alle aandacht. Het onderzoek richt zich op zijn optreden in de Statenvergadering en op zijn relatie met de Hollandse steden en daarom krijgt dit onderdeel de meeste ruimte toebedeeld. Vanwege de leesbaarheid is hiermee afgeweken van

⁴ A.Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: D.P. Blok [et al], *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel V (Bussum 1980), 350-387, aldaar 350-352 en J. L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994) 131.

Nortons analysemodel en worden eerst de veranderingen in de internationale situatie en daarna die in het verwachtingsklimaat behandeld.

Bronnen

Voor dit onderzoek is bovenal gebruik gemaakt van de Medemblikse notulen van de Staten van Holland, die geschreven zijn door, of onder toezicht van stadssecretaris Frans Pietersz. (?-na 1625).⁵ Waar de *Resoluties van de Staten van Holland* alleen de besluiten weergeven, zo nu en dan voorzien van een toelichting, bieden deze notulen ook een kijkje achter de schermen. Ze laten zien welke argumenten de steden gebruikten en hoe de stemverhouding in de Staten van Holland was. Ook kan eruit worden opgemaakt hoe Oldenbarnevelt in de Statenvergadering probeerde steun te krijgen voor zijn beleid. Alle deputaties ter dagvaart hielden notulen bij, zodat zij bij thuiskomst het stadsbestuur konden informeren over de gang van zaken in de Staten van Holland, maar niet alle notulisten leverden dezelfde kwaliteit en lang niet alle aantekeningen zijn overgeleverd. Die van Medemblik zijn erg uitvoerig en redelijk compleet bewaard gebleven. Behalve deze notulen is gebruik gemaakt van de gedrukte *Resoluties van de Staten van Holland* en van enkele brieven van en aan Oldenbarnevelt, die te vinden zijn in de *Rijks Geschiedkundige Publicatiën* (RGP).⁶

Tussen de feitelijke besluitvorming in de Statenvergadering en de weerslag daarvan in de Medemblikse notulen zit Frans Pietersz. Over hem is niet veel bekend. Voorafgaand aan zijn werkzaamheden als stadssecretaris was hij notaris in Medemblik. In 1580 verscheen zijn naam voor het eerst onder stukken van deze stad en waarschijnlijk begon zijn betrekking dus in dat jaar. In 1618 werd hij als gevolg van de wetsverzetting door Prins Maurits ontslagen als secretaris. Pietersz. vestigde zich als notaris in Hoorn en is daar vermoedelijk in 1625 overleden.⁷ Uit de notulen blijkt dat hij een bewonderaar was van Johan van Oldenbarnevelt. Zo vallen geregeld in

⁵ De Medemblikse notulen zijn door verschillende handen geschreven. Of ze tijdens de Statenvergadering zelf zijn gemaakt, of later door een klerk op basis van aantekeningen van de stadssecretaris zijn uitgewerkt, is onduidelijk. Van Hans Bontemantel is bekend dat hij deze werkwijze volgde en wellicht heeft Pietersz. dat ook gedaan. G.W. Kernkamp, *Hans Bontemantel. De Regeering van Amsterdam, soo in't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*, Werken van het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 7 en 8 (Den Haag 1897), civ-cix.

⁶ S.J. Haak en A.J. Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, 3 delen, RGP, nr. 80, 108 en 121 ('s-Gravenhage 1934-1967).

⁷ Met dank aan Jan de Bruin van het Westfries Archief.

de notulen kwalificaties te lezen bij de toespraken van de raadpensionaris als een ‘lanck ende heerlyck verhael vanden [ron]den cours [van de Staten van Holland]’ een ‘frijje verhalinge’ of een ‘fraeye oratie’.⁸ Daarnaast duiken soms sporen op van animositeit tegenover het grote en contraremonstrantse Amsterdam (zoals in de reacties op de aanval van Reinier Pauw). Afgezien van deze voorkeuren heeft Pietersz. Over het algemeen zakelijk verslag gedaan van de beraadslagingen in de Staten van Holland. De uiteenzettingen van de gedeputeerden, zowel van remonstrantse als contraremonstrantse steden, zijn zonder commentaar weergegeven. Daardoor zijn deze notulen goed bruikbaar om het optreden van Oldenbarnevelt in de Staten van Holland te analyseren.

De coördinator van de Opstand

De machtspositie van Johan van Oldenbarnevelt

De carrière van Johan van Oldenbarnevelt is onlosmakelijk verbonden met de Nederlandse Opstand. Zo ver was het nog niet toen hij in 1547 werd geboren in een middenstandsgezin in Amersfoort dat nauwelijks het boerenbestaan ontstegen was. In de eerste vijfentwintig jaar van Oldenbarnevelts leven vallen drie zaken op. In de eerste plaats kwam hij tijdens zijn studie aan de calvinistische universiteit Heidelberg in aanraking met de ideeën van Thomas Erastus (1524-1583). Deze theoloog vond dat de wereldlijke overheid invloed moest hebben op kerkelijke aangelegenheden (in tegenstelling tot Calvinijn).⁹ Later zette hij zijn studie voort in Padua. Ten tweede gaf Oldenbarnevelt al vroeg blijk van zijn juridische spitsvondigheid. Zodra hij zich in Den Haag had gevestigd als advocaat aan het Hof van Holland wilde hij zijn sprong op de sociale ladder verankeren. Zijn stamboom probeerde hij te verfraaien door zijn voorouders als Gelderse ridders erkend te krijgen. Hierbij past ook dat hij trouwde met een vrouw uit een rijke familie. Er deed zich één probleem voor, namelijk dat de vader van zijn aanstaande, Maria van Utrecht, onbekend was en dat zij daardoor niet kon erven. Oldenbarnevelt loste dit probleem op door oude zee-man te laten verklaren dat hij haar vader was, waarna het huwelijk plaatsvond en hij kon profiteren van haar vermogen. Tenslotte koos de jonge advocaat in 1572 voor de Opstand. Terwijl tal van functionarissen na de inname van Den Briel de hofstad

⁸ OAM, inv.nr. II, 9 en II november 1611 en Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 546, 16 december 1616.

⁹ Knapen, *De man en zijn staat*, 38-47. Zie voor een beknopte uitwerking van de ideeën van Erastus Den Tex, *Oldenbarnevelt*, I, 62-63.

verlieten besloot Oldenbarnevelt te blijven, een keus die voor hem gunstig zou uitpakken.¹⁰

In 1576 werd Oldenbarnevelt gevraagd als pensionaris van Rotterdam en vanaf dat moment raakte zijn carrière in een stroomversnelling. Namens de stad werd hij, samen met zes andere Hollandse regenten, afgevaardigd naar Utrecht om te onderhandelen over de totstandkoming van de gelijknamige Unie van Utrecht (1579). Steeds vaker zetten Staten van Holland de Rotterdamse pensionaris in voor lastige klussen. Bij deze opdrachten kwam Oldenbarnevelt in aanraking met Willem van Oranje, een man waarvan hij diep onder de indruk raakte. Oranjes vestiging in Delft in 1583 intensiverde de contacten tussen hen beiden en zal hebben bijgedragen aan Oldenbarneveldts inspanningen om de prins tot graaf van Holland te verheffen. De moord verhinderde dit streven, maar de pensionaris kreeg wel de eervolle taak om de begrafenis van de prins te regelen.¹¹

De dood van Willem van Oranje bood Oldenbarnevelt de mogelijkheid om de jonge Republiek naar eigen inzicht vorm te geven. Enerzijds was er kort na de moord geen geschikte leider in de opstandige gewesten: de zeventienjarige Maurits was nog te jong, raadpensionaris Paulus Buys had ontslag genomen en vrijwel niemand vertrouwde Robert Dudley, de graaf van Leicester (1532-1588), die eind 1585 onder auspiciën van de Engelse koning Elisabeth tot gouverneur-generaal in Noordelijke Nederlanden was benoemd. Anderzijds was Oldenbarnevelt een begaafde bestuurder, die wist hoe hij de zaken naar zijn hand moest zetten.¹²

Vanaf zijn benoeming tot raadpensionaris in maart 1586 zou Oldenbarnevelt het gat vullen dat Oranje had achtergelaten. Toen de Staten van Holland hem vroegen om Buys op te volgen, stelde hij een aantal eisen, waarvan de belangrijkste waren dat hij tijdens de Statenvergadering zelf de omvraag mocht doen en dat hij deel mocht nemen aan alle commissies van de Staten.¹³ Oldenbarnevelt werd officieel voorzitter van de Staten van Holland en voegde aan het raadpensionarijschap naast de ambtelijke en uitvoerende ook de politieke functie toe. In de Staten-Generaal representeerde hij Holland (in het buitenland ook de Republiek) en dankzij het overwicht van dit gewest kon hij ook de politieke leiding over de andere gewesten naar zich toe

¹⁰ Knapen, *De man en zijn staat*, 49-52.

¹¹ Knapen, *De man en zijn staat*, 55-63.

¹² J.H. Elliott, *Europe Divided 1559-1598* (1e druk 1968, 2^e druk Oxford 2000) 210.

¹³ Groenveld, 'Van landsadvocaat tot raadpensionaris', 13, Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand*, 208-209 en Den Tex, *Oldenbarnevelt*, I, 255-264.

te trekken. Al snel werd duidelijk dat Leicester een sta-in-de-weg was. De raadpensionaris wilde voorkomen dat de graaf de pas verworven provinciale soevereiniteit teniet zou doen en daarom werkte hij hem actief tegen.¹⁴ Op twee manieren wist Oldenbarnevelt Leicester binnen een jaar onschadelijk te maken: zijn politieke macht verdween toen de centrale besluitvorming niet langer plaatsvond in de Raad van State, waarvan Leicester voorzitter was, maar in de Staten-Generaal; zijn militaire macht werd hem feitelijk ontnomen toen Maurits kapitein-generaal werd van het leger.¹⁵ In 1587 keerde Leicester gedesillusioneerd over de tegenwerking door de raadpensionaris en de Staten van Holland terug naar Engeland.¹⁶

Oldenbarnevelt en de Staten van Holland en de Staten-Generaal

Tijdens de beroemde Tien Jaren, tussen 1588 en 1598, slaagde Oldenbarnevelt erin de gecompliceerde Unie van Utrecht te laten functioneren als een bondsstaat onder Hollandse leiding. Binnen een paar jaar na zijn benoeming als raadpensionaris was hij niet alleen de voorzitter van de Staten van Holland, maar ook hun politiek leider. De meeste Hollandse regenten lieten het bestuur van hun gewest graag over aan Oldenbarnevelt. Zij waren bovenal geïnteresseerd in de lokale politiek en zagen het bijwonen van de vergaderingen van de Staten als corvee. Zolang de raadpensionaris de stedelijke privileges niet aantastte hadden de regenten weinig behoefte om zich met zijn beleid te bemoeien. Tot ongeveer 1600 ervoer Oldenbarnevelt dan ook nauwelijks tegenwind: ‘de binnenlandse strijd hield op bij gebrek aan strijders’, aldus zijn biograaf Jan Den Tex.¹⁷ In de Staten-Generaal ondervond de Hollandse raadpensionaris meer tegenwerking, vooral van Groningen en Friesland, maar door hun gebrek aan eenheid en financiële slagkracht kon hij protesten uit het Noorden makkelijk pareren.¹⁸ Kortom, dankzij zijn succesvolle uitoefening van de politieke functie in het economisch sterkste en meest dichtbevolkte gewest kon Oldenbarnevelt in de Staten-Generaal grote invloed uitoefenen op de andere gewesten.¹⁹

¹⁴ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 31.

¹⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, hoofdstuk 21, in het bijzonder p. 49 en Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 37-39.

¹⁶ Voor meer achtergronden over het Leicesterse bewind: Israel, *De Republiek*, I, 247-257.

¹⁷ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, 233 en 256.

¹⁸ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, II, 238.

¹⁹ Israel, *De Republiek*, I, 266-267.

Eén van de momenten waarop Oldenbarnevelt met tegenkrachten te maken kreeg was tijdens de onderhandelingen over een bestand met Spanje. Hoewel de meeste Hollandse steden en overige gewesten een wapenstilstand steunden, omdat zij de hoge oorlogskosten nauwelijks meer konden opbrengen, voerden Delft, Amsterdam en Zeeland vanwege hun handels- en koloniale belangen stevige oppositie tegen de onderhandelingen. Er ontstond in de Republiek een vredes- en een oorlogspartij; de laatste groep kon op de steun rekenen van de kapitein-generaal, stadhouder Maurits.²⁰

De animositeit van Amsterdam was ontstaan doordat Oldenbarnevelt volgens het stadsbestuur geen recht deed aan haar dominante positie.²¹ De stad stak met kop en schouders uit boven de andere Hollandse steden: het inwoneraantal verviervoudigde bijna tussen 1570 en 1622, van 30.000 naar 105.000 (ter vergelijking: de tweede stad in Holland, Leiden, had in dat laatste jaar 44.500 inwoners) en door de eveneens stormachtige economische ontwikkelingen droeg Amsterdam veel meer bij aan de gewestelijke belastingen dan enige andere stad.²² Het stadsbestuur vond dat Amsterdam recht had op meer inspraak dan de raadpensionaris wilde geven.²³ Het verzet tegen Oldenbarnevelt verhardde nadat Reinier Pauw, een orthodoxe calvinist en een bekwaam zakenman, zich manifesteerde in de stedelijke politiek. In 1605 werd hij voor het eerst burgemeester en zes jaar later nam zijn aanhang de macht over van de libertijnse factie onder leiding van Cornelis Pieterszn. Hoof. ²⁴ Pauw liet zich tijdens de Bestandstwisten in de Staten van Holland gelden als een van de felste tegenstanders van de raadpensionaris.

In Hollands buurgewest vond in het eerste jaar van de wapenstilstand een machtsgreep plaats in de stad Utrecht door een bonte coalitie van orthodox-calvinisten, katholieken en ambachtslieden. Het nieuwe stadsbestuur was niet langer op de hand van Oldenbarnevelt en daarom was hij opgelucht toen de Staten van

²⁰ Israel, *De Republiek*, I, 441-443; Knapen, *De man en zijn staat*, 218-219.

²¹ J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* ('s-Gravenhage 1923) 45-46; J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994), 128.

²² Zie voor de ontwikkelingen van de Amsterdamse handel en bevolkingsgroei Clé Lesger, 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650, in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650* (Amsterdam 2004) 103-167.

²³ Elias, *Geschiedenis Regentenpatriciaat*, 71-75.

²⁴ Elias, *Geschiedenis Regentenpatriciaat*, 54-61. Witteveen, *Reinier Pauw*, 104-123.

Utrecht in Den Haag aanklopten om hulp. De raadpensionaris kreeg voor elkaar dat Frederik Hendrik – nadat Maurits zich geëxcuseerd had – door de Staten-Generaal gemachtigd werd om de oude machthebbers weer in hun functie te herstellen. Oldenbarnevelt had de tegenkrachten in Utrecht en Holland de voet dwars gezet, maar dat leverde hem in het gewest onverzoenlijke vijanden op en deed de toch al moeizame verhouding met Maurits geen goed. Enkele van de afgezette Utrechters traden later op als rechters bij zijn proces.²⁵

Oldenbarnevelt en Maurits

Over de verhouding tussen Oldenbarnevelt en Maurits is vanwege de noodlottige afloop veel geschreven. Voor ons verhaal is de politieke opkomst van Maurits van belang, want die leidde ertoe dat hij aan het einde van de Bestandstwisten de raadpensionaris opzij kon zetten. Dat dit zou gebeuren lag niet in de lijn der verwachtingen. In de jaren 1590 vormden beide mannen in de woorden Van Deursen de ‘ideale combinatie’, waarbij Oldenbarnevelt overigens wel een groot overwicht had. Tussen 1589 en 1591 werd Maurits op aandrang van Oldenbarnevelt kapitein-generaal en stadhouder in alle gewesten, met uitzondering van Friesland en Groningen. Oldenbarnevelt maakte van Maurits’ positie gebruik om de andere gewesten mee te krijgen met de Hollandse oorlogsplannen.²⁶ In het gedecentraliseerde staatsbestel van de Republiek was dat een van de weinige mogelijkheden om alle provincies op één lijn te krijgen. Maurits had hier geen problemen mee, want de raadpensionaris stelde hem dankzij Hollands financiën in staat om delen van de gewesten die in handen waren van de Spanjaarden te veroveren. Dat zijn militaire successen weer bijdroegen aan de Hollandse dominantie in deze gebieden spreekt voor zich.²⁷

Spanningen waren er ook. Die gingen over de koers van de buitenlandse politiek, de financiering van de oorlog en de risico’s die tijdens de oorlog genomen mochten worden.²⁸ Als politiek leider trok Oldenbarnevelt doorgaans aan het langste eind. In de mislukte campagne van het Staatse leger naar Duinkerken in 1600 kwamen de

²⁵ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 166-172 en Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 235-237. Zie voor de omwenteling vanuit Utrechts perspectief Frits Broeyer, *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618. Maurits’ zwaard* (Utrecht 2018) 82-92.

²⁶ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 53-54 en 73; Israel, *De Republiek*, I, 265.

²⁷ Israel, *De Republiek*, I, 279-284 en 333-334.

²⁸ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 74-75. Van Deursen baseert zich op Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 122-130.

verschillen van inzicht naar voren. De raadpensionaris was bereid tegen de protesten van de kapitein-generaal in het enorme risico te nemen van een veldtocht buiten het grondgebied van de Republiek. De campagne in de Zuidelijke Nederlanden werd ondanks Maurits' nipte overwinning bij Nieuwpoort een mislukking en maakte duidelijk dat de gewesten een definitieve overwinning op de Spanjaarden financieel niet konden opbrengen. Tot een echte breuk leidde 'Nieuwpoort' nog niet, maar de verhouding tussen beide mannen was wel veranderd.²⁹ Maurits liet zich minder gezeggen en zou tijdens het Twaalfjarig Bestand, dat wederom tegen zijn zin tot stand was gekomen, steeds vaker zijn eigen koers varen.³⁰ Hiermee ondermijnde hij de politieke en representatieve functie van Oldenbarnevelt.

Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten

Niet lang na het ingaan van het bestand met Spanje in 1609 begon het te rommelen in de Noordelijke Nederlanden. De oorzaak was onduidelijkheid over machtsverhoudingen binnen de Republiek tussen de staat en de kerk, maar ook tussen de gewesten en de Staten-Generaal en tussen de twee belangrijkste gewestelijke dienaren, de raadpensionaris en de stadhouder. De Unie van Utrecht bood slechts beperkt uitkomst, want dit defensieve verbond van de opstandige gewesten tegen de Spanjaarden was niet bedoeld als fundamentele wet voor de Republiek.³¹ De artikelen over de religie bevestigden slechts de leidende positie van de gereformeerde kerk in Holland en Zeeland en garandeerden individuele gewetensvrijheid (artikel XIII).³² De stadhouder trad in uitzonderlijke gevallen op als bemiddelaar (artikel XVI), terwijl de Hollandse raadpensionaris in het verdrag niet voorkwam.³³ Zolang de wapens aan het woord waren bleven de interne spanningen onder de oppervlakte, maar

²⁹ Hiertoe ook aangemoedigd door de Engelse koning Jacobus I, die Maurits in 1612 onderscheidde met het lidmaatschap van de Orde van de Kousenband. Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 181.

³⁰ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 244-245.

³¹ Maarten Prak, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020) hoofdstuk 10 en 11, aldaar 181-182 en 200-212; Van Deursen, 'Staatsinstellingen', 350-352.

³² O.J. de Jong, 'Unie en religie', in: S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en verbondsacte* (Den Haag 1979) 155-183.

³³ A.Th. van Deursen, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet', in: Groenveld en Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht*, 136-254.

zodra ze zwegen werden ze manifest. Precies op dat moment sloeg een theologisch dispuut aan de Leidse universiteit over van de kerk naar de samenleving.

Aan het Rapenburg kwam een al langer sluimerend conflict tot uitbarsting over de interpretatie van de predestinatieleer en toepassing van de Nederlandse geloofsbelijdenis.³⁴ De orthodoxe-calvinist Franciscus Gomarus (1563-1641), een vluchteling uit de Zuidelijke Nederlanden, leerde vanaf zijn aanstelling in 1594 de Leidse studenten dat God de ene mens uitverkiest voor het eeuwige leven en de andere verwerpt, de zogenaamde dubbele predestinatie. Negen jaar later werd de vrijzinnig-calvinistische theoloog Jacobus Arminius (1550-1609), mede op voorspraak van Oldenbarnevelt, benoemd als tegenhanger van Gomarus. Het is niet verwonderlijk dat de laatste bezwaar had tegen de komst van zijn nieuwe collega. Arminius hield zich tijdens zijn openbare colleges op de vlakte over de predestinatie, maar het duurde niet lang voordat de opvattingen die hij in besloten kring ventileerde naar buiten kwamen.³⁵ Hij zocht een antwoord op de vraag of God ook verantwoordelijk was voor de erfzonde en of de mens over een vrije wil beschikte (en de goddelijke uitverkiezing bijvoorbeeld kon afwijzen) en meende dat de laatste vraag bevestigend beantwoord kon worden. De orthodoxe-calvinisten gingen deze vragen uit de weg; voor hen vielen deze kwesties onder het mysterie van het geloof.³⁶ Van Deursen heeft het verschil van inzicht tussen beide theologen kernachtig samengevat: Arminius ging ervan uit dat de uitverkiezing een vrucht was van het geloof, terwijl volgens Gomarus het geloof een vrucht is van de uitverkiezing.³⁷

Vanaf 1608 bemoeide Oldenbarnevelt zich met deze theologenruzie (lokale ruzies tussen vrijzinnige predikanten en orthodoxe kerkenraden vroegen al eerder zijn aan-

³⁴ Eric Cossee, 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt', in: idem, F.G.M Broeyer en P.P.W.M. Dirkse, *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Utrecht 1994) 8-35, aldaar 10-14.

³⁵ M. van Leeuwen, 'De erfenis van Arminius', in: K. Holtzapffel en M. van Leeuwen, *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit* (Zoetermeer 2010) 26-29.

³⁶ A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen: kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (1^e druk 1974; 3^e druk, Amsterdam 2016), 227-229. Zie ook Marius van Leeuwen, 'De erfenis van Arminius', in Koen Holtzapffel en idem (red.), *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit* (Zoetermeer 2010) 26-27.

³⁷ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 227. Uitvoeriger wordt het geschil besproken in W. van't Spijker, C.C. de Bruin, H. Florijn, A. Moerkerken en H. Natzijs, *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619* (Houten 1987) 34-35.

dacht). Hij organiseerde tevergeefs twee debatten tussen Gomarus en Arminius, één voor de Hoge Raad en één voor de Staten van Holland en hoopte – verwachtte misschien wel – dat tijdens de debatten één theologische visie overtuigend naar voren zou komen en dat daarna het dispuut zou doven.³⁸ Dit bleek een verkeerde inschatting van de religieuze sentimenten in Holland en de rest van de Republiek. Twee jaar later dienden Arminius' aanhangers op uitnodiging van Oldenbarnevelt een remonstrantie in bij de Staten van Holland, waarvan de tekst was geschreven door hun nieuwe voorman Johannes Uytenbogaert (1557-1644) en geredigeerd door de raadpensionaris. In 1611 reageerden orthodoxe gereformeerde theologen met een contraremonstrantie waarin zij de leerstellingen van de Arminianen tegenspraken.³⁹ Sindsdien staan vrijzinnige calvinisten bekend als remonstranten (of Arminianen) en de rechtzinnigen als contraremonstranten (of Gomaristen).

Nu het niet gelukt was de religieuze controverse buiten de kerk op te lossen, lag het voor de hand dat een synode zich erover zou buigen; dat was ook een wens van de Arminianen in hun remonstrantie. Al eerder hadden de Staten-Generaal ingestemd met een nationale synode, met het idee dat een kerkvergadering de geloofsbelijdenis zou herzien op een manier die de (gewestelijke) overheid meer invloed op de gereformeerde kerk zou geven.⁴⁰ Oldenbarnevelt was aanvankelijk ook een pleitbezorger van een nationale synode, maar toen hij beseftte dat die niet ontvankelijk zou zijn voor overheidssturing werkte hij het bijeenroepen ervan actief tegen.⁴¹ Zijn bezwaar tegen een nationale synode stak hij niet onder stoelen of banken en verschillende keren verklaarde hij in de Staten van Holland dat de hoogste macht in de staat bij de 'Heeren Staten' lag, zelfs als het om geloofskwesties ging. Als woordvoerder van de ridderschap zei hij bijvoorbeeld in 1611:

dattet principalycken aencompt opte hoogste macht in Religions saecken, die welke d'Eedelen verstaen, dat naer Godts Woordt, oock naer d'exempelen van alle potentaten, princen ende Republyquen, die de Tirannye, affgoderye ende

³⁸ Knapen, *De man en zijn staat*, 258.

³⁹ Knapen, *De man en zijn staat*, 260-261, Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 133-135 en Cossee, 'Rekkelijk of precies', 14-16.

⁴⁰ Cossee, 'Rekkelijk of precies', 16.

⁴¹ Israel, *De Republiek*, I, 466; Van't Spijker, *De Synode van Dordrecht*, 19-22; Knapen, *De man en zijn staat*, 258 en Van Lieburg, *Synodestad*, 17.

ketterye vant pausdoom verworpen hebben, eygentlyck behoort aende heeren Staten ende aen niemandt anders.⁴²

De autoriteit van de Staten van Holland in politieke en religieuze zaken was voor Oldenbarnevelt een principieel uitgangspunt.⁴³ Dat is om twee redenen niet meer dan logisch. In de eerste plaats omdat in omringende landen, bijvoorbeeld in het Heilige Roomse Rijk, als gevolg van de godsdienstoorlogen de staat en niet de kerk het hoogste gezag had in religieuze kwesties en omdat Oldenbarnevelts instructie hem verplichtte dat 'behoorlijcke autoriteit vande Staten in alles geconserveert ende bewaert worde' (artikel III).⁴⁴ Het lijkt erop dat Oldenbarnevelt zich na 1600 steeds sterker met dit standpunt heeft geïdentificeerd en dat, vanuit het perspectief van dit onderzoek, zijn representatieve functie voorop is komen te staan.

Religieuze overtuiging van Oldenbarnevelt en Maurits

De Bestandstwisten worden tegenwoordig beschouwd als een politiek conflict, dat werd uitgevochten naar aanleiding van een kerkelijke ruzie.⁴⁵ Hoe keken Oldenbarnevelt en Maurits aan tegen het conflict en zagen zij ook de politieke dimensie? De laatste vraag kan met een eenduidig 'ja' worden beantwoord. Met het citaat hierboven maakte de raadpensionaris duidelijk dat wat hem betreft de overheid het laatste woord had in kerkelijke zaken. Bij hem stond niet de kerkelijke leer voorop, maar wel het gezag van de Staten van Holland en als dat gezag niet werd erkend of werd aangetast, dan moest dat verdedigd worden. Maurits dacht hier niet fundamenteel anders over. De verschillende interpretaties van de predestinatie wilde hij voorleggen aan een nationale synode voor een definitief oordeel, maar daarna moest de kerk

⁴² OAM, inv.nr. II, 9 november 1611.

⁴³ Oldenbarnevelt was, in de woorden van Van Deursen, 'een geniale opportunist, die zijn voordeel overal wist te zoeken waar het lot hem kansen gaf.' Idem, *Maurits van Nassau*, 272-273. Op politiek gebied gold dat vooral voor de verhouding tussen de gewestelijke Staten en de Staten-Generaal. Tot circa 1610 verdedigde de Hollandse raadpensionaris het primaat van de Staten-Generaal, maar toen dit uitgangspunt zijn godsdienstpolitiek in gevaar bracht veranderde hij van standpunt. Over de verhouding tussen kerk en staat was Oldenbarnevelt standvastiger.

⁴⁴ *Resoluties van de Staten van Holland*, 6 maart 1586.

⁴⁵ Prak, *Nederlands Gouden Eeuw*, 41-43 en David Onnekink, 'Het staatsbestel', in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021), 166-185, aldaar 170.

zich terughoudend opstellen ten opzichte van de overheid. Na de beëindiging van de synode van Dordrecht gaf de stadhouder de predikanten een stuk minder ruimte.⁴⁶

Wat betreft hun geloofsopvatting zat er eveneens weinig verschil tussen Oldenbarnevelt en Maurits. Van de raadpensionaris is één brief bekend, waarin hij zich over zijn geloof heeft uitgelaten. Een goed christenmens, zo schreef Oldenbarnevelt, behoort te geloven dat hij is gepredestineerd tot eeuwige zaligheid door Gods genade en dat hij in geval van zonde door God genadig bekeerd en tot boetvaardigheid wordt gebracht. Hieraan voegde hij overigens toe dat hij zich nooit het hoofd had gebroken over de betekenis van de predestinatie of dergelijke onderwerpen, die zijn verstand te boven gingen.⁴⁷ Maurits was van jongs af aan vertrouwd met het calvinistische genadeverbond en de uitverkiezingsleer, maar voor hem stond de verbondenheid tussen het Huis van Oranje en de gereformeerde religie voorop. Een aanval op dit geloof was dus ook een aanval op zijn familie.⁴⁸ In de praktische uitoefening van hun geloof verschilden de raadpensionaris en de stadhouder wel. Maurits was zijn hele leven een trouwe kerkganger, maar Oldenbarnevelt bleef altijd een antiklerikale calvinist, die zeer sporadisch een kerkdienst bezocht.⁴⁹ Kortom, beide mannen waren gematigde calvinisten voor wie de inhoud van het geloof tijdens de Bestandtwisten van secundair belang was; voor hen persoonlijk waren de meningsverschillen tussen rekkelijken en preciezen niet onoverbrugbaar.

Het buitenland kijkt mee

De internationale politiek

Het is vooral aan Oldenbarnevelt te danken dat de Republiek binnen dertig jaar door twee van de belangrijkste Europese vorsten als een zelfstandige staat werd erkend. Tussen 1588 tot 1598 slaagden de opstandige gewesten erin vaste voet aan de grond te krijgen en in deze periode knoopte Oldenbarnevelt met behulp van diverse ambassadeurs contacten aan met de Engelse koningin Elisabeth I (1533-1603) en de Franse koning Hendrik IV (1553-1610). Beide vorsten hadden er belang bij dat de

⁴⁶ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 263-264 en 277-278.

⁴⁷ Oldenbarnevelt aan Noël de Caron, 18 oktober 1617, in Veenendaal, *Johan van Oldenbarnevelt*, III, 358. Zie ook Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 230-232, die de laatste opmerking van Oldenbarnevelt negeert.

⁴⁸ Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 12-15 en 215-216.

⁴⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 34 en 206; Knapen, *De man en zijn staat*, 251-254.

Republiek in oorlog bleef met Spanje en boden de Nederlanders financiële en militaire steun. Engeland wilde niet dat Spanje de Noordzeekust in handen kreeg en dat de Republiek weer katholiek werd. Frankrijk, dat aan drie kanten door de Habsburgers omringd was, hoopte dat de strijd in het Noorden de Spaanse druk op het land kon verlichten. In 1596 sloten Engeland en Frankrijk op aandrang van Hendrik een verbond, waarbij de Republiek op voorstel van de Franse koning als juniorpartner werd uitgenodigd om mee te doen. Niettemin betekende de totstandkoming van het Drievoudig Verbond de kroon op de internationale politiek van Oldenbarnevelt. De Republiek kreeg van beide landen erkenning als vrije en zelfstandige staat.⁵⁰

Een paar jaar na het diplomatieke succes werd Oldenbarnevelt geconfronteerd met nieuwe vorsten op de Engelse en de Franse troon. De koning van Schotland volgde onder de naam Jacobus I (1566-1625) de kinderloos gestorven Elisabeth op. Hij zag zichzelf weliswaar als verdediger van het protestantisme in Europa, maar had weinig behoefte om zich actief te mengen in de oorlog van de Nederlanders tegen de Spanjaarden.⁵¹ Bovendien zagen de Engelsen met lede ogen aan hoe Nederlanders hun handelsnetwerk binnen en buiten Europa uitbreidden; zij hadden geen behoefte de concurrentiepositie van de Republiek te versterken. In Frankrijk werd in 1610 Hendrik IV vermoord. Zijn dood leidde tot een verzwakking van het koninklijk gezag, want zijn opvolger was zijn negenjarige zoon Lodewijk XIII. Aan Hendriks welwillende steun, die hij ook na zijn bekering tot de katholieke kerk aan de Republiek was blijven geven, kwam een einde. De voorgenomen interventie van Hendrik en Maurits in de Gulik-Kleefse successieoorlog vond wel doorgang, maar het was de laatste gecombineerde Frans-Nederlandse militaire operatie.⁵² Uiteindelijk bleken de internationale ontwikkelingen voor de stadhouder gunstiger uit te pakken dan voor de raadpensionaris. De oriëntatie op Frankrijk door Oldenbarnevelt, in

⁵⁰ Robert Fruin, *Tien jaren uit den 80 Jarigen Oorlog 1588-1598* (1e druk 1861; 7e druk, 's-Gravenhage 1899) 336-339. Hoewel het drievoudig verbond een belangrijke stap was richting de internationale erkenning van de Republiek wordt het verdrag doorgaans summier besproken. Vergelijk Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977) 231; Elliott, *Europe Divided*, 243 en David Onnekink en Gijs Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World. A History of a Global Power* (Cambridge 2019) 19.

⁵¹ Roger Lockyer, *James VI & I* (Harlow 1998) 138-141.

⁵² S. Groenveld. 'De Nederlanden en de Guliks-Kleefse erfopvolging, ca. 1552-1614. Oorlogsdreiging voor en tijdens het Twaalfjarig Bestand', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog*. (Hilversum 2018) 206-238.

navolging van Willem van Oranje, leverde steeds minder op, terwijl Maurits zich in toenemende mate in de gunst van Jacobus I mocht verheugen.

De verhouding tussen Engeland en de Republiek in de personen van Jacobus en Oldenbarnevelt en Maurits verdient hier extra aandacht. In zijn biografie van de stadhouder legt Van Deursen veel nadruk op de invloed van de internationale politiek. Volgens hem werd de val van de raadpensionaris mede veroorzaakt door bemoeienis van de Engelse koning. De raadpensionaris en de koning vervreemdden van elkaar door toedoen van Oldenbarnevelt en daardoor zocht Jacobus toenadering tot Maurits.⁵³ Overigens was Oldenbarnevelt wel doordrongen van het belang van goede betrekkingen met het Engelse hof, want kort na Jacobus' kroning stak hij met een gezantschap de Noordzee over om in Londen zijn opwachting te maken. Dit bezoek leidde echter niet tot goede betrekkingen tussen beide mannen.⁵⁴

De eerste kink in de kabel tussen Oldenbarnevelt en Jacobus werd veroorzaakt door de voorgenomen benoeming van Conradus Vorstius (1569-1622) als hoogleraar theologie aan de Leidse universiteit. Jacobus was verbijsterd over Vorstius' kandidatuur, want in zijn ogen grensden diens ideeën aan ketterij. Aangezien er in Leiden veel Engelse studenten waren was hij bang dat zij deze ideeën mee namen naar huis. De koning opende via de Staten-Generaal een diplomatiek offensief dat er mede toe bijdroeg dat Oldenbarnevelt en de Staten van Holland van de benoeming afzagen.⁵⁵ Het optreden van de raadpensionaris in deze affaire zorgde ervoor dat Jacobus in de Republiek een andere bondgenoot zocht en die vond hij in Maurits. Om de stadhouder aan zich te binden benoemde hij hem begin 1613 tot lid van de prestigieuze Orde van de Kousenband.⁵⁶

De tweede kink in de kabel ontstond toen Oldenbarnevelt probeerde Jacobus voor zijn karretje te spannen om de tolerantieresolutie aangenomen te krijgen. Op instigatie van Noël de Caron (ca. 1550-1624), de Nederlandse ambassadeur in Londen, probeerde de raadpensionaris de koning zover te krijgen om zijn fiat te geven

⁵³ A.Th. van Deursen, *Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612)* (Amsterdam 1965) 5-6 en idem, *Maurits van Nassau*, 230-234 en 245.

⁵⁴ Knapen, *De man en zijn staat*, 210-211.

⁵⁵ Eric Platt, 'A re-examination of English participation in the Vorstius Affair', in: *Holland. Historisch Tijdschrift* (2008) 40, 301-326.

⁵⁶ Volgens Van Deursen was deze benoeming voor Maurits een aanmoediging om een eigen politieke koers te volgen en in die zin een breuk met Oldenbarnevelt, idem, *Maurits van Nassau*, 245.

aan de godsdienstpolitiek van de Staten van Holland. Wellicht zou op die manier de tegenstand van Amsterdam en een paar andere contraremonstrantse steden overwonnen kunnen worden. Een gezantschap uit de Staten bezocht Londen en legde Jacobus het verzoek voor. Om hem alvast een reactie ‘in de pen te geven’ had Oldenbarnevelt een vernuftige brief geschreven, waarin hij zoveel mogelijk diens bewoordingen over de autoriteit van de overheid in kerkzaken gebruikte.⁵⁷ De opzet slaagde en de koning schreef een aanbevelingsbrief voor een tolerantieresolutie. Toen later tot hem doordrong dat hij gebruikt was om de belangen van de Arminiënen te bevorderen, van wie Jacobus weinig moest hebben, deed dat de verhouding met Oldenbarnevelt geen goed.

De erkenning van de Republiek als onafhankelijk staat was voor een groot deel te danken aan het diplomatieke optreden van Oldenbarnevelt. Dankzij de succesvolle uitoefening van zijn representatieve functie durfden Engeland en Frankrijk de opstandige gewesten te verwelkomen op het Europese toneel. Na 1600 hadden Londen en Parijs andere prioriteiten waardoor de welwillende houding ten opzichte van de Nederlanders afnam. De verzwakking van het Franse koninklijke gezag maakte Oldenbarnevelts oriëntatie op de zuidelijke bondgenoot nutteloos; tegelijkertijd vreemde de raadpensionaris zich van Jacobus I door de verkeerde inschatting van diens religieuze sentimenten. Oldenbarnevelt werd in de internationale politiek minder relevant en dat bood Maurits ruimte om zijn nationale en internationale positie te versterken.

De Staten van Holland in de ban van de kerkscheuring

De verwachtingen van de Hollandse steden van de raadpensionaris

In januari 1610 greep de Alkmaarse schutterij de macht in de stad. De schutters bezetten het stadhuis en de stadspoorten, waarbij zij enkele magistraten molesteerden. Ze eisten dat de orthodox-calvinistische leden van het stadsbestuur, die met behulp van Maurits op het pluche waren gekomen, verwijderd werden.⁵⁸ Aan de machts-greep was een conflict in de classis Alkmaar voorafgegaan, dat ertoe had geleid dat de populaire predikant Adolph Venator (?-1619) was geschorst omdat hij geweigerd had de geloofsbelijdenis te ondertekenen. De schutters namen het voor Venator op

⁵⁷ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 283.

⁵⁸ Maurits had in Alkmaar gebruik gemaakt van zijn prerogatief om uit een lijst met dubbeltallen de Alkmaarse magistraat samen te stellen.

en wilden tegelijk een Arminiaans stadsbestuur. Deze gebeurtenissen maakten duidelijk dat Oldenbarnevelts pogingen waren mislukt om de twist tussen de remonstranten en contraremonstranten onder controle te houden. De raadpensionaris kon de verleiding echter niet weerstaan om de situatie in Alkmaar in zijn voordeel en dat van de schutterij te beslechten. Hij nam hiermee een hypotheek op de toekomst, want de keus van de stadhouder werd genegeerd en de opstand van de schutters gesanctioneerd.⁵⁹

De zaak-Vorstius (1611-1612)

De eerste grote kerkelijke ruzie waarmee Oldenbarnevelt in de Staten van Holland na het debat tussen Gomarus en Arminius te maken kreeg was de benoeming van Vorstius aan de Leidse universiteit. Deze onbekende, vrijzinnige Duitse hoogleraar aan de theologische hogeschool van Steinfurt was de voorgenomen opvolger van Arminius, die in 1609 aan tuberculose was overleden. Vorstius had zich in Holland in de kijker gespeeld met een pamflet waarin hij de wijsheid en de tolerantie preeste van de Staten-Generaal. Uyttenbogaert werd erop uitgestuurd om de doopceel van Vorstius te lichten en na een onderzoek beval hij de Duitser voor de Leidse leerstoel aan.⁶⁰ Nauwelijks was Vorstius' kandidatuur bekend geworden of de eerste protesten braken uit. In zijn boek over de natuur van God (*Tractatus theologicus de Deo sive de natura et attributis Dei*) had Vorstius de indruk gewekt dat hij sociniaan was, iemand die de drie-eenheid van God ontkende en overtuigd was van de vrije wil van de mens.

Oldenbarnevelt wist de gemoederen in eerste instantie tot bedaren te brengen. De theoloog verscheen in de Gecommitteerde Raden en maakte daar zo'n goede indruk dat vrijwel alle stemhebbende Hollandse steden – met uitzondering van Amsterdam en Dordrecht – in mei 1611 akkoord gingen met zijn benoeming. Voor Gomarus was de komst van de vrijzinnige Duitser reden om zijn ontslag in te dienen. Hiermee was de kous echter niet af. In de Staten-Generaal protesteerden Friesland, Groningen, Zeeland en Gelderland tegen de benoeming en eind september liet ook Jacobus I van zich horen. De Engelse koning was zo geschrokken van Vorstius'

⁵⁹ Israel, *De Republiek*, II, 467-468 en Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994) 323-324.

⁶⁰ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 192. Zie ook Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645* (Amsterdam 2007) 119-120.

boek *De Deo*, dat hij zijn ambassadeur Sir Ralph Winwood de Staten-Generaal liet verzoeken om de benoeming in Leiden tegen te houden.⁶¹

De raadpensionaris besloot toch door te zetten. Uit de Medemblikse notulen van november 1611 komen drie tactieken naar voren die Oldenbarnevelt gebruikte om Vorstius in Leiden benoemd te krijgen. In de eerste plaats probeerde hij de steden te verenigen achter het standpunt dat de Staten ‘de hoogste macht in Religions saecken’ hadden.⁶² Ten tweede koppelde hij de zaak-Vorstius aan het opstellen van een nieuwe kerkorde en tenslotte oarmde hij een voorstel om de theoloog zich te laten verdedigen tegen alle beschuldigingen.⁶³

Uit deze tactieken blijkt dat Oldenbarnevelt de leiding van de Statenvergadering stevig in handen had. Hij bepaalde wat er op de agenda stond en in welke richting de discussie in vergaderingen gestuurd werd; op deze manier oefende hij zijn politieke functie uit. Oldenbarnevelts ambtelijke functie als raadpensionaris komt eveneens uit de notulen naar voren. Hij liep de punten van beschrijving langs, vroeg elke stad om zijn standpunt, formuleerde resoluties en zorgde ervoor dat ze werden vastgelegd.

Ondanks zijn grote politieke ervaring lukte het Oldenbarnevelt niet om beweging te krijgen in het standpunt van Vorstius’ tegenstanders. Amsterdam, gesteund door Enkhuizen, liet weten dat ze gelast was alle middelen te gebruiken om hem van de Leidse universiteit te weren. ‘Somma’, verzuchtte de Medemblikse secretaris Pietersz., ‘de Leeden vande verghaderinge conden malcanderen in deesen noch nyet verstaen, soo dat de verghaderinge den voormiddach alsoo scheyde.’⁶⁴ Ook de koppeling van de hoogleraarsbenoeming met het instellen van een nieuwe kerkorde leidde niet tot het gewenste resultaat. Oldenbarnevelts opmerking ‘dattet wtstellen van een kerckelycke ord[onnantie] te maecken, schadelijck is voordien staet vant Landt’, maakte geen indruk. De contraremonstranten doorzagen de opzet om van de gereformeerde kerk een brede volkskerk te maken, die ruimte bood aan zowel

⁶¹ Den Tex, *Oldenbarnevelt* III, 204-212; Knapen, *De man en zijn staat*, 270-272. Winwood zou dit verzoek nog twee keer herhalen.

⁶² OAM, inv.nr. 11, 9 november 1611. De woorden van Oldenbarnevelt zijn hierboven aangehaald, zie de paragraaf: Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten.

⁶³ OAM, inv.nr. 11, 8 en 9 november 1611. De Leidse gedeputeerden onderbouwden hun voorstel met de opmerking dat er ‘staet met gulden Letteren in meest alle vierscharen geschreven die oude treffelycke vermaning Audi Alteram Partem [hoor en wederhoor].’

⁶⁴ OAM, inv.nr. 11, 11 november 1611.

orthodoxe en vrijzinnig gelovigen (zoals Vorstius). Opnieuw lag Amsterdam dwars. Eerst moesten de ‘differenten tussen de respectieve dienaers’, dus tussen de remonstrantse en de contraremonstrantse predikanten, uit de wereld zijn voordat er overlegd kon worden over een nieuwe kerkorde. Uiteindelijk schikte de stad zich in het compromis dat voorlopig het ‘concept’ van 1591 gevolgd werd. Eind november scheidden Staten zonder dat er over deze zaken overeenstemming was bereikt.⁶⁵

Oldenbarnevelt zette zijn derde tactiek in tijdens de eerstvolgende bijeenkomst in maart 1612. Aan zijn vertrouweling Noël de Caron, de ambassadeur van de Republiek in Londen, schreef hij hoe hij het verzet tegen Vorstius onschadelijk wilde maken:

Daerentusschen Vorstius alsdan uuyt de Geünieerde provintiën gesonden soude moghen werden [...], omme door dese middel van versendinge 't dangier van de heresie, soo hij te beschuldigen valt, voircommen mochte werden ende de reputatie van den staet behouden, doch indien hij wert onschuldich bevonden om met meerder solempniteyt wederomme geïntroduceert te werden.⁶⁶

Door tijd te rekken wilde Oldenbarnevelt het politieke initiatief weer naar zich toe trekken: hij gokte erop dat de bezwaren tegen Vorstius zouden verdampen als hij enige tijd buiten beeld zou zijn. Tijdens de opening van de Staten van Holland benadrukte de raadpensionaris opnieuw dat zij het opperste gezag hadden, zowel in kerkelijke als in politieke zaken en dat het bestaan van twee gelijkwaardige machten ‘eene vande ronde mentale redenen [was] vanden Oorloghe’.⁶⁷ Verder moesten de Staten volgens de raadpensionaris een nieuwe kerkorde opstellen en moest Vorstius de gelegenheid krijgen zich te verdedigen.

Tijdens het reces hadden de steden zich goed op de laatste kwestie kunnen voorbereiden en uit de Medemblikse notulen blijkt dat de meningen in die periode verder uit elkaar waren gelopen. Leiden en Rotterdam, als aanvoerders van de remonstrantse en neutrale steden, steunden Oldenbarnevelts voorstel over Vorstius (‘Allegevende dat Godt de Heere onse eerste voorouders Adam ende Eva inden paradyse

⁶⁵ OAM, inv.nr. 11, 12, 16 en 22 november 1611.

⁶⁶ Oldenbarnevelt aan Noël de Caron, 7 januari 1612, Veenendaal, *Oldenbarnevelt bescheiden*, II, 511.

⁶⁷ Oldenbarnevelt stelde dat ‘de heeren Staten als souverayne overich[eyt] competeert het opperste gesach soo in kerckelycke als polijtyque saecken’, OAM, inv.nr. 12, 8 maart 1612.

niet en heeft veroordeelt sonder hun alvooren te hooren'), maar vonden dat de autoriteit van de Staten in de kerkorde van 1591 niet groot genoeg was.⁶⁸ De contraremonstrantse steden Dordrecht, Amsterdam, Schiedam, Enkhuizen, Edam en Purmerend bleven bij hun standpunt: de theoloog moest het veld ruimen. Oldenbarnevelt deed nu een handreiking aan deze steden door de benoeming aan te houden en Vorstius een jaar de tijd te geven zich te verweren.⁶⁹ Als hij had gehoopt hiermee Amsterdam tevreden te stellen, dan had de raadpensionaris het mis. Samen met Dordrecht drong zij erop aan dat Vorstius in de Statenvergadering, in aanwezigheid van Maurits en van een aantal theologen, gehoord moest worden.⁷⁰ Het lijkt erop dat Oldenbarnevelt na deze afwijzing zijn knopen telde.⁷¹ Vorstius verscheen op 22 maart nog wel in de Staten van Holland, waar hij zich in een lange rede in het Duits verdedigde tegen alle beschuldigingen, maar hij kreeg niettemin te horen dat de Staten hun steun voor zijn benoeming introkken en dat hij Leiden moest verlaten.⁷²

De kwestie-Vorstius maakt duidelijk dat Oldenbarnevelts politieke leiding niet langer vanzelfsprekend was in de Staten van Holland. Wist hij eerst met zijn compromissen de meest uiteenlopende standpunten te verenigen, nu vergrootten ze juist de onderlinge tegenstellingen. De contraremonstrantse steden weerstonden de handreiking met betrekking tot Vorstius, terwijl binnen het remonstrantse kamp de stemming radicaliseerde door de in hun ogen toegeevende houding ten opzichte van

⁶⁸ OAM, inv.nr. 12, 8 maart 1612.

⁶⁹ OAM, inv.nr. 12, 15 maart 1612.

⁷⁰ Terwijl de Dordtse gedeputeerden hun antwoord formuleerden stak Oldenbarnevelt volgens de Medemblikse notulen een betoog af over de verhouding tussen de moeder van de Engelse koning Jacobus en de Anglicaanse bisschoppen. Aanvankelijk was Mary door de bisschoppen als vorstin erkend, maar later heeft 'zijn moeder geheel onder henlyuden moeten staen'. Toen ze verzocht om een kapel in haar paleis werd dat geweigerd. Oldenbarnevelt was kennelijk zo onder de indruk van het verhaal, dat hij volgens Pietersz. sprak over *mijn* arme moeder ('zoo ick verstonde dat den heer advocaet seyde') in plaats van *zijn* arme moeder.

⁷¹ Volgens Den Tex had Oldenbarnevelt via Caron met Jacobus over Vorstius een *gentlemen's agreement* gesloten. De theoloog zou het veld ruimen vanwege de goede betrekkingen met Engeland, maar de Staten zouden zelf de beslissing nemen. Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 214-126. Zie ook Platt, 'Re-examination of the Vorstius Affair', 322.

⁷² Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 218-219. Zie ook L.Ph.C van den Bergh, *Intendit of acte van beschuldiging tegen mr. Johan van Oldenbarnevelt* ('s-Gravenhage 1875), aldaar 70. Overigens werden Vorstius' opvattingen door de Synode van Dordrecht in 1619 veroordeeld als goddeloos en godslasterlijk, Van't Spijker e.a. *De Synode van*, 189-190 en Van Lieburg, *Synodestad*, 186-187.

de eerste groep. Opvallend is verder dat Amsterdam probeerde Maurits te betrekken bij de besluitvorming over de kerkelijke aangelegenheden. De politieke leiding bleef in handen van Oldenbarnevelt, maar op het punt van de religie werd hij niet langer door alle steden gevolgd.

De tolerantieresolutie (1613-1614)

In 1613 ondernam Oldenbarnevelt een nieuwe poging om de rust in de kerk terug te krijgen. De panacee was in zijn ogen een opgelegde tolerantie aan de gereformeerde kerk, inclusief een verbod op bepaalde onderwerpen voor de preken van dominees. Oldenbarnevelts optreden in de Staten van Holland illustreert goed hoe hij de functies van het raadpensionarisschap uitoefende.

De gedachte om het kerkelijke conflict te beteugelen door middel van opgelegde verdraagzaamheid paste bij de discussie binnen het calvinisme over de verhouding tussen kerk en staat. Thomas Erastus, met wiens ideeën Oldenbarnevelt in Heidelberg had kennisgemaakt, stelde dat de staat uiteindelijk boven de kerk stond.⁷³ In Noordwest Europa vonden deze ideeën ingang bij libertijnse bestuurders, zoals in Engeland bij koning Jacobus I en in de Republiek bij talrijke Hollandse regenten, zoals Cornelis Pieterszn. Hooft (1581-1647). De Amsterdamse burgemeester Hooft was van mening dat de christelijke overheid of de stedelijke magistraat zich niet hoefde te onderwerpen aan het oordeel van de kerk. 'Dat soude alte belachtelyck wesen,' aldus Hooft. Het naast elkaar bestaan van de kerk en de overheid als gelijkwaardige machten – collateraliteit – was volgens hem 'een onbilliycke zaecke'.⁷⁴ Oldenbarnevelt was het hiermee van harte mee eens.⁷⁵ Op 10 maart 1612 verklaarde hij in de Staten van Holland dat de edelen en de steden niet alleen de zuiverheid van het gereformeerde geloof wilden behouden, maar 'dat men oock om de vryheyt vant Landt gevochten heeft ende dat men geen collaterale macht moet laeten.'⁷⁶ Kortom, de overheid had het hoogste gezag in de staat en duldde geen gelijkwaardige macht naast zich. Na ruim vijftientig jaar als raadpensionaris was er bij Oldenbarnevelt op dit vlak ongetwijfeld sprake van identificatie met zijn principalen. In de ogen van zowel de voor- als de tegenstanders van zijn godsdienstpolitiek representeerde hij de

⁷³ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 62-63.

⁷⁴ H.A. Enno van Gelder, *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam 1547-1626*, dissertatie UvA (Amsterdam 1918) hoofdstuk VI, aldaar 96-106.

⁷⁵ Israel, *De Republiek*, I, 470.

⁷⁶ OAM, inv.nr. 12, 10 maart 1612.

autoriteit van de Staten van Holland in de kerkelijke zaken; vanzelfsprekend verschilden beide partijen over de uitgangspunten van zijn beleid.

Voordat de resolutie in augustus en november 1613 in de Staten van Holland aan de orde kwam had Oldenbarnevelt voorwerk laten verrichten in Londen door ambassadeur Noël de Caron (omstreeks 1650-1624) en Hugo de Groot (1583-1645). De raadpensionaris deed een beroep op de autoriteit van de Engelse koning, die zich had opgeworpen als hoeder van het protestantisme in Europa, om de contraremonstrantse steden over de streep te trekken.⁷⁷ Op een handige, maar niet heel respectvolle manier had De Groot steun van Jacobus gekregen voor het plan om de kerk in Holland tolerantie op te leggen (zie hierboven).

Na terugkeer uit Londen kreeg De Groot van Oldenbarnevelt de opdracht om op basis van Jacobus' brief een tolerantieresolutie uit te werken. De koning had geschreven dat zelden of nooit 'seer qualijck sulcke questien [over de predestinatieleer]' beëindigd worden door discussies van theologen en daarom adviseerde hij de Staten een verbod af te kondigen 'aen Uw Kercken-Dienaren', om zulke disputen vanaf de preekstoel te verkondigen, met het uitdrukkelijke bevel de vrede te bewaren met 'onderlinghe verdraeghsaemheyt'.⁷⁸ Dit zogenaamde zwijggebod kwam terug in de resolutie van De Groot. Verordonneerd werd 'dat inde voorsz uytleggingen [preken], by een yegelick aendachtelick ghelet sal worden op de vermaninghe des Heyligen Apostels Pauli, leerende, dat niemant en ghevoele boven het ghene dat hy behoort te ghevoelen, maer dat syn ghevoelen zy tot maticheyt.' De dominees mochten de theologische disputen, die slechts leidden tot 'ongherijmde naeduydinge ende extremiteyten', niet vanaf de kansel voor het gewone volk verkondigen.⁷⁹

In het najaar van 1613 kwam de ontwerp-tolerantieresolutie aan de orde in de Staten van Holland. Om het voorstel kracht bij te zetten hield Oldenbarnevelt volgens

⁷⁷ Voor Jacobus' ideeën over de verhouding tussen de kerk en de staat, zie Lockyer, *James VI & I*, 100-124.

⁷⁸ *Resoluties van de Staten van Holland*, 1-3 mei 1613. Zie ook Copie van den brief des Conings van Groot Britannien, gheschreven aen de E.M. Heeren Staten Generael der Gheunieerde Provincien. Waer in hy sijn Advijs nopende het different tusschen de Remonstranten ende Contra-Remonstranten over-schrijft [...] (1613), Kn 2061.

⁷⁹ *Resolutie vande Doorluchtige Mogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt tot den vrede der kercken [...]* (Den Haag 1614), Kn. 2110. De vermaning van Paulus is te vinden in Romeinen 12:3.

Frans Pietersz. een ‘fraise verhalinge,’ waarin hij uiteenzette dat aan Willem van Oranje, net als aan andere vorsten en republieken ‘die ’t pausdoom verworpen hebben’ het oppergezag in kerkelijke en bestuurlijke zaken was toegekomen. Als de rust in het land aan de predikanten werd overgelaten, voegde hij eraan toe, dan zouden de kerkelijke geschillen nooit worden opgelost en daarom zullen ‘wt deese Camer de remedien’ moeten komen.⁸⁰ De raadpensionaris wees met zijn toespraak de Statenvergadering een duidelijke richting en oefende zo zijn politieke functie uit. De gedeputeerden wilden echter niet over zo’n gevoelige resolutie discussiëren zonder last van hun stadbestuur. Om de vaart in het besluitvormingsproces te houden stelde Oldenbarnevelt voor dat iedereen vrijelijk en zonder consequenties zijn mening kon geven. De opzet slaagde en de steden werden het erover eens dat de Staten met een oplossing voor het conflict moesten komen. Benadrukt werd dat de ene partij niet boven de andere mocht gaan, zodat voorkomen werd dat de Staten ervan beschuldigd werden de verkeerde leer ‘de handt boven het hoofd’ te houden.⁸¹

Oldenbarnevelt wilde doorpakken, maar al snel kwam er een ‘stock in’t wiel’. De steden hadden afgesproken dat er geen kopie van de tolerantieresolutie naar buiten zou gaan, maar toch kwam een dag na het voorlezen van de resolutie een lang protest binnen van de contraremonstrantse predikant Festus Hommius. Iemand had dus gelekt. Amsterdam greep Hommius’ bezwaren aan om een nieuwe discussie te voeren over de tolerantieresolutie. Stilaan werd het iedereen duidelijk dat het heel lastig zou worden om een concrete invulling te geven aan het kerkelijk oppergezag van de Staten van Holland, omdat die zelf tot op het bot verdeeld waren.⁸² Half november scheidde de vergadering zonder een beslissing te hebben genomen.

Tijdens het reces werd in de stadhuizen van de stemhebbende steden druk overgelegd over de tolerantieresolutie. Oldenbarnevelt kon buiten de vergaderzalen maar beperkte invloed op de uitkomst uitoefenen; voor de zekerheid stuurde hij Hugo de Groot langs een aantal Hollandse steden. In Amsterdam hoorde hij dat het stadsbestuur tegen de resolutie zou stemmen, officieel omdat de overheid in hun ogen de kerk te veel zou overheersen. Nu was de invloedrijke factie van burgemeester Reinier Pauw van orthodox-calvinistische snit, maar ergernissen over de machtige positie van de raadpensionaris in Holland en over De Groots optreden in Londen

⁸⁰ OAM, inv.nr. 15, 11 november 1613.

⁸¹ OAM, inv.nr. 15, 12 november 1613.

⁸² OAM, inv.nr. 15, 15 november 1613.

speelden ook mee.⁸³ In Rotterdam moest De Groot alle zeilen bijzetten om te voorkomen dat zijn stad bij de volgende Statenvergadering extremistische, remonstrantse amendementen op de tolerantieresolutie in zou dienen. Oldenbarnevelt voerde om dezelfde reden flinke druk uit op het Leidse stadsbestuur. Dordrecht kondigde wel een amendement aan dat grenzen stelde aan remonstrantse predikanten, maar wilde in principe instemmen met de resolutie, om de rust en de vrede in het gewest te bewaren.⁸⁴

Op 14 januari 1614 kwamen de Staten weer bijeen om over de resolutie te beslissen.⁸⁵ Aanvankelijk zag het er goed uit voor Oldenbarnevelt. Tijdens het reces hadden De Groot en hij bereikt dat de remonstrantse steden binnen boord bleven en het Dordtse amendement zorgde ervoor dat Schiedam, Purmerend en Monnickendam zich aansloten bij de gematigden. Drie steden waren niet te vermurwen. Enkhuizen, Edam en Amsterdam lieten weten tegen te zijn.⁸⁶ Dat was een slecht vooruitzicht voor de raadpensionaris, want dat betekende dat de tolerantieresolutie bij meerderheid in plaats van met unanieme stemmen aangenomen zou worden. De kans was groot dat tegenstanders in dat geval de resolutie niet wilden uitvoeren. Oldenbarnevelt besloot ten langen leste tot een stemming over te gaan: vijftien steden steunden het voorstel en daarmee was het met een ruime meerderheid aangenomen. Het effect was gering, omdat Amsterdam zich niets van de resolutie aantrok en vele remonstrantse stadsbesturen de kerkvrede misbruikten om lastige contraremonstranten uit de stad te verbannen.⁸⁷

De politieke functie komt naar voren in Oldenbarnevelts pogingen om de tolerantieresolutie in Holland ingevoerd te krijgen. Zijn doel was dat de overheid de kerkelijke twist in goede banen zou leiden. Om de resolutie aangenomen te krijgen

⁸³ Knapen, *De man en zijn staat*, 281-284.

⁸⁴ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 298-299.

⁸⁵ Er zijn geen notulen van Medemblik over deze zitting van de Staten van Holland.

⁸⁶ Den Tex schrijft dat Oldenbarnevelt de Amsterdammers toevoegde dat zij zelf maar een resolutie moesten opstellen. De stad weigerde, want alleen een nationale synode kon het conflict beslechten. Het is niet duidelijk of het hier gaat om hetzelfde of een ander voorval dan op 15 november 1613 in Medemblikse notulen vermeld wordt. Idem, *Oldenbarnevelt*, III, 299-300.

⁸⁷ *Resoluties van de Staten van Holland*, 14 januari 1614. In de resolutie is sprake van een commissie uit de Staten die de stadsbesturen van Amsterdam, Edam en Enkhuizen op andere gedachten zou moeten brengen. Volgens Den Tex is dit plan nooit uitgevoerd, idem, *Oldenbarnevelt*, III, 299-301. Zie ook Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 261-265.

probeerde de raadpensionaris de steden te verenigen achter het uitgangspunt dat Staten soeverein zijn. Hiermee had hij succes, maar het was niet genoeg. Amsterdam, Edam en Enkhuizen wezen de resolutie af, juist vanwege de invloed die Oldenbarnevelt de staat op de kerk wilde geven. Voor de tweede keer blokkeerde Amsterdam de religieuze politiek van de raadpensionaris.

Matiging en compromis (1615-1616)

Eind december 1615 bereikte de Staten van Holland het bericht dat de Haagse dominee Hendrik Rosaeus vanaf de kansel ‘met een extraordinaris vehementie ende ontstichtinghe [was] uytgevaren’ tegen hun tolerantieresolutie. Al eerder had de contraremonstrant de situatie in de plaatselijk kerk op scherp gezet door het avondmaal te weigeren uit handen van Uytenbogaert. Twee dagen na zijn preek moest Rosaeus zich verantwoorden voor de Gecommitteerde Raden. Hem werd gevraagd zich te conformeren aan de besluiten van de Staten, maar dat weigerde hij. De remonstrants gezinde Haagse kerkenraad was Rosaeus liever kwijt dan rijk en vroeg de Gecommitteerde Raden om de predikant bij volharding ‘van sijn dienst [te] sullen suspenderen’. Dat gebeurde uiteindelijk in februari 1616.⁸⁸

De provocatie van Rosaeus was een reactie op de toepassing van de tolerantieresolutie in Holland, waar veelal remonstrantse magistraten met de resolutie in de hand orde op zaken stelden binnen de gereformeerde kerk. De paradoxale situatie ontstond dat de overheid de vrijheid voor de remonstranten afdwong door een fanatieke en luidruchtige groep contraremonstranten uit de kerk te zetten. Na een korte periode van schijnbare rust kwamen de contraremonstranten sterker tevoorschijn doordat de afgezette dominees door het gros van hun kerkgangers werd gevolgd elders. Rosaeus, bijvoorbeeld, vertrok naar Rijswijk, waar zijn aanhangers hem elke zondag konden horen preken. Aan de tocht door weer en wind over de modderige wegen van Den Haag naar Rijswijk en terug dankten de contraremonstranten hun bijnaam slijkgeuzen.⁸⁹ Daarnaast organiseerden de contraremonstranten zich in steden waar ze nog welkom waren, in het bijzonder in Amsterdam. Volgens Den Tex werd daar een plan beraamd om met behulp van Maurits de macht

⁸⁸ *Resoluties van de Staten van Holland*, 22 december 1615. Zie ook Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 410-419.

⁸⁹ Volgens Van Deursen herinnert de scheldnaam bavianen voor remonstranten aan een remonstrants voorman die leek op ‘baviaensch jongh’, idem, *Bavianen en slijkgeuzen*, 320-321.

van de remonstrantse magistraten te breken en zo een nationale synode mogelijk te maken. Maurits zou, zo was de redenering, openlijk de kant van de contraremonstranten kiezen als hij zou merken hoe zij in Den Haag door de remonstrantse magistraten werden onderdrukt. Rosaeus' provocerende optreden was onderdeel van dit plan.⁹⁰

Tegen de achtergrond van de toenemende onrust in de Hollandse steden moest Oldenbarnevelt vaststellen dat zijn invloed op de remonstrantse stadsbesturen tanende was. Zij vonden dat hij te toegevend was tegenover de contraremonstranten. Voor de raadpensionaris was dat een probleem, omdat zij zijn natuurlijke bondgenoten waren in de Staten van Holland, bijvoorbeeld in zijn verzet tegen een nationale synode. Onder de steden tekenden zich drie facties af: de remonstrantse steden Haarlem, Leiden, Rotterdam, Gouda, Schoonhoven, Brielle, Alkmaar en Hoorn, de contraremonstrantse steden Amsterdam, Enkhuizen, Purmerend en Edam en de middengroep Dordt, Delft, Gorcum, Schiedam, Medemblik en Monnickendam.⁹¹ Oldenbarnevelt probeerde de stemming onder de remonstrantse stadsbesturen te matigen en de contraremonstrantse te winnen voor een compromis.⁹²

De stap die Oldenbarnevelt in het voorjaar van 1616 zette hield in dat de basis onder de tolerantiepolitiek werd verbreed met de Nederlandse geloofsbelijdenis en de Heidelbergse catechismus.⁹³ De oorspronkelijke grondslag was heel globaal geformuleerd, als 'volgende Godes Heylige Woordt, ende 't ghene doorgaens by de Gereformeerde Kercken aengenomen [is]'.⁹⁴ De raadpensionaris hoopte zo alsnog Amsterdam en andere steden te verenigen met de meerderheid van de Staten. Deze opzet werkte niet, zoals de Medemblikse notulen van april 1616 duidelijk maken. De contraremonstrantse steden herhaalden dat alleen een nationale synode de religieuze twisten kon beëindigen en de remonstranten vonden dat beide geloofsfor-

⁹⁰ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 405-409.

⁹¹ S. Groenveld, *Evidentie factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17de-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990) 17.

⁹² Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 433.

⁹³ *Resoluties van de Staten van Holland*, 28 april 1616. In deze resolutie wordt van het voorstel van 18 maart 1616 melding gemaakt.

⁹⁴ *Resoluties van de Staten van Holland*, 23 januari 1614.

mulieren geschriften niet ‘in gelycken grade gestelt is [als] Gods woort’. De Alkmaarders vreesden voor geloofsdwang.⁹⁵

Oldenbarnevelt moest nu alle zeilen bijzetten om de remonstranten aan zijn kant te houden. Om hen gerust te stellen liet hij weten dat beide formulieren niet gecanoniseerd werden, maar Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend had hij daarmee niet voor het compromis gewonnen. De raadpensionaris greep vervolgens naar een zwaar middel om alle stemhebbende steden in het gareel te krijgen: een commissie uit de Staten onder leiding van Hugo de Groot bezocht tussen 22 en 26 april ‘de 4 steeden die gedifficulteert hadden’ – zonder het gewenste resultaat.⁹⁶ Ook een laatste compromis van Oldenbarnevelt mocht niet baten. De uitzonderingspositie die hij Amsterdam en haar bondgenoten bood trok deze steden niet over de streep. De hernieuwde tolerantieresolutie kon alleen op goedkeuring rekenen van de steden die er al eerder mee hadden ingestemd. Gouda stemde nu uit angst voor geloofsdwang tegen, ‘soo ’t schynt datmen soude willen henluyden brengen tottet leeren van de Catechisme’.⁹⁷

Het failliet van Oldenbarnevelts kerkelijke politiek blijkt uit de aprilvergadering van de Staten van Holland. Toch is enige nuancering op zijn plaats. Ten eerste kreeg de raadpensionaris uiteindelijk op vijf na alle steden achter zijn vernieuwde tolerantieresolutie en ten tweede was zijn voorzitterschap van de Statenvergadering onomstreden. De besluitvorming over alle niet-controversiële onderwerpen ging gewoon door en alle voorstellen werden bij hamerslag aangenomen. Het verslag van Frans Pietersz. illustreert deze constatering. Tijdens de eerste bijeenkomst van de Staten van Holland was Oldenbarnevelt ‘wat swack’ – wat geen wonder was met zijn 69 jaar – en terstond werd de bijeenkomst een dag uitgesteld. De volgende dag was hij nog niet hersteld en opnieuw volgde uitstel ‘opdat de vergaderinge gedient mochte zyn van zyn Eedelheys advys’. Twee dagen later op 15 april kon de vergadering dan

⁹⁵ Zoals de gedeputeerden van Alkmaar naar voren brachten: ‘soomen de woorden van Cathegisme ende confessie [...] gebruijcken datmen die alsoo stelt datse niemandt in zyn [persoon] [...] beswaren.’ De notulen zijn beschadigd, waardoor enkele woorden zijn weggevallen. OAM, inv.nr. 24, 15 april 1616. Zie ook Van’t Spijker, *De Synode van Dordrecht*, 19-22.

⁹⁶ OAM, inv.nr. 24, 21 en 27 april 1616.

⁹⁷ OAM, inv.nr. 24, 28 april 1616. Monnickendam sloot zich overigens aan bij de meerderheid.

toch echt beginnen, toen ‘de heere Advocaet mette coetse te hove’ kwam.⁹⁸ Desalniettemin: Oldenbarnevelt bevond zich in de paradoxale situatie dat zijn voorzitterschap van de Staten onbetwist was en zijn religieuze politiek op steun van de overgrote meerderheid van de Staten kon rekenen; toch werd hij in zijn politieke functieneren belemmerd door de tegenstand van Amsterdam en drie andere contraremonstrantse steden.

De Scherpe Resolutie (1617)

Volgens Den Tex en Van Deursen is het mogelijk om het moment aan te wijzen waarop Oldenbarnevelt zijn macht verloor: dat was op vrijdag 13 januari 1617.⁹⁹ Die dag was Maurits ontboden in een speciaal door Oldenbarnevelt bijeengeroepen vergadering van de Gecommitteerde Raden, de Hoge Raad, het Provinciale Hof en de Rekenkamer over de oplopende spanningen tussen remonstranten en contraremonstranten in Den Haag. Aanleiding was dat de stadhouder een paar dagen eerder had geweigerd zijn lijfwacht in te zetten om kerkdiensten van de contraremonstranten in de stad te verhinderen en deze weigering herhaalde hij met een beroep op zijn eed in het bijzijn van alle Haagse bestuurders. Oldenbarnevelts gok om Maurits tot de orde te roepen was mislukt en door diens opstelling werd hij gedwongen om met een oplossing voor de contraremonstranten in Den Haag te komen.¹⁰⁰ Vanaf dat moment lag het politieke initiatief niet langer bij de raadpensionaris, maar bij de stadhouder. Een illustratie van de veranderende verhoudingen was het twistgesprek waarmee de vergadering eindigde en waarin Maurits Oldenbarnevelt de argumenten tegen een nationale synode uit handen nam.

De verschuiving van de macht was ook merkbaar in de Staten van Holland. Amsterdam en haar bondgenoten drongen met succes aan op Maurits’ aanwezigheid in de vergaderingen en tegelijkertijd verloor Oldenbarnevelt zijn greep op de steeds verder radicaliserende remonstrantse steden. De eerste frontale aanval op de

⁹⁸ OAM, inv.nr. 24, 13, 14 en 15 april 1616. Oldenbarnevelt was duidelijk nog niet volledig hersteld, want volgens Pietersz. kwam hij om half tien aan op het Binnenhof, maar verscheen pas om kwart over tien in de vergadering.

⁹⁹ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 440-444 en Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 255-256. Het twistgesprek, dat is geparafraseerd is weergegeven door Den Tex, is te vinden bij Jacob Trigland, *Kerckelycke geschiedenissen [...]* (Leiden 1650) 902.

¹⁰⁰ Geschreven resoluties van de Staten van Holland, 13 en 14 januari 1617; NA, Staten van Holland, 3.01.04.01 inv.nr. 378.

raadpensionaris volgde op 3 maart tijdens een vergadering over de vraag wie besliste over de rechten die de contraremonstranten zouden worden toegestaan. Terwijl Oldenbarnevelt een overzicht gaf van alle problemen in de kerk werd hij in de rede gevallen door Pauw, die vroeg ‘off hij deese verhalinge deede van weegen de geheele verghaderinge’. Spoedig daarna volgde de uitbarsting die in de inleiding is aangehaald. De steden namen het onmiddellijk voor Oldenbarnevelt op, maar daar eindigde hun eensgezindheid. Sterker nog, uit de omvraag bleek dat de groep contraremonstrantse steden groter was geworden ten koste van de gematigde groep. Het lukte Oldenbarnevelt niet deze tegenstellingen te overbruggen.¹⁰¹

Het conflict tussen de Hollandse steden en misschien ook wel het gevoel dat zijn inspanningen een oplossing niet dichterbij brachten hadden een weerslag op de gezondheid van de raadpensionaris. Op 14 en 15 maart was hij wegens ziekte afwezig. Een dag later was hij weer in de Statenvergadering, maar Pietersz. schreef in zijn verslag dat ‘mijn heere den Advocaet, diens aengesicht wel wtweese dat hy al gestrest was geweest. Mocht oock nijet luyde spreekken noch leesen’.¹⁰² Na twee dagen was Oldenbarnevelt weer terug, maar kennelijk niet voldoende hersteld, want gedurende de resterende zittingsdagen werd hij vervangen door de Dordtse pensionaris Berck.¹⁰³ Het is opvallend dat onder diens voorzitterschap geen cruciale onderwerpen werden besproken.

Pietersz.’s notulen maken duidelijk dat de raadpensionaris en de stadhouder er niet slaagden de impasse in de Staten van Holland te doorbreken. De opstelling van Maurits en Amsterdam dwong Oldenbarnevelt om steeds meer ruimte te bieden aan de contraremonstranten in De Haag, zodat de fictie in stand bleef dat de kerk in de hofstad niet gescheurd was.¹⁰⁴ Toch voorkwam hij met de steun van de meerderheid van de steden dat de Staten van Holland instemden met de organisatie van een nationale synode. Voor deze steden representeerde hij nog steeds de autoriteit van de Staten. De talrijke en vruchteloze vergaderingen in de eerste helft van 1617 over de kerkelijke zaken ontlokten Pietersz. de verzuchting: ‘Ick hebbe niet connen

¹⁰¹ Notulen Staten van Holland, 2-3 maart 1617 in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 557-562.

¹⁰² OAM, inv.nr. 27, 16 maart 1617.

¹⁰³ Voor Berck zie Van Lieburg, *Synodestad*, 19-20.

¹⁰⁴ Namelijk de toestemming voor de contraremonstrantse diensten in Den Haag en het gebruik van de Gasthuiskerk (26 januari 1617) en de voorwaarden waaronder de contraremonstranten diensten mochten houden in de Grote Kerk en de Kloosterkerk (26 en 28 april en 22-24 juni 1617). Zie Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, respectievelijk 442, 450, 462-463 en 471.

bemercken datter inde resolutie bij Zijn Excellentie ende die Raden ende Edelen met alle die Steeden enige veranderinge is geweest, maar elck bij zijne gebleven ende hijer op sijn Sij gescheyden.¹⁰⁵ Ondertussen namen niet alleen in Holland de spanningen toe, ook andere gewesten hadden ermee te maken. De afgevaardigden van Groningen, Friesland en Gelre drongen bij de Staten van Holland aan op een nationale synode om de kerkelijke twisten te beëindigen.¹⁰⁶

Maurits doorbrak op zondag 23 juli 1617 de patstelling door openlijk een contra-remonstrantse dienst bij te wonen in de Haagse Kloosterkerk, die pal naast het huis van de raadpensionaris stond. Het bezoek betekende een desavouering van Oldenbarnevelt. In de eerste plaats omdat Maurits het toe-eigenen van kerken en het houden van diensten door de contraremonstranten legitimeerde. In de tweede plaats doordat zijn weigering om hiertegen op te treden de autoriteit van de Staten van Holland aantastte – de stadhouder was tenslotte hun dienaar. Oldenbarnevelt liet het er niet bij zitten en uit zijn activiteiten valt af te leiden dat hij het gezag van de Staten wilde herstellen en de politieke leiding in Holland weer naar zich toe wilde trekken. Hiervoor was het van belang dat er geen nationale synode zou komen en dat de (remonstrantse) stadsbesturen zelf over een gewapende hand beschikten. Binnen twee weken na Maurits' bezoek aan de Kloosterkerk probeerde Oldenbarnevelt deze uitgangspunten te verwezenlijken.

Op de laatste dag van de zomervergadering van de Staten van Holland wilden alle gedeputeerden terug naar hun thuisstad. De urenlange, vergeefse discussies over een provinciale synode hadden hen murw gemaakt en ze lieten weten dat er 'geen hoep was yet uut te rechte [en] dat het beest was na huys te trecken ende te scheyden'.¹⁰⁷ Oldenbarnevelt was echter nog lang niet moe. De avond ervoor had hij met enkele vertrouwelingen een gewaagd plan opgesteld, dat Maurits' pogingen om Holland via de Staten-Generaal te dwingen tot deelname aan een nationale vergadering onmogelijk moest maken en dat bovendien het gezag van de Staten van Holland zou veiligstellen. In dit voorstel, dat bekend is geworden als de Scherpe Resolutie, stond dat Holland een eigen, provinciale synode zou organiseren en dat klachten over deze resolutie alleen aan de Staten van Holland (en niet aan de Staten-Generaal) gericht

¹⁰⁵ OAM, inv.nr. 28, 29 april 1617.

¹⁰⁶ Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, 481.

¹⁰⁷ Notulen van de Staten van Holland, 4 augustus 1617 in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 580.

mochten worden, maar het meest brisante onderdeel van de resolutie had te maken met het leger:

‘dat men den eet vant crysvoolck vernyeuwen en daer een artyckel van maecten in densulven eet dye magestraeten van dye steeden getrouwycheyt te sweeren, achten ’t sulven in deessen tyt noedych gedaen. Veerstonen oock dat dye steeden haer behoeren te verseecken met waertgelders offte anders nae gelegenthey van saicken tot lants coosten.’¹⁰⁸

De soldaten in het Staatse leger die door Holland betaald werden zouden dus een eed van trouw moeten afleggen aan het stadsbestuur waar ze in garnizoen lagen en alle Hollandse steden mochten op kosten van de Staten waardgelders in dienst nemen. Waardgelders waren huursoldaten die steden konden aannemen als de lokale schutterij de orde niet kon handhaven, bijvoorbeeld bij gebrek aan schutters of als de schutterij, zoals in 1617 soms het geval was, niet aan de kant van het stadsbestuur stond.¹⁰⁹ Nadat het voorstel was gepresenteerd brak er ogenblikkelijk tumult uit, want het was iedereen duidelijk dat de Scherpe Resolutie het gezag van Maurits als de kapitein-generaal ondermijnde. Dordrecht protesteerde fel en werd bijgevallen door Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend. De edelen, Haarlem, Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Schiedam, Den Briel, Alkmaar en Hoorn stonden echter achter de raadpensionaris.¹¹⁰ Zo verliep de besluitvorming langs de breuklijnen die begin 1617 waren ontstaan.¹¹¹

¹⁰⁸ Notulen van de Staten van Holland, 4 augustus 1617 in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, 580.

¹⁰⁹ Knevel, *Burgers in het geweer*, 247-248.

¹¹⁰ Den Tex heeft aan de stemverhouding een aparte bespreking gewijd, zie deel IV, Excursus 51, 228-229. Gorcum stemde waarschijnlijk ook voor; Schiedam en Monnickendam waren afwezig. Volgens Den Tex stemde Medemblik voor de resolutie, omdat de stad in vergelijkbare gevallen altijd de meerderheid steunde. De notulen van 4 augustus eindigen echter met het zinnetje: ‘Wij als Dort –,’ wat zou betekenen dat de stad tegenstemde. Den Tex’ argumentatie is echter wel plausibel.

¹¹¹ Van Deursen legt een oorzakelijk verband tussen de Scherpe Resolutie en Oldenbarnevelts val. Hij merkt op dat de raadpensionaris de strijd ‘zeker’ zou verliezen, ten eerste omdat hij ‘de meerderheid tegen zich’ had en ten tweede omdat hij ‘Maurits tegen zich’ had. Idem, *Maurits van Nassau*, 262-263. Uit de stemverhouding over de Scherpe Resolutie blijkt dat *in* de Staten van Holland juist de meerderheid van de steden achter Oldenbarnevelt stond.

Kennelijk voelden Oldenbarnevelt en zijn medestanders zich niet helemaal zeker van hun zaak, want de Scherpe Resolutie is slechts in hele vage bewoordingen in de resolutieboeken opgenomen en pas een jaar later gepubliceerd.¹¹² De resolutie rept van de tegenstem van de vijf steden, maar ook dat ‘de meeste Steden’ vonden dat de resolutie moest worden uitgevoerd (‘met alle het gene voorschreven voort te varen’). Een commissie uit de Staten zou langsgaan bij Maurits, Louise de Coligny en Frederik Hendrik om de inhoud van de eigenlijke resolutie over te brengen en hen te overtuigen van hun goede bedoelingen. De resolutie besloot met de mededeling dat Maurits de volgende dag in de Staten tegen de resolutie wilde protesteren.

Maurits had alle reden om te protesteren. Als kapitein-generaal verloor hij door de Scherpe Resolutie het bevel over het belangrijkste, Hollandse deel van het Staatse leger en werd hij geconfronteerd met een nieuwe legermacht, bestaande uit waardgelders.¹¹³ Daarnaast hield het besluit van de Staten van Holland in dat het gewest zich op godsdienstig en militair gebied van de overige provincies afscheidde. De eed waarin hij had gezworen de Unie van Utrecht te beschermen woog zwaar en bovendien verplichtte de Unie hem tot ingrijpen.¹¹⁴ Vanaf dit moment probeerde Maurits Oldenbarnevelt, die hij zag als de moedwillige aanstichter van een burgeroorlog, ten

¹¹² *Resoluties van de Staten van Holland*, 4 augustus 1617 en *Geschreven resoluties van de Staten van Holland*, 4 augustus 1617, NA, Archief van de staten van Holland, 3.01.04.01 inv.nr. 378. De tekst van de zogenaamde Scherpe Resolutie is in 1618, voorzien van een uitgebreide verantwoording, gedrukt in opdracht van de Staten van Holland: *Resolutie der H.M. Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt genomen den 4. Augusti 1617 op H.M. name ingbestelt ende aende Vroetschappen der Steden overghesonden [...]* (Den Haag 1618), Kn. 2502. De tekst is ook terug te vinden in Willem Baudartius, *Memorien ofte Cort verhael der Ghedenckweerdighste soo kerkelijcke als Wereltlijcke Gheschiedenissen [...]* (Arnhem 1624) en [J. Uyttenbogaert], *Kerckelicke Historie [...]* (z.p. 1647).

¹¹³ Fruin stelt dat Oldenbarnevelt naar de letter van de Unie van Utrecht het gelijk aan zijn kant had, maar met de Scherpe Resolutie Maurits dwong om met geweld de Unie te redden. R. Fruin, ‘De staatkunde van Oldenbarnevelt’ (1882), in: idem, *Verspreide geschriften* [eds. P.J. Blok e.a.] 10 delen (’s-Gravenhage 1900-1905), IX, 108-109.

¹¹⁴ Pauline Kiesow, *The Office of Stadhouder and the Preservation of Unity in the Dutch Republic* (dissertatie Universiteit van Cambridge 2019) 59-68.

val te brengen. Dit lukte na een minutieuze voorbereiding van bijna een jaar met diens arrestatie op 13 mei 1618.¹¹⁵

Conclusie

De Bestandstwisten domineerden het laatste decennium van Oldenbarnevelts bewind en hadden grote gevolgen voor de toekomstige verhouding tussen de twee belangrijkste dienaren van de Staten van Holland, de raadpensionaris en de stadhouder. Hieronder passeren de veranderende omstandigheden waarmee Oldenbarnevelt te maken kreeg kort de revue, vervolgens wordt nagegaan welk effect deze veranderingen hadden op de vier functies van het raadpensionarisschap en welke consequenties er waren voor de verhouding tussen de raadpensionaris en de stadhouder. Bij de inventarisatie van de consequenties is enige mate van finalisme niet te voorkomen, doordat die zijn gebaseerd op gebeurtenissen die na deze casus plaatsvonden.

Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model laat de veranderende omstandigheden duidelijk naar voren komen. Oldenbarnevelts *machtsituatie*, die voor het begin van de Bestandstwisten erg sterk was, veranderde door de economische en politieke opkomst van Amsterdam en het zelfbewustere optreden van Maurits. De principiële opstelling van de stad en de stadhouder tijdens het religieuze conflict versterkte de tegenstellingen in de Staten van Holland. De invloed van deze houding op het *verwachtingsklimaat* was onmiskenbaar. In de eerste plaats kreeg Oldenbarnevelt door tegenwerking van Amsterdam en een klein aantal contraremonstrantse steden op kerkelijk vlak vrijwel niets meer voor elkaar. In de tweede plaats namen de tegenstellingen tussen het overgrote deel van de Hollandse steden, dat Oldenbarnevelts gematigde remonstrantse beleid steunde, en de contraremonstrantse steden steeds verder toe. De laatste groep slaagde erin de stadhouder bij de besluitvorming te betrekken en dat versterkte de impasse in de Staten van Holland. De grote reputatie die Oldenbarnevelt in de *internationale politiek* had opgebouwd verdween door zijn verkeerde inschatting van de religieuze sentimenten van Jacobus I. De Engelse koning koos partij voor Maurits en droeg bij aan de versterking van diens positie in de Republiek

¹¹⁵ Zie Van Deursen, *Maurits van Nassau*, 263-265 en zeer uitvoerig in Den Tex, *Oldenbarnevelt*, III, hoofdstuk 52 en 53, 578-674. Een overzichtelijker samenvatting biedt Prud'homme van Reine, *Ontoofdingen in de hofstad*, 88-105.

De aanneming van de Scherpe Resolutie illustreert de paradoxale positie waarin Oldenbarnevelt sinds de affaire-Vorstius terecht was gekomen. De raadpensionaris kreeg de Staten van Holland niet meer verenigd achter zijn beleid, maar toch kon op de steun van de overgrote meerderheid van de steden rekenen. Als op functieniveau naar Oldenbarnevelts optreden gekeken wordt, is goed te zien welke veranderingen zich voltrokken. Op ambtelijk gebied functioneerde hij alleen nog wat betreft het bijeenroepen van de Staten van Holland en het formuleren van de punten van beschrijving. Op uitvoerend vlak liep de raadpensionaris achter de feiten aan, want de Haagse contraremonstranten stelden hem, met steun van de stadhouder, voor voldongen feiten. Om grip op de gang van zaken te houden was hij gedwongen om voor de nieuwe situaties, zoals het toe-eigenen van kerkgebouwen en het houden van kerkdiensten, regelingen op te stellen en die te laten uitvoeren. Zijn politieke functie kon Oldenbarnevelt vanaf 1616 nauwelijks meer uitoefenen. Hiervoor zijn drie redenen. De kerkelijke twisten eisten alle aandacht van de Staten van Holland op, waardoor de besluitvorming op vrijwel alle andere gebieden stillag. De standpunten tussen de steden lagen zo ver uiteen, dat de weg naar een vergelijk was afgesloten en tenslotte voelden Amsterdam en de andere contraremonstrantse steden zich door Maurits gesterkt in hun verzet tegen de raadpensionaris. Dit verzet tastte ook Oldenbarnevelts representatieve functie aan. Voor de contraremonstrantse steden had hij afgedaan als vertegenwoordiger van de autoriteit van de Staten van Holland; voor hen kwam de oplossing voor het religieuze en politieke conflict van de stadhouder en de Staten-Generaal.

Uit de analyse van het optreden van de raadpensionaris, de stadhouder en Amsterdam bij de Bestandstwisten in de Staten van Holland kunnen twee conclusies getrokken worden, die gevolgen hadden voor de verhouding tussen de raadpensionaris en de stadhouder. Ten eerste dat Oldenbarnevelt niet om Amsterdam heen kon; een Amsterdamse weigering van of tegenstem tegen zijn beleid legde zijn politiek lam. Ten tweede was de stadhouder niet in staat de Staten van Holland op legale wijze zijn wil op te leggen; alleen via een machtiging van de Staten-Generaal kon Holland in pas van de andere gewesten worden gebracht. Op het moment dat de drie machtsfactoren in Holland (raadpensionaris, stadhouder en Amsterdam) elkaar in evenwicht hielden kon een impasse in het besluitvormingsproces ontstaan. Oldenbarnevelt probeerde die te doorbreken met de Scherpe Resolutie en Maurits, mede als reactie op dit besluit, door middel van een door de Staten-Generaal gesancioneerde wetsverzet in Holland. De gevolgen voor de verhouding tussen de

Hoofdstuk 3

Hollandse raadpensionaris en de (Hollandse) stadhouder waren dat het primaat in het gewest en in de Unie bij de laatste kwam te liggen. De stadhouder, zo blijkt uit Maurits' bewind na 1618 en ook uit dat van zijn opvolger Frederik Hendrik, dulde geen sterke raadpensionaris naast zich. Deze ongeschreven regel werd toegevoegd aan de gebruiken en gewoonten die hoorden bij het staatsbestel van de Republiek.

HOOFDSTUK 4

DE WITT EN DE WARE VRIJHEID IN OVERIJSSSEL

De Hollandse raadpensionaris, Overijssel en de veldmaarschalk

Inleiding

In het najaar van 1654 was Johan de Witt op vrijersvoeten. Hij was bijna dertig jaar oud, al ruim een jaar raadpensionaris van Holland en het werd het tijd om een geschikte vrouw te vinden. Johan had zijn oog laten vallen op een jongedame uit een invloedrijke Amsterdamse regentenfamilie, Wendela (1635-1668), de dochter van oud-burgemeester Jan Bicker (1591-1653).¹ Op zaterdag 17 oktober mocht hij langskomen op het buitenverblijf Akerendam van de familie in Beverwijk. Terwijl De Witt zijn best deed het hart van Wendela te veroveren en de familie gunstig te stemmen, werd hij bij zijn versierpogingen gestoord door Rabo Herman Schele (1622-1666). Deze Overijsselse edelman kwam linea recta uit Deventer om de raadpensionaris te vragen of Amsterdam snel een paar compagnieën soldaten naar zijn stad kon sturen, omdat het stadbestuur bang was voor een aanval van de schutterij uit Zwolle en Kampen. Misschien had De Witt zijn hoofd er niet helemaal bij of was hij daadwerkelijk overtuigd van het gevaar, in ieder geval liet hij weten dat wat hem betreft Deventer wel Amsterdams krijgsvolk kon overnemen. Hierop reisde Schele door naar Amsterdam, waar hij zijn verzoek, dat min of meer gesteund werd door De Witt, voorlegde aan burgemeester Frans Banning Cocq (1605-1655). De Amsterdammers waren echter veel terughoudender dan de jonge raadpensionaris. De vroedschap besloot ogenblikkelijk oud-burgemeester Gerard Schaep (1598-1666) in Den Haag te schrijven. Hij moest ervoor zorgen dat commissarissen uit de Staten-Generaal naar Overijssel zouden gaan om te voorkomen dat geweld zou uitbreken. De Witt werd gesommeerd om zo snel mogelijk een vergadering van de Staten van Holland over de kwestie bijeen te roepen.²

¹ Over het belang van een Amsterdamse bruid voor De Witt als raadpensionaris zie J.L. Price, 'De regent', in: A.Th. van Deursen, H.M. Beliën en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995) 26-55, aldaar 28-33.

² R. Fruin en G.W. Kernkamp, *Brieven van Johan de Witt*, 4 delen (Amsterdam 1906-1913) deel I, 243-244 en Hans Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 3 delen (1653-1657) I, 19 oktober 1654, SAA, toegangsnr. 5029, inv.nr. 24. Het is onduidelijk of Bontemantel soldaten of schutters heeft bedoeld. Hij schrijft dat 'Amsterdam eenige compag[nieën] soldaeten soude connen by maniere van afdanckinge en by Deventer in dienst genoemen connen warden'.

Het is opmerkelijk dat de Overijsselse edelman bij De Witt aanklopte om militaire steun te krijgen uit Amsterdam. Ook al was De Witt raadpensionaris, hij had niets te zeggen over de inzet van Amsterdams krijgsvolk, laat staan dat hij als Hollander de bevoegdheid had om zich te mengen in de interne aangelegenheden van een ander gewest. Toch bleek dit voor hem geen enkel beletsel te zijn om zich tussen 1654 en 1657 actief te bemoeien met het beëindigen van een schisma in de Staten van Overijssel en de annulering van de verkiezing van Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664) tot stadhouder in het gewest. Datzelfde kan gezegd worden van De Witts inmenging in de benoeming van een nieuwe veldmaarschalk voor het Staatse leger. De raadpensionaris maakte gebruik van het vrijkomen van dit Generaliteitsambt om Willem Frederik, tevens stadhouder van Friesland en Groningen, uit Overijssel weg te krijgen. Dat hij namens Holland het voortouw nam bij het opstellen van een nieuwe instructie en de benoemingsprocedure leidde, werd aanvankelijk door alle gewesten zonder morren geaccepteerd. Deze twee onderwerpen, De Witts bemiddeling tijdens het schisma in de Staten van Overijssel en zijn leidende rol in de Generaliteit tijdens de benoemingsprocedure van een nieuwe veldmaarschalk, staan centraal in dit hoofdstuk.

Deze gevalstudie is voor het onderzoek naar de positie van de Hollandse raadpensionaris van belang, omdat hij hier opereert in een ander gewest en in de Staten-Generaal. De analyse van zijn optreden in Overijssel geeft meer inzicht in de positie van deze Hollandse ambtenaar in de Republiek. Concreet probeert dit hoofdstuk te achterhalen hoe De Witt erin slaagde zijn politiek leiderschap in een ander gewest aanvaard te krijgen. Daarom zal gekeken worden in hoeverre de vier functies van het raadpensionarisschap – de administratieve, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie – op intra-gewestelijk en op Generaliteitsniveau te herkennen zijn. De mogelijkheden die de afwezigheid van een stadhouder aan De Witt bood komen ook aan de orde. In hoeverre was de grote invloed van deze Hollandse raadpensionaris als bemiddelaar in Overijssel te danken aan het ontbreken van een boven-gewestelijke arbiter – een functie die volgens de Unie van Utrecht aan de Oranje-stadhouders kon toevallen?

Bronnen en opzet hoofdstuk

Het *Prime Ministerial Power Analysis*-model van Norton maakt inzichtelijk hoe de raadpensionaris binnen de Republiek op verschillende niveaus tegelijk opereerde: hij probeerde in de Staten van Holland steun te krijgen voor zijn aanpak van

de spanningen in Overijssel, wist in de Staten-Generaal te voorkomen dat de Hollandse belangen geschaad werden en kreeg tenslotte de partijen in Overijssel achter zijn mediatiepoging. De invloed van de internationale politiek is in deze episode niet heel groot.

De analyse van het geselecteerde bronnenmateriaal levert met deze aanpak nieuwe gezichtspunten op. De bronnen bestaan uit drie verschillende soorten. Als eerste geven de brieven van Johan de Witt aan enkele vertrouwelingen direct inzicht in zijn motieven achter zijn optreden in Overijssel en de manier waarop hij de benoeming (of uitschakeling) van de veldmaarschalk heeft aangepakt.³ Indirect maken ze duidelijk hoe De Witt dacht over zijn rol als Hollandse raadpensionaris in de Staten van Holland, in Overijssel en in de Staten-Generaal. Als tweede maakt de briefwisseling van De Witt met drie Overijsselse regenten duidelijk hoe hij de zaken in het gewest probeerde te beïnvloeden en hoe deze regenten – Schele voorop – de belangen van hun factie bij hem probeerden te behartigen.⁴ De acceptatie van De Witts leiderschap komt er duidelijk in naar voren. Tenslotte zijn de notulen van de Amsterdamse vroedschap, bijgehouden door Hans Bontemantel (1613-1688), gebruikt voor dit hoofdstuk.⁵ Hieruit blijkt dat de stad zich een stuk gematigder opstelde dan De Witt wat betreft het ingrijpen bij de oostelijke bondgenoot en de mortificatie van het veldmaarschalksambt, maar dat de raadpensionaris doorgaans de mening van Amsterdam volgde.

Het gebruik van Nortons analysemodel en de selectie van het bronnenmateriaal hebben vanzelfsprekend gevolgen voor de uitkomsten van dit hoofdstuk. De keus

³ De voornaamste correspondenten van De Witt zijn in dit geval Willem van Nieuwpoort en Willem Boreel, respectievelijk ambassadeur in Londen en in Parijs, De brieven zijn te vinden in H. Scheurleer, *Brieven, geschreven ende gewisselt tusschen de Heer Johan de Witt [...] ende de gevolmachtigden van den Staet der Vereenigde Nederlanden [...]*, 7 delen ('s-Gravenhage 1723-1727), deel I en III.

⁴ De briefwisseling is uitgegeven in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I en in R. Fruin en N. Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, 2 delen (Amsterdam 1919-1922), deel 1.

⁵ Hans Bontemantel was volgens G.W. Kernkamp een regent van de tweede rang en als libertijn met remonstrantse sympathieën een aanhanger van de politiek van Johan de Witt. Volgens Kernkamp zijn Bontemantels notulen betrouwbaar, omdat ze de openlijk beschrijvingen van kuiperijen in de Amsterdamse raad beschrijven. Niet duidelijk is waarom en voor wie de notulen zijn opgesteld, wel dat ze door andere regenten bij Bontemantel thuis geraadpleegd werden. Hans Bontemantel, *De regeeringe van Amsterdam, soo in 't civiel als crimineel en militaire* [uitgeven door G.W. Kernkamp] 2 delen (Den Haag 1897) I, xx-xxx en lv-lxi.

voor Bontemantels vroedschapsnotulen vestigt de aandacht op Amsterdam en hierdoor blijven de mening en de invloed van andere Hollandse steden buiten beeld. Dat geldt ook voor de rol van de andere gewesten in de Overijsselse kwestie en bij de veldmaarschalksbenoeming. Die komt alleen naar voren als er in Amsterdam of in de brieven van De Witt melding van is gemaakt (dat was vrijwel niet het geval, dus wellicht was de invloed van de andere gewesten eenvoudigweg niet groot). Tenslotte moet worden opgemerkt dat de succesvolle manier waarop De Witt het Overijsselse schisma ophief en waarop hij het veldmaarschalksambt buiten werking stelde een momentopname uit zijn bijna twintigjarige carrière is.

Het *Prime Ministerial Power Analysis*-model biedt het raamwerk voor dit hoofdstuk. Na een paragraaf over de achtergronden van de breuk in de Staten van Overijssel komt de internationale situatie aan de orde. Vervolgens wordt stilgestaan bij de verwachtingen van de Staten van Holland over De Witts optreden in Overijssel en bij de machtsituatie waarbinnen hij moest opereren.

De eerste jaren van De Witt

De machtsituatie waarin Johan de Witt in 1653 terechtkwam na zijn benoeming tot raadpensionaris van Holland, werd gekenmerkt door bestuurlijke stabiliteit en politieke onrust.⁶ Twee jaar eerder hadden de gewesten op de Grote Vergadering in Den Haag besluiten genomen voor de toekomst van de Republiek. Het belangrijkste besluit was dat het stadhouderschap op voorstel van Holland na de dood van Willem II vacant werd gelaten (met uitzondering van Friesland en Groningen). Het regentenbewind dat nu de macht in handen kreeg staat ook bekend de Ware Vrijheid en Johan de Witt zou er het gezicht van worden.⁷ Binnen Holland kon de republikeinse staatsvorm op veel steun onder de elite rekenen, maar dat was niet het geval onder grote delen van de bevolking, waar de roep om een Oranje-stadhouder bij herhaling was te horen. Ook buiten Holland bestond grote sympathie voor de

⁶ Zie voor een plaatsbepaling van de Republiek rond 1650, zowel binnenlands als buitenlands: Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Amsterdam 1999) in het bijzonder hoofdstuk 2.

⁷ Zie over Johan de Witt als leider van de Ware Vrijheid: Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005). De ideeën achter de Ware Vrijheid worden besproken in: G.O. van de Klashorst, 'De ware vrijheid, 1650-1672', in: E.O.G. Haitsma Muller en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999) 157-185.

Oranjes. Voordat dieper wordt ingegaan op de gevolgen van deze tegenstelling, wordt eerst gekeken naar omstandigheden waarin de Republiek verkeerde bij de start van De Witts raadpensionarisschap.

Sinds het begin van 1652 was de Republiek verwickeld in een handelsoorlog met Engeland, die behalve op de Europese zeeën ook werd uitgevochten in Noord- en Zuid-Amerikaanse wateren.⁸ Na aanvankelijke successen legde de Nederlandse marine het af tegen de grotere en kwalitatief betere Engelse schepen, met als gevolg dat de kust van Holland en Zeeland door de vijand geblokkeerd werd. De Republiek, maar ook Engeland, verlangde naar vrede, omdat de handel veel schade ondervond van de oorlog. In deze omstandigheden, waarin de Nederlanders de vragende partij waren, moest met Engeland worden onderhandeld over vrede. De politieke leiding in Londen lag op dat moment in handen van Oliver Cromwell, de *Lord Protector*, die tijdens de Engelse burgeroorlog (1642-1651) het bewind van Karel I Stuart (1600-1649) omver had geworpen en de drijvende kracht was geweest achter zijn proces en terechtstelling. Cromwell was genegen tot vrede met de Nederlanders, maar wel tegen een hoge prijs: de Staten-Generaal moesten de prins van Oranje uitsluiten van het stadhouderschap en het kapitein-generaalschap van het Staatse leger. Deze eis kwam voort uit de verbondenheid tussen het Engelse koningshuis en de Oranjes door het huwelijk van Mary Stuart (1631-1660) en Willem II uit 1642. Cromwell was bang dat hun zoon, als hij eenmaal stadhouder was, vanuit de Republiek de restauratie van de Stuarts zou steunen.⁹ Voor de Nederlanders was deze voorwaarde onaanvaardbaar, omdat de soevereiniteit van de gewesten ermee werd aangetast. Toen Cromwell en zijn mede-republikeinen aan de uitsluiting vasthielden, kwamen de gesprekken vast te zitten.

Sinds zijn benoeming als raadpensionaris was De Witt nauw bij de vredesonderhandelingen betrokken en hij moest de politieke en representatieve functies van zijn ambt flink oprekken om een uitweg te vinden uit de impasse. Begin 1654 vernam hij

⁸ De achtergrond en het verloop van de Eerste Engels-Nederlandse oorlog komen naar voren in J.R. Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (Londen en New York 1996) 107-114 en in Marc van Alphen, Jan Hoffenaar e.a., *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813* (Amsterdam 2019) 21-28.

⁹ Op grond van dit huwelijk probeerde de royalistische partij in de persoon van koningin Henriette Maria de Republiek aan haar kant bij de burgeroorlog te betrekken – overigens zonder veel resultaat. Zie S. Groenveld, *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646* (Dieren 1984) 100-108.

uit zijn particuliere briefwisseling met de twee Hollandse onderhandelaars in Londen, ambassadeur Willem Nieuwpoort (1607-1678) en Hieronymus van Beverningh (1614-1690), dat Cromwell een opening had geboden, namelijk dat hij genoegen nam met de uitsluiting van Oranje door Holland. In overleg met enkele Hollandse regenten besloot De Witt, zonder zijn eigen principalen of de Staten-Generaal te informeren, deze handreiking aan te nemen.¹⁰ Vanaf dat moment voerde Van Beverningh naast de officiële onderhandelingen geheime besprekingen met Cromwell. Beiden kwamen overeen dat het vredesverdrag een verborgen, extra artikel zou bevatten over de uitsluiting van Oranje, dat pas door Holland werd bekrachtigd na de ratificatie van de vrede door de Staten-Generaal.¹¹ Zo geschiedde: op 22 april 1654 keurden de gewesten nietsvermoedend de Vrede van Westminster goed en daarna openbaarde Johan de Witt de Acte van Seclusie in de Staten van Holland. De meeste steden werden volledig overdonderd door de Acte en het eigenmachtige optreden van hun raadpensionaris. In de Statenvergadering ontstond een felle minderheidsoppositie tegen uitsluiting van Oranje.¹² Het mag een huzarenstukje van De Witt genoemd worden dat de Staten van Holland bij meerderheid met de Acte van Seclusie instemden in plaats van met algemene stemmen, zoals bij dergelijke fundamentele besluiten gebruikelijk was.¹³ Zonder hulp van Van Beverningh was De Witt nooit geslaagd en als beloning steunde hij de sollicitatie van de Goudse regent naar de functie van thesaurier-generaal van de Unie.¹⁴

Het vacant laten van het stadhouderschap en de uitsluiting van de prins van Oranje drukte een stempel op de machtsituatie in Holland en in de Staten-Generaal. De Hollandse steden steunden het eerste besluit – door De Witt met verve verdedigd in zijn *Deductie* – maar niet zonder meer het tweede.¹⁵ Met de tegenstanders van de Seclusie, Haarlem, Leiden, Edam en Enkhuizen, werkte de raadpensionaris met succes aan een goede verstandhouding, maar na 1668 zouden deze steden

¹⁰ Nicolaas Japikse, *Johan de Witt* (1^e druk 1918; 2^e druk, Amsterdam 1928) 76-79.

¹¹ H.H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland 1625-1672* (Princeton 1978) 207-214.

¹² J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806*, 2 delen (4^e druk, Franeker 1997), I, 823-824.

¹³ Panhuysen, *De Ware Vrijheid*, 151-155.

¹⁴ Zie over Van Beverningh: Wout Troost, *Hiëronymus van Beverningk tijdens het Rampjaar 1672* (Zutphen 2021).

¹⁵ [Johan de Witt], *Deductie, ofte declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt; [...] Ingesteld ende dienende tot Justificatie Van 't verleenen van seeckere Acte van Seclusie, Raeckende 't employ van den Heere Prince van Oraison* ('s-Gravenhage 1654), Kn. 7543.

oppositie voeren tegen zijn leiderschap.¹⁶ In de Staten-Generaal bestond onder de andere gewesten grote onvrede over de Hollandse dominantie en de Acte van Seclusie. Bij tijd en wijle probeerden zij de Hollandse uitsluiting van de prins van Oranje ongedaan te maken – deze casus is een van de voorbeelden. Het sterkste verzet kwam vooral nog uit Friesland, waar een andere tak van de familie Nassau het stadhouderschap uitoefende. Willem Frederik van Nassau-Dietz (1613-1664) bevond zich in de lastige positie dat hij enerzijds gebruik wilde maken van de ontstane situatie en het stadhouderschap van de gewesten in naam van zijn achterneefje wilde uitoefenen, maar anderzijds niet in conflict wilde komen met de Oranje-Nassaus, die de belangen van de jonge Willem III behartigden.¹⁷

Voor De Witt betekende de afwezigheid van de stadhouder dat hij niet vanuit een ondergeschikte positie hoefde op te treden als raadpensionaris, zoals zijn voorgangers onder Frederik Hendrik en Willem II. Hij was daardoor in staat om naast de administratieve en uitvoerende ook de politieke en representatieve functie van zijn ambt volledig uit te oefenen. De omstandigheid dat de zoon van Willem II postuum geboren was en dat er binnen zijn familie onenigheid bestond over zijn opvoeding en toekomst, maakte dat De Witt zich de eerste tien jaren van zijn bewind geen zorgen hoefde te maken over de jonge prins en zijn familie.¹⁸

Internationale politiek

In de zomer van 1658 zette Johan de Witt zijn ideeën over de positie van de Republiek in de Europese politiek uiteen in een brief aan zijn aangetrouwde oom, de Amsterdamse burgermeester Cornelis de Graeff (1599-1664). Dit betoog is een afsluiting van een leerproces dat De Witt sinds 1653 had doorgemaakt en het geeft vanuit zijn oogpunt een schets van de internationale politiek tijdens deze casus. De raadpensionaris schreef aan de Graeff dat hij tot de conclusie was gekomen dat de Republiek in Europa bondgenoten nodig had: ‘Ick moet bekennen niet sonder apprehensie [beduchtheid] aen te mercken, dat desen Staet [de Republiek] nu eenigen tijdt

¹⁶ Groenveld, *Evidentie factiën in den staet*, 47-49.

¹⁷ Zie over deze ingewikkelde *tour de force* van Willem Frederik: Luuc Kooijmans, *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau* (Amsterdam 2000).

¹⁸ De onderlinge verhoudingen in het Huis van Oranje in de jaren 1650-1672 komen aan bod in Kooijmans, *Liefde in opdracht* en in Geert Janssen, *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)* (Amsterdam 2005). Hetzelfde onderwerp, maar dan met de nadruk op de invloed van de Stuarts, is te vinden in Pieter Geyl, *Oranje en Stuart* (Utrecht 1939).

herwaerts alle haere saecken sonder eenige vaste vrundschap ofte vertrouwde alliancie heeft beleydt'.¹⁹ Wat waren in deze jaren de 'saecken' waarmee de Republiek te maken kreeg?

Allereerst bleef Engeland ook na de Vrede van Westminster de raadpensionaris bezighouden. De vrede leidde niet tot een betere verstandhouding, want beide landen bezagen met argusogen elkaars economische activiteiten binnen en buiten Europa. In de brief aan zijn oom stelde De Witt vast dat 'de jalousie, die tusschen d'Engelsche ende dese natie om 't point van de commercie [...] oock geschaepen is te continueren'.²⁰

In de tweede plaats raakte de Republiek betrokken bij de Tweede Noordse Oorlog (1655-1660). Zweden, waarmee Engeland nauwe betrekkingen onderhield, voerde een succesvolle expansionistische politiek in het Oostzeegbied en nadat het land in een korte oorlog Denemarken de zuidelijke Sontoever afhandig had gemaakt, bedreigde het de Nederlandse handelsbelangen. Voor de Republiek was een vrije Sont doorgang onontbeerlijk om de graanleveranties uit Danzig op gang te houden. In een poging het machtsevenwicht in de Oostzee te herstellen, stuurde de Republiek een flink aantal moderne oorlogsschepen om Denemarken bij te staan.²¹ De Witt wilde de 'jaloesie' met Engeland echter niet verder aanwakkeren en daarom kreeg de vloot de opdracht zich tegenover de Zweedse en Engelse marine terughoudend op te stellen. In 1659 trokken de Engelsen zich plotseling terug en had de Republiek de handen vrij om de Zweden uit Denemarken te verjagen.

In de derde plaats was de Republiek verwikkeld in een handelsoorlog met Portugal. De inzet was de compensatie voor de Nederlandse restitutie van veroverde Portugese koloniën in Brazilië na de Vrede van Munster. Om de compensatie af te dwingen blokkeerde een Nederlands vlooteskader in 1657 de monding van de Taag bij Lissabon.²² In de vierde plaats, tenslotte, werden de Zuidelijke Nederlanden het

¹⁹ Johan de Witt aan Cornelis de Graeff, 18 augustus 1658, in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 60.

²⁰ Johan de Witt aan Cornelis de Graeff, 18 augustus 1658, in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 60.

²¹ Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*, 28-30.

²² Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*, 32 en 223-227. De Republiek was in staat om de landen aan de Sont en Portugal haar wil op te leggen dankzij de bouw van een moderne oorlogsvloot. Zie hiervoor, naast het genoemde werk, J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en de achttiende eeuw* (Amsterdam 1998) 98-128, Gijs

toneel van de strijd tussen Spanje en Frankrijk. De Spanjaarden verdedigden daar hun Europese rijk tegen de drang van Lodewijk XIV om de grenzen van zijn koninkrijk naar het noorden te duwen.²³ Hoewel de Republiek tijdens de Dertigjarige Oorlog met Frankrijk verbonden was geweest, hadden de Nederlandse regenten de opdringerige Franse koning liever niet als directe buur.

Toen De Witt zijn visie op de Europese politiek op papier zette, wierp de Vrede van de Pyreneeën (1659) tussen Spanje en Frankrijk haar schaduw alvast vooruit. De tegenstelling tussen Habsburg en Frankrijk werd vervangen door een nieuw machtsstelsel, waarin de voornaamste Europese staten – Engeland, Spanje, Zweden, Frankrijk en de Republiek – een nieuwe plaats moesten zien te verwerven.²⁴ Voor Frankrijk en Engeland, maar in zekere zin ook voor de Republiek, gold dat zij na een periode van binnenlandse conflicten de mogelijkheid kregen om een goede positie op te eisen. Dit proces komt ook naar voren in de brief van De Witt. Hij trok de conclusie dat Europa was verdeeld in twee partijen, waarbij ‘de balance aen de ééne zyde jegenwoordich door Vranckrijck ende Engelandt ende aen de andere zyde door Spaigne ende ‘t gansche huysch van Oostenrijck werdt gehouden’. Binnen deze constellatie was het niet mogelijk ‘dat desen Staet [de Republiek] niet sonder danger buyten confidentie ende vertrouwde alliancie met eenige considerable naegebuyren kon verblyven’. Het was het verstandigst, aldus de raadpensionaris, om ‘de vorige confidentie met Vranckrijck ende, sooveel doenlijck, ook met Engelandt te restablieren.’²⁵

Hoezeer de bovenstaande Europese ontwikkelingen ook de aandacht van De Witt opeisten, ze vormden in de jaren 1654-1657 geen bedreiging voor de stabiliteit van zijn positie in Holland en de Republiek – wellicht met uitzondering voor het gevaar van een nieuwe oorlog met Engeland. Dat betekende dat De Witt, zolang de fricties met Engeland binnen de perken bleven, de mogelijkheid had om in Holland

Rommelse en Roger Downing, ‘The fleet as an ideological pillar of Dutch radical republicanism, 1650-1672’, *The International Journal of Maritime History*, 27 (2015) 3, 387-410 en David Onnekink en Gijs Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World. A History of a Global Power* (Cambridge 2019) 105-114, aldaar 109-110.

²³ D.J. Sturdy, *Factured Europe 1600-1721* (Oxford 2002) 110-120.

²⁴ Onnekink en Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World*, 103.

²⁵ Johan de Witt aan Cornelis de Graeff, 18 augustus 1658, in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 61.

en desgevraagd in andere gewesten te werken aan de versteviging van de Ware Vrijheid.²⁶

Johan de Witt en de het Schisma in Overijssel

In de herfst van 1654 verscheen in de straten van Deventer een pamflet waarin de Zwolse edelman Rutger van Haersolte door de (fictieve) rechter Vrederijk werd gedaagd voor het gerecht van Overijssel:

‘Wy Vrede-rijck, de Recht-Heere [...] der Lantschap van Over-Yssel late weten U Rutger van Harsolte [...] welcker gestalt de vrome Patriot ons heeft bekent gemaect [...] al dat ghy soudt hebben gesocht de goede ordre van Regeronghe te veranderen, de Soeveraine macht van dien alleene aen U ende den Uwen te trekken, de Mede-Regenten te corrumperen [...], om alsoo met violentie ende oppressie te mogen domineren ende heerschen over die goede ende onnoosele Onderdanen.’²⁷

Het pamflet kreeg vier vervolgen waarin Van Haersolte door de vrome Patriot werd aangeklaagd, berecht en veroordeeld voor corruptie en machtsmisbruik. Waar kwam deze beschuldiging aan het adres van Van Haersolte vandaan?²⁸

Begin jaren 1650 ontstond in Overijssel onenigheid onder de ridderschap en tussen de drie steden over de verdeling van enkele provinciale ambten. Het conflict mondde uit in een schisma in de Statenvergadering door de ingewikkelde bestuursstructuur van het gewest, waarin het ontbrak aan een dominante groep. De ridder-

²⁶ Japikse, *Johan de Witt*, 88-123, Israel, *De Republiek*, II, 818-823.

²⁷ [Anoniem], *Wy Vrede-rijck, de Recht-Heree, Opperste Gebieder ende Oudtste Voorsitter in de Heylige Vier- en Vry-schare der Landtschap van Over-IJssel* (1654), Kn. 7675. Zie over de pamflettenreeks waar dit pamflet deel uitmaakt Jan Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw. Een vergeten pamfletten oorlog (1654-1675)* (Zutphen 2019) 98-100.

²⁸ Het conflict in Overijssel is uitgebreid beschreven door C.H.Th. Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk*, 2 delen (’s-Gravenhage 1888), waarvan het eerste deel betrekking heeft op het conflict uit 1654-1657. Bussemaker zag het schisma in de Overijsselse Staten door een negentiende-eeuwse, Hollandocentrische bril als een conflict tussen Staats- en Prinsgezinden. Zie hiervoor J.C. Streng, ‘C.H.Th. Bussemakers ‘Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk’ na 100 jaar’, in: *Overijsselse historische bijdragen (VORG)* 106 (1991) 21-44. Het schisma is vanuit het perspectief van twee kleine Overijsselse steden beschreven door Frits Schmidt, ‘*Te laate genodigt of in ’t geheel vergeten*’. *De positie van Hasselt en Steenwijk binnen het bestuur van het gewest Overijssel 1621-1795* (Kampen 2001) 85-116.

schap vormde samen met de steden Deventer, Zwolle en Kampen de Staten van Overijssel. Na het afzweren van koning Filips II betoogden de drie steden dat zij over hun stad de soevereiniteit uitoefenden en de ridderschap de soevereiniteit over de kwartieren Salland, Twente en Vollenhove. Het gebrek aan leiding resulteerde onder andere in een verschil van inzicht over wat een meerderheidsbeslissing was. De drie steden hadden elk één stem en de edelen stemden individueel. De stemmen staakten als de steden tegenover de ridderschap stonden, maar ook als een derde van de ridderschap en twee steden samen optrokken of als één stad met de hele ridderschap meestemde.²⁹ In deze casus spitst het conflict zich toe op het Drostambt Twente. In elk kwartier stond een Drost aan het hoofd van de ridderschap en de Drost van Salland was tevens voorzitter van de Staten van Overijssel.³⁰ Het is niet verwonderlijk dat vele adellijke families probeerden een Drostambt in de wacht te slepen. Lange tijd kon de stadhouder door zijn banden met de Overijsselse adel de Drostverkiezingen sturen, maar na het overlijden van Willem II viel deze regulerende invloed weg.³¹

Tijdens de landdag (bijeenkomst van de Staten van Overijssel) in Deventer van april 1654 stond de verkiezing van het Drostambt Twente op de punten van beschrijving. De edelman Rutger van Haersolte (1605-1674), oorspronkelijk afkomstig uit Zwolle, was rekenmeester van Salland, maar wilde deze prestigieuzere positie in de wacht slepen.³² Om zijn verkiezing zeker te stellen had hij tevoren stemmen gewonnen onder de Ridderschap en in Zwolle en in Kampen. Als tegenprestatie beloofde hij de kandidaat van de twee steden voor zijn oude functie te steunen. Op de dag van de stemming bleek deze strategie succesvol, want Van Haersolte had 42 van de ongeveer 60 edelen en de steden Zwolle en Kampen achter zich staan. Deventer

²⁹ R. Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (2^e druk, 's-Gravenhage 1980) 252-253 en A.J. Mensema en A.J. Gevers, 'De Staten als Soevereinen van Overijssel 1578-1795' in: E.D. Eijken, A.J. Mensema e.a., *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle 1978) 35-43. Pas in het midden van de achttiende eeuw bereikten de ridderschap en de steden overeenstemming over deze stemverdeling. Tot die tijd bestond er discussie of riddermatigen individueel of per kwartier stemden. Streng, 'Bussemakers 'Geschiedenis van Overijssel'', 38-39.

³⁰ Zie ook de inleiding bij de inventarissen van het Drostambt Salland en het Dorstambt Twente, Historisch Centrum Overijssel, toegangsnr. 0032 en 0033.

³¹ J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795* (Hilversum 1997) 345-348.

³² Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw*, 73-74.

en dertien, voornamelijk Twents edelen voelden zich door Van Haersoltes machinaties benadeeld en weigerden de uitslag van de verkiezing te accepteren. De kwestie verlamde de landdag en drie dagen later keerden de Zwolse en Kamper afgevaardigden naar huis, zonder dat de tot dan toe genomen besluiten werden geresumeerd. Volgens Deventer was de Statenvergadering formeel niet gesloten en de verkiezing van Van Haersolte ongeldig.³³

Johan de Witt werd vanaf het begin van alle strubbelingen op de hoogte gehouden door een geestverwant uit Deventer, Rabo Herman Schele (1620-1662). Schele was weliswaar een edelman, maar hij droeg de republikeinse uitgangspunten van De Witt een warm hart toe en had zich ingespannen om het stadhouderschap in Overijssel vacant te laten. De Witt beschouwde hem als een betrouwbare informant en daardoor was hij in staat de mening van de raadpensionaris te sturen. Al begin mei schreef Schele hem over een ‘cabale [intriges] van een [der] leeden’ van de Staten van Overijssel en over onderwerpen ‘van sulcken natuur dat de selve beeter mondeling als bij missive gecommuniceert saude werden’.³⁴ Eind september wist hij De Witt te melden dat Van Haersolte tijdens een landdag van Zwolle en Kampen had voorgesteld om een nieuwe kapitein-generaal en stadhouder in Overijssel te benoemen.

Het conflict tussen Zwolle en Kampen enerzijds en Deventer anderzijds liep door Van Haersoltes initiatief steeds hoger op en leidde in juni 1654 zelfs tot een schisma in de Staten van Overijssel. De nieuw gekozen Drost van Twente liet zich er niet door tegen houden. Hij kreeg voor elkaar dat de Zwolse Staten, zoals we de partij van Zwolle en Kampen zullen noemen, in oktober een delegatie naar Leeuwarden stuurde om de Friese stadhouder te vragen op te treden als plaatsvervanger in Overijssel voor de vierjarige prins Willem.³⁵ Willem Frederik had weinig aanmoediging nodig om het verzoek te accepteren en aan het einde van die maand werd hij feeste-

³³ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 6-7 en 30-35.

³⁴ Schele aan De Witt, 3 mei 1654, NA, Archief Johan de Witt, toegangsnr. 3.01.17, [oud] inv.nr. 9802. De rechterkant van de brief is door de tand des tijd aangetast, waardoor sommige letters zijn weggefallen.

³⁵ Schele aan De Witt, *Brieven aan De Witt*, I, 107, 112; Bussemaker, *Geschiedenis Overijssel*, I, 68-69, 73, 81-82. Het is niet helemaal duidelijk waarom Van Haersolte zich zo inspande voor het Huis van Oranje. Mogelijke verklaringen zijn dat hij met het herstel van het stadhouderschap in de Republiek de macht van Holland wilde breken en dat hij met hulp van de (luitenant-)stadhouder zijn benoeming tot Drost van Twente wilde effectueren.

lijk binnengehaald in beide steden om er de eed als luitenant-stadhouder af te leggen. Een paar dagen later reisde Willem Frederik naar Deventer, maar de stad weigerde hem te erkennen.³⁶ Sterker nog, de tegenstanders van de Van Haersoltes, zoals de Twentse ridderschap, de stadjes Hasselt en Steenwijk (beide zonder vertegenwoordiging in de Staten), sloten zich bij de Deventernaren aan en richtten een eigen Statenvergadering op, die zij als de enige rechtsgeldige beschouwden.

In de Deventer Staten, en ook bij Johan de Witt, veroorzaakte de benoeming van Willem Frederik tot stadhouder grote onrust vanwege zijn betrokkenheid aan de zogenaamde Aanslag op Amsterdam in 1650.³⁷ In dat jaar probeerde stadhouder Willem II een conflict met Holland en Amsterdam over bezuinigingen op het Staatse leger te winnen door een aantal vooraanstaande Hollandse regenten te arresteren en de Amstelstad bij verrassing in te nemen. Met de uitvoering van het tweede deel van het plan was Willem Frederik belast. Deze staatsgreep, die plaatsvond op 30 juli 1650, lukte maar half. Zes regenten, waaronder de vader van Johan de Witt, werden opgepakt en opgesloten op slot Loevestein, maar de verovering van Amsterdam mislukte doordat de autoriteiten van de stad gewaarschuwd waren voordat de troepen voor de stadspoorten verschenen. Willem Frederik besloot af te zien van een omsingeling en legerde zijn troepen in de buurt van de stad. Er werden onderhandelingen geopend die de stadhouder uiteindelijk zijn zin gaven: de bezuiniging op het leger werd ongedaan gemaakt en zijn grootste tegenstanders in de stad, waaronder de gebroeders Bicker, verdwenen van het pluche. Lang kon Willem II niet van zijn overwinning genieten, want in november 1650 overleed hij onverwacht aan de pokken. Zijn zoon, de toekomstige Willem III, werd acht dagen later geboren.³⁸

Een maand na de dood van de stadhouder was Johan de Witt benoemd tot pensionaris van zijn geboortestad Dordrecht en in die hoedanigheid nam hij deel aan de Grote Vergadering van 1651. De Statenvergaderingen van alle gewesten kwamen in Den Haag bijeen om de ontstane politieke situatie te bespreken. Als pensionaris van de stad die oppositie had gevoerd tegen de stadhouder en als zoon van één van de gearresteerde Hollandse regenten bemoeide De Witt zich intensief met de totstandkoming van de besluiten van de vergadering.³⁹ Over de uitkomsten moet hij tevren-

³⁶ Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 229. Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw*, 82-83.

³⁷ Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 137-157.

³⁸ Israel, *De Republiek*, II, 701-703.

³⁹ Rowen, *John de Witt*, 50-56.

den zijn geweest.⁴⁰ Op het gebied van de staatsinrichting liet Holland weten dat het gewest lid bleef van de Unie van Utrecht, ondanks de staatsgreep van Willem II, maar dat het geen nieuwe stadhouder zou benoemen. Dit voorbeeld werd door de meeste gewesten gevolgd. Het punt van de religie riep minder controversie op: de gereformeerde kerk bleef de publieke kerk, maar werd geen staatskerk. Wat betreft de militia besloten de gewesten dat het Staatse leger in tact bleef. Wel werd het patentrecht aangepast. Om te voorkomen dat het leger tegen de eigen betaallheren kon worden ingezet moest voortaan elk gewest toestemming geven als haar compagnieën van het ene naar het andere gewest werden verplaatst.⁴¹

De uitkomsten van de Grote Vergadering waren voor Willem Frederik een bittere pil, want zijn politieke en militaire ambities werden erdoor gefnuikt. De hoop die de Friese stadhouder had om deze functie voor zijn achterneefje in Holland, Zeeland, Utrecht, Gelre en Overijssel waar te nemen werd hem ontnomen door het besluit de stadhouderzetel vacant te laten. Daarnaast koesterde hij de wens om op termijn veldmaarschalk van het Staatse leger te worden. De aanscherping van het patentrecht betekende echter zo'n inperking van de functie, dat de vraag terecht is of het veldmaarschalksambt niet was gereduceerd tot een louter ceremoniële functie. Willem Frederik had met zijn medewerking aan de Aanslag op Amsterdam zelf de argumenten aangedragen voor de Hollandse besluiten. Het is de vraag of hij dat zelf ook zo zag en beseftte welke angst er voor hem bestond onder de regenten.⁴² In augustus 1654, bijvoorbeeld, gaf de vroedschap van Amsterdam de opdracht de stad in staat van verdediging te brengen toen het gerucht de ronde deed dat de Friese stadhouder troepen aan het werven was voor 'eenige aenslaegen of entrep[r]inse op

⁴⁰ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 285-289. Zie over de drie kernelementen van de Unie van Utrecht tussen 1640 en 1651: Simon Groenveld, 'Unie, religie en militia. Binnenlandse verhoudingen in de Republiek voor en na de Munsterse Vrede', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog: twaalf artikelen over de periode 1556-1652* (Hilversum 2018) 260-286.

⁴¹ Het Staatse leger werd niet centraal, maar gewestelijk gefinancierd. Zo betaalde elk gewest de compagnieën die op haar repartitie (betaalrol) stonden en sinds de Grote Vergadering van 1650-1651 had elk gewest ook de zeggenschap over de door haar betaalde troepen. Deze maatregel was ingevoerd om een nieuwe staatsgreep door een stadhouder, zoals in 1618-1619 en 1650, onmogelijk te maken, maar ondergroef wel de kwaliteit van het Nederlandse leger. Zie Olaf van Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688* (Amsterdam 2004) 255-256 en Van Alphen en Hoffenaar, *Krijgsmacht en handelsgeest*, 232-234.

⁴² Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 236.

Hollant en voornaementlyck op dese stadt.⁴³ Het gerucht bereikte ook De Witt. Hij liet voor de zekerheid de compagnie die onder bevel van Willem Frederik stond snel overplaatsen van Dordrecht naar het minder centraal gelegen Geertruidenberg.⁴⁴ Hoe het ook zij, de mogelijkheid om luitenant-stadhouder te worden van Overijssel moet voor Willem Frederik een manier zijn geweest om zijn geknakte politieke ambities nieuw leven in te blazen.

Niet alleen voor Amsterdam en Holland, maar ook voor Johan de Witt vormde Willem Frederik een bedreiging. Na zijn aantreden als raadpensionaris werd hij het gezicht van het Hollandse regentenbewind. De Witts principalen, de Hollandse steden, waren na het besluit om geen stadhouder meer te benoemen vrij van diens bemoeienis met de magistraatsbestelling – vandaar de naam Ware Vrijheid.⁴⁵ Het optreden van Willem Frederik in Groningen en Drenthe, waar hij het stadhouderschap van zijn Hollandse familie overnam, en in Overijssel, kon het verzet tegen de Hollandse dominantie in de landgewesten aanwakkeren. Ook bestond het gevaar dat de herinvoering van het stadhouderschap in andere gewesten zou overslaan naar Holland en er een einde kwam aan de Ware Vrijheid. In zekere zin was Overijssel dus een strijdtoneel tussen voorstanders van een bestel met een stadhouder aan het hoofd en een republikeinse staatsbestel. Hierbij moet niet uit het oog worden verloren dat bij de twee partijen in Overijssel de keus voor een van beide staatsopvattingen in de eerste plaats voortkwam uit opportunisme.⁴⁶ In ieder geval was invloed in Overijssel voor de Hollandse raadpensionaris en de Friese stadhouder een manier om de balans in de Republiek ten gunste van hun politieke uitgangspunten te laten doorslaan.

Hollands ingrijpen in Overijssel

Het verzoek om militaire steun waarmee Rabo Herman Schele in oktober 1654 De Witt stoorde in Beverwijk, was een direct gevolg van de verkiezing door de Zwolse Staten van de Friese stadhouder graaf Willem Frederik van Nassau tot plaatsvervanger van de jonge prins van Oranje. Het lag bij iedereen in de Republiek, zeker bij alle regenten die de Ware Vrijheid een warm hart toedroegen, nog vers in het geheugen

⁴³ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, I, 22 augustus 1654.

⁴⁴ Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 228.

⁴⁵ Israel, *De Republiek*, II, 801-803.

⁴⁶ Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw*, 73-77.

dat hij de troepen had aangevoerd die vier jaar eerder Amsterdam belegerden. Door de verkiezing van Willem Frederik voelde Deventer zich ernstig bedreigd, zeker omdat Zwolle er een maand eerder in geslaagd was twee compagnieën van het Staatse leger binnen haar muren gelegd te krijgen. De Staten-Generaal hadden weliswaar ook een compagnie naar Deventer gestuurd en alle kapiteins het bevel gegeven zich niet met het Overijsselse conflict te bemoeien, maar gerust waren de Deventenaren er niet op.⁴⁷ Na de installatie van de Friese stadhouder in Zwolle en Kampen deed het gerucht de ronde dat de Staatse compagnieën de opdracht hadden gekregen om op te trekken naar Twente, om daar de installatie van Rutger van Haersholte als Drost af te dwingen.⁴⁸ Dit was de druppel die Deventer deed besluiten Schele (en Willem Ripperda) naar Amsterdam en Den Haag te sturen om gewapende hulp te vragen.

Uit de aantekeningen die Hans Bontemantel maakte van de vroedschapsberaadslagingen weten we dat er in Amsterdam uitvoerig over de ‘Overijsselse questen’ werd vergaderd. De heren vonden het ‘een swaere saecke’, maar wilden niet meewerken om Deventer van extra troepen te voorzien. De stad nam de zaak serieuzer dan de raadpensionaris en sommeerde hem de Staten van Holland bijeen te roepen.⁴⁹ Drie dagen later werd er op het Binnenhof over de kwestie gesproken en uit het ontbreken van een resolutie kan afgeleid worden dat het Deventer verzoek op meer tegenstand stuitte.⁵⁰ Dat is opmerkelijk, want de Staten van Holland hadden het verzoek ook als een uitnodiging kunnen opvatten om hun politieke lijn in Overijssel af te dwingen. In een nieuwsbrief aan twee Nederlandse ambassadeurs stond De Witt stil bij deze complexe zaak en concludeerde tenslotte dat Holland zich niet moest mengen in de interne aangelegenheden van Overijssel. Ingrijpen zou een precedent scheppen voor andere gewesten om de Zwolse kant te kiezen ‘ende sulx den

⁴⁷ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 48, 55-64 en Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 22 september 1654.

⁴⁸ Thomas Birch (ed.) *A Collection of the State Paper of John Thurloe*, 7 delen (Londen 1742) II, 656-669, A paper of the commissoners of Overijssel, 20 oktober 1654.

⁴⁹ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 19 oktober 1654.

⁵⁰ Zie over de verschillende vergaderzalen op het Binnenhof: Henk te Velde en Diederik Smit (red.), *Van Torentje tot Trêveszaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof* (Den Haag 2011) 95-154 en Jaco Alberts, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit, *Het Haagse Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht* (Den Haag 2013). In de afbeeldingenkatern is een gravure van de vergaderzaal van de Staten van Holland opgenomen.

gantschen Staet in een civile oorloge soude connen werden gestelt.’ Toch liet De Witt in dezelfde brief zijn gedachten gaan over de inlijving van Deventer bij Holland, zodat Zwolle, Kampen en andere gewesten afgeschrikt zouden worden de stad aan te vallen. Het plan leek hem bij nader inzien niet uitvoerbaar.⁵¹

Deze halfslachtige opstelling tegenover het Overijssels schisma kwam een half jaar later opnieuw naar voren, toen De Witt op 23 maart de Staten van Holland een resolutie voorlegde om militair ingrijpen in het gewest mogelijk te maken. Drie dagen eerder waren Schele en de Deventer burgemeester Johan van der Beecke (1611-1660) in de Statenvergadering verschenen met de indringende vraag of Holland hun stad wilde bijstaan tegen de onderdrukking van ‘graef Willem’, die op het punt stond ‘yts te willen attentereen’ vanuit Friesland en Groningen.⁵² Haar Edel Groot Mogenden besloten ter plekke dat de Hollandse garnizoenen in Overijssel tussenbeide moesten komen als Willem Frederik daadwerkelijk tot gewelddadigheden overging.⁵³ Dat ging De Witt niet ver genoeg. In zijn archief bevindt zich een concept-resolutie waarin hij voorstelde om op basis van artikel I van de Unie van Utrecht de Hollandse troepen de bevoegdheid te geven bij het uitbreken van een gewapend conflict Deventer ‘met daedelijck hulp ende met der stercke handt spoedich bij te springen, ende haer vigoureuselijck te beschermen door soodaenige wegen, ende middelen, als vande meeste expeditie ende efficatie sullen wesen’.⁵⁴ Hier is te zien hoe De Witt zijn politieke functie uitoefende. Het voorstel werd met gemengde reacties gevoelens. Dordrecht en Medemblik wilden Deventer te hulp schieten, Alkmaar en Delft vonden dat Holland zich niet met de Overijsselse kwestie moest bemoeien en de overige steden sloten zich aan bij het voorstel van Leiden om eerst te overleggen met het stadsbestuur en een beslissing door te schuiven naar de volgende

⁵¹ De Witt aan Van Beverningh en Nieuwpoort, 30 oktober 1654, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 247.

⁵² *Resoluties van de Staten van Holland*, 20 maart 1655 en Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, I, 23 maart 1655. Volgens Rowen kwamen Schele en Van der Beecke een dag later langs. Een vergissing? Rowen, *John de Witt*, 366.

⁵³ Bontemantel, *Resoluties van den Raad*, 23 maart 1655.

⁵⁴ NA, Archief Johan de Witt, inv.nr. 53, januari-maart 1655; Bussemaker refereert ook aan deze concept-resolutie, idem, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 109. Vertaling citaat: ‘dadelijk hulp te bieden en met sterke hand snel bij te springen en haar [Deventer] krachtig te beschermen met de middelen die op dat moment noodzakelijk zullen zijn’. De Witt noemt Deventer hier niet, maar wel in de rest van de tekst.

Statenvergadering.⁵⁵ In een brief aan ambassadeur Nieuwpoort deed de raadpensionaris verslag van de gang van zaken. Hij verwachtte dat de afgevaardigden zich dan ‘wat sullen formaliseren’ en dat de resolutie alsnog zou worden goedgekeurd.⁵⁶

Bij de eerstvolgende gelegenheid dat de Staten van Holland over militair ingrijpen in Overijssel spraken, medio april, wilde De Witt koste wat kost zijn voorstel doordrukken. Bij Bontemantel is te lezen hoe hij te werk ging om ‘promte assistentie die van Deventer toe te senden’. Tijdens de omvraag lieten vier steden weten dat ze geen mening hadden over de kwestie en dat ze het meerderheidsbesluit zouden volgen. Bij het opnemen van de stemmen, bleek dat zeven steden voor militaire hulp aan Deventer waren en zeven steden – waaronder Amsterdam en Leiden – tegen. Er was dus sprake van stakende stemmen, maar De Witt verklaarde als voorzitter van de Statenvergadering de ‘vier leeden tot syn voordeel te neemen’ en dat het voorstel was aangenomen. De militante houding van de Hollandse raadpensionaris was ook doorgedrongen in Zwolle. Geschrokken schreven de burgemeesters van deze stad een brief aan hun Amsterdamse ambtgenoten, waarin zij verklaarden nooit van plan te zijn geweest Deventer aan te vallen.⁵⁷ De Amsterdammers besloten dat De Witt van zijn voornemen afgebracht moest worden, want als Holland op eigen houtje besloot partij te kiezen voor Deventer dan zou er gemakkelijk een binnenlandse oorlog kunnen uitbreken. Nieuwe pogingen, die De Witt ‘sonder twijffel met he- vicheyt’ zou proberen door te drijven, moesten gestuit worden. Bontemantel sloot zijn notities over het overleg af met de verwachting, dat de raadpensionaris de zaak niet op de spits zou drijven als hij merkte dat deze stad erop tegen was.⁵⁸ Zijn inschatting was juist, want in de *Resoluties van de Staten van Holland* komt het voorstel niet meer voor.⁵⁹

⁵⁵ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, I, 23 maart 1655 en *Resoluties van de Staten van Holland*, 20 maart 1655. Zie ook Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie [...]*, 21 delen (1^e druk 1749-1759; 2^e druk; Amsterdam 1770) XII, 403-412, aldaar 405-406.

⁵⁶ De Witt aan Willem Nieuwpoort, 26 maart 1655, in: Scheurleer, *Brieven*, III, 35.

⁵⁷ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 16 april 1655.

⁵⁸ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 16 en 17 april 1655.

⁵⁹ Volgens Israel werd deze resolutie, ondanks het Leidse verzet, wel degelijk aangenomen: Israel, *De Republiek*, II, 831, noot 108. Hij baseert zich daarbij op de resoluties van de Leidse vroedschap van 22 maart en 20 april 1655. Aangezien de besluitvorming over De Witts voorstel steeds werd uitgesteld en de resolutie niet in de *Resoluties van Holland* en niet in de *Secrete Resoluties van Holland* is te vinden, ga ik ervan uit dat De Witt zijn voorstel heeft ingetrokken. Overigens namen de Staten van Holland op 25 maart 1655 wel een resolutie aan waarin Willem Fredrik

De Witt liet het er toch niet helemaal bij zitten. Korte tijd later, waarschijnlijk na 11 mei 1655, redigeerde hij de tekst van de concept-resolutie. Op die dag waren drie gedeputeerden uit Zwolle en Kampen te gast in de Staten van Holland om hun visie te geven op het conflict in Overijssel en in de concept-resolutie refereerde De Witt aan het bezoek van de ‘heeren Geputeerden van Overijssel op den 20^e martij [uit Deventer] ende 11^e mej [uit Zwolle] beijde lastleden alhier ter vergaederinge’. Het is niet duidelijk wat De Witt ermee van plan was. In elk geval kan de officiële oproep van de Staten van Holland in juli aan de beide partijen in Overijssel om hun geschillen door bemiddeling op te lossen gezien worden als het definitieve einde van De Witts dreigementen met gewapende interventie.⁶⁰

Uit de manier waarop Johan de Witt reageerde op de spanningen in Overijssel en in het bijzonder op het hulpverzoek uit Deventer komt de politieke functie van het raadpensionarisschap naar voren. Als voorzitter van de Staten van Holland probeerde hij actief de steden achter zijn voorstel te krijgen dat de Hollandse compagnieën Deventer te hulp zouden schieten als Willem Frederik met zijn Friese en Overijsselse troepen de stad zou aanvallen. Amsterdam en enkele andere Hollandse steden maakten de afweging dat dreigen met militaire ingrijpen de tegenstellingen in Overijssel eerder zou verscherpen dan oplossen. Desondanks zette De Witt halsstarrig door en probeerde zelfs op een slinkse manier zijn resolutie aangenomen te krijgen. Of de raadpensionaris Hollandse interventie als een daadwerkelijke mogelijkheid of als een ultiem drukmiddel beschouwde, is niet duidelijk. Het is goed hier op te merken dat De Witts benadering van de Overijsselse bestuurscrisis niet of nauwelijks tot ophef leidde bij zijn principalen.

De veldmaarschalk in de Generaliteit

Eind november 1655 werd er in de Amsterdamse vroedschap stevig gediscussieerd over de vraag wie de nieuwe veldmaarschalk van het Staatse leger moest worden: Willem Frederik of Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679)? De meeste Amsterdammers hadden ‘graef Willem syn faute’ uit 1650 nog niet vergeven. Oud-burgemeester Anthonie Oetgens van Waveren (1585-1658) verwoordde de gevoelens van

dringend werd verzocht geen geweld te gebruiken om een politiek conflict in het gewest Groningen op te lossen. Zie ook Israel, *De Republiek*, II, 837-838 en Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 229-230.

⁶⁰ *Resoluties van de Staten van Holland*, 23 juli 1655.

velen toen hij opmerkte dat Willem Frederik een heftige en onmatige man was, die zijn instructie aan zijn laars zou lappen zodra hij alle onderdelen van het leger en de meeste provincies aan zijn kant had staan. Zijn collega Hendrick Dircksz. Spiegel (1598-1667) leek minder afkerig van de Friese stadhouder en merkte na Oetgens tirade op: ‘Ghy secht veel en bewyst niet’. Misschien had Spiegel beter dan Oetgens in de gaten hoe de ‘grote’ politiek in de Staten-Generaal werkte. Er was namelijk een nieuwe omstandigheid die de benoeming van Willem Frederik als legeraanvoerder wenselijk maakte. De Amsterdammers besloten voorlopig af te wachten.⁶¹

De nieuwe omstandigheid was het overlijden van de veldmaarschalk van het Staatse leger, Johan Wolfert van Brederode (1599-1655), in de zomer van 1655. Al een dag na diens overlijden liet Willem Frederik aan Johan de Witt weten dat hij zich kandidaat stelde voor het ambt. ‘Myn heer, [...] Verstaen hebbende het droevich overlyden van wylen den heer van Brederode, veltmahrschalk’, schreef hij aan de raadpensionaris, ‘soo heb ick niet kunnen onderlaten Haer Hoog Mog. mijn dienst te presenteren ende te versoucken, dat Haer Hoog Mog. my gelieven de ehr te doen ende benificeren met deselfde charge en digniteit’.⁶² Op het eerste gezicht is het opmerkelijk dat Willem Frederik zijn sollicitatie richtte aan De Witt, want het veldmaarschalkschap was een Generaliteitsfunctie, dus formeel ging hij hier niet over. De Friese stadhouder schatte echter goed in dat Holland als voornaamste betaalheer van het Staatse leger grote zeggenschap had bij de benoeming en dat het verstandig was om De Witt als representant van het gewest te benaderen. De Witt van zijn kant moet beseft hebben dat hij de sollicitatie van Willem Frederik kon gebruiken om de problemen in Overijssel op te lossen. Opnieuw trok hij de politieke leiding naar zich toe, maar nu oefende hij deze functie uit op Generaliteitsniveau. Als hij erin slaagde de Friese stadhouder zijn positie in Overijssel te laten opgeven in ruil voor zijn benoeming tot veldmaarschalk, dan kwam de beëindiging van het schisma in het gewest een stap dichterbij.

De betrokkenheid van De Witt met Overijssel betekende niet dat de Staten-Generaal de Overijsselse ‘dissentien’ aan zich voorbij lieten gaan. Vanaf het begin bogen zij zich over het interne conflict bij haar bondgenoot, maar de particularistische grondslag van de samenwerking tussen de gewesten maakte het haar lastig om te

⁶¹ *Resoluties van de Staten van Holland*, 22 en 29 november 1655.

⁶² Willem Frederik aan De Witt, 6 september 1665 [27 augustus OS], Fruin en Japikse, *Brieven aan De Witt*, I, 166. Origineel in NA, Archief Johan de Witt, toegangsnr. 3.01.17, inv.nr. 2832.

intervenieren bij een provinciaal conflict. De opstellers van de Unie van Utrecht hadden wel voorzien in een regeling om interne geschillen en ruzies tussen gewesten te beslechten. In het eerste geval besliste volgens artikel I van de Unie een provinciale rechter en in het tweede geval beslisten volgens artikel IX en XVI andere gewesten of de stadhouder(s).⁶³ Het interne geschil in Overijssel zou dus door een gewestelijk justitieel hof beëindigd moeten worden, zoals het Deventer pamflet *Wy Vrede-rijck, de Recht-Heere, Opperste Gebieder [...] der Landtschap van Over-IJssel* ook al had bepleit. Problematisch was dat de Zwolse en de Deventer Statenvergaderingen elkaar niet erkenden, zodat een provinciale rechtszaak uitgesloten was. Bovendien was er geen stadhouder die door beide partijen aanvaard werd. De enige voor de hand liggende oplossing was dat de Overijsselse ridderschap en de drie steden uit eigen beweging bemiddeling aan de Staten-Generaal vroegen en zich op voorhand neerlegden bij de uitkomst ervan.⁶⁴ Hoe voor de hand liggend ook, alle gewesten – inclusief Holland – bleven huiverig voor de interventie van een andere provincie of de Generaliteit uit angst een precedent te scheppen.

De nadruk op de provinciale, maar zeer zeker ook op de stedelijke autonomie, was de belangrijkste reden dat de gewesten mediatie door een bondgenoot of door de Generaliteit moeilijk konden aanvaarden.⁶⁵ De Zwolse gedeputeerden in Den Haag wezen halverwege 1654 een bezending van de Staten-Generaal af, want dat was ‘strijdich tegens hare Hoocheijt’.⁶⁶ De Statenvergadering in Zwolle herinnerde zich ongetwijfeld de bezending aan de Hollandse steden door prins Maurits in 1618 en prins Willem II in 1650 en het optreden van de Raad van State in Friesland in de

⁶³ A.Th. van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet’, idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Amsterdam 1996) 312-313.

⁶⁴ Van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid’, 312-314. ‘Den wech van submissie is de rechtmatichste uitcompste van alle differenten’, citeert Van Deursen uit de Resoluties van de Staten-Generaal van 24 februari 1605.

⁶⁵ Maarten Prak, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020) 181-186.

⁶⁶ NA, Archief Johan de Witt, inv.nr. 52 Retroacta Overijssels schisma, oktober-december 1654. Zie ook Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 54.

Bij een bezending bezocht een commissie van afgevaardigden uit de Staten-Generaal een gewest dat de besluitvorming blokkeerde. Het doel van de bezending was om het recalcitrante gewest tot inschikkelijkheid te bewegen. Over dit politiek drukmiddel bestaat weinig literatuur. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 165.

jaren 1630, waarbij zelfs militaire dwang was uitgeoefend.⁶⁷ Vervolgens boden de Staten-Generaal in september 1654 en in april 1655 bemiddeling aan, maar dit aanbod liep stuk op de eis van Deventer dat de verkiezing van de luitenant-stadhouder door Zwolle en Kampen ongedaan gemaakt moest worden.⁶⁸ Het voorlopig laatste voorstel werd gedaan in de zomer van 1655 door Zeeland, dat met een beroep op artikel IX van de Unie van Utrecht voorstelde een conferentie te beleggen, waar de overige gewesten zouden bemiddelen. Wederom weigerde Deventer haar medewerking zolang haar eis over de verkiezing van de stadhouder niet werd ingewilligd.⁶⁹

Terwijl de moeilijkheden over een bemiddelingspoging zich voortsleepten, stierf Van Brederode en kreeg De Witt de mogelijkheid om Willem Frederik via het veldmaarschalksambt uit Overijssel weg te lokken. De omslag van De Witt ten opzichte van de Friese stadhouder verdient enige toelichting. Net als burgemeester Oetgens wist hij zich de aanslag op Amsterdam en de arrestatie van zijn vader nog goed te herinneren. Bovendien was Willem Frederik voor hem één van de edellieden waarover hij in zijn *Deductie* had geschreven dat zij eigenbelang lieten prevalleren boven het algemeen belang.⁷⁰ Waarschijnlijk speelde het verzet van Friesland tegen de benoeming van Hieronymus van Beverningh als thesaurier-generaal ook mee. Aanvankelijk wilde De Witt geen nieuwe veldmaarschalk benoemen, maar in de tweede helft van 1655 kwam hij langzamerhand tot een nieuw inzicht.⁷¹ Om te beginnen hadden beide mannen elkaar niet lang voor de dood van Van Brederode beter

⁶⁷ Zie over de laatste kwestie: Hotso Spanninga, *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640* (Hilversum 2012) 410-418. De slotbeschouwing biedt een beknopt overzicht van de strubbelingen en de aanpak van de Raad van State. Voor meer voorbeelden van militair ingrijpen door de Generaliteit, zie Van Deursen, 'Tussen eenheid en zelfstandigheid', 311-312 en 317-318.

⁶⁸ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 64,67. Zie ook de analyse van De Witt in zijn brief aan Boreel over de mislukte bemiddeling, 26 november 1654 en 15 april 1655, Scheurleer, *Brieven*, I, 176 en 198. De Witt uitte zijn zorg dat de situatie in Overijssel dezelfde kant op zou gaan als in Groningen, dat volgens de Witt 'buyten alle bestellinge van Regeringe ende Administratie van policie' was.

⁶⁹ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 120; Schele aan De Witt, 5 augustus 1655, NA, Archief Johan de Witt, [oud] inv.nr. 9802.

⁷⁰ Zoals De Witt in zijn *Deductie* betoogde: idem, *De deductie van Johan de Witt uit 1654. Manifest van de ware vrijheid* [ingeleid en hertaald oor Serge ter Braake] (Arnhem 2009), 154.

⁷¹ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 17 en 19 november 1655: 'Raet pensionaris wil geen veltmaerschalc'.

kennen, toen zij in mei van dat jaar samen in Groningen probeerden om een conflict tussen de stad en de Ommelanden uit de wereld te helpen. Willem Frederik vond Johan de Witt heel anders dan hij zich had voorgesteld en andersom zag De Witt in dat er van de Friese stadhouder minder gevaar te duchten viel dan hij eerst had gedacht.⁷² Daarnaast lag de Friese stadhouder goed bij de andere gewesten, terwijl de Hollandse kandidaat Johan Maurits van Nassau Siegen op veel minder steun kon rekenen. Tenslotte wilde Amsterdam een nieuwe veldmaarschalk benoemen om het Staatse leger aanzien en respect te geven.⁷³ De raadpensionaris besloot het risico te nemen; zelfs de ontdekking dat een van zijn klerken, Johan van Messem, spioneerde voor de Friese stadhouder bracht daar geen verandering in.⁷⁴

In de manier waarop De Witt in het najaar van 1655 de leiding nam bij de benoeming van de veldmaarschalk en het stadhouderschap in Overijssel zijn de politieke en de representatieve functie van de Hollandse raadpensionaris herkenbaar, maar nu ook buiten zijn eigen gewest. De Witt opereerde met beide kwesties tegelijk op gewestelijk en op generaliteitsniveau. In Holland moest hij ervoor zorgen dat het verzet tegen de benoeming van een nieuwe veldmaarschalk en tegen de persoon van Willem Frederik verdween en in de Staten-Generaal dat Friesland en Groningen niet ondertussen via een meerderheidsbesluit de benoeming van hun stadhouder zouden afdwingen en zo de ‘ruil’ zouden frustreren. Deze opzet leek te slagen. Op 22 november kwamen beide kandidaten in de Staten van Holland hun sollicitatie toelichten. Volgens het verslag dat burgemeester Tulp uitbracht aan de Amsterdamse vroedschap begreep Willem Frederik welk offer hij moest brengen: ‘Dat Graef Willem daertoe wel verstaen sal van het stadhouderschap in Overysseel, in cas maerschalk wart soude afstaen’.⁷⁵ Kort daarop stelden de Staten-Generaal een commissie in die een nieuwe instructie voor de veldmaarschalk moest opstellen. Aan zijn

⁷² Willem Frederik aan De Witt, 1 juni 1655, Fruin en Japikse, *Brieven aan De Witt*, I, 163. Zie ook Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 230

⁷³ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 17 en 19 september 1655.

⁷⁴ Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 222-223 en 230-232. Van Messem had onder andere de Acte van Seclusie doorgebrieft aan Willem Frederik, toen die nog een geheim onderdeel was van de Vrede van Westminster.

⁷⁵ Bontemantel, *Resolutiën van den Staat*, 22 november 1655. Overigens deed Willem Frederik pas in oktober 1657 afstand van het stadhouderschap van Overijssel, Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 234.

principalen liet De Witt weten dat er constructieve gesprekken werden gevoerd met Willem Frederik.⁷⁶

Na ruim een week kwam de commissie met een voorstel, dat in feite een *master-plan* was van De Witt, waarmee alle problemen omtrent de nieuwe veldmaarschalk, het conflict in Overijssel en de bezwaren tegen Willem Frederik in één keer konden worden opgelost. De kern van de zogenaamde Acte van Harmonie was dat de Friese stadhouder werd verzocht het luitenant-stadhouderschap van Overijssel neer te leggen en dat de Staten-Generaal zouden verklaarden dat het veldmaarschalkschap onverenigbaar was met het stadhouderschap van enig gewest. Een uitzondering werd gemaakt voor een kandidaat die al stadhouder was, zoals Willem Frederik in Friesland en Groningen.⁷⁷ Voor deze geste aan Willem Frederik verwachtte De Witt dat Friesland haar verzet tegen de benoeming van Van Beverningh als thesaurier-generaal zou staken. De Acte had ook als doel om alle plooiën glad te strijken die in de jaren 1650-1654 waren ontstaan: de amnestie voor alle betrokken van '1650' werd herhaald en de nieuwe veldmaarschalk moest zweren de verdragen met andere landen te handhaven, dus ook de Vrede van Westminster en de Acte van Seclusie. Toen de Acte van Harmonie in de Staten van Holland werd behandeld, aanvaardden De Witts principalen hem tot zijn opluchting zonder problemen.⁷⁸ Als blijk van dankbaarheid organiseerde de raadpensionaris voor zijn medecommissieleden een feestelijk banket.⁷⁹

Het enthousiasme dat de Harmonie in Holland ten deel viel kreeg in de Staten-Generaal geen vervolg en dat was niet verwonderlijk gezien de kern van de Acte. De Witt noemde de scheiding tussen het opperbevel van het Staatse leger en het stadhouderschap van enig gewest zelfs een 'generale wet'. Aan Nieuwpoort schreef hij dat deze uitkomst van de benoemingsprocedure van de veldmaarschalk meer was

⁷⁶ *Resoluties van de Staten van Holland*, 26 november 1655.

⁷⁷ *Resoluties van de Staten van Holland*, 3 december 1655. De inhoud van de Acte van Harmonie is in De Witts eigen woorden te vinden in een brief aan Nieuwpoort, 3 december 1655, Scheurleer, *Brieven*, III, 148-149.

⁷⁸ Al valt in Bontemantels *Resolutiën van den Raad*, 15 december 1655, te lezen, dat burgemeester Albert Bas (1598-1652) en schepenen Hendrik Hooft (1617-1678) er niet gerust op waren: 'als sy [het Huis van Nassau] sullen inden setel weesen, de oude wrocke het parsoenagie sullen soucken te speelen. Ende seyde Hooft, dan sullen doen als Alexander Magnus, ingevallen de knoop niet connen los krijgen die met den deegen sullen stucken houwen.'

⁷⁹ Rowen, *John de Witt*, 367.

dan hij had durven hopen. Bovendien, zo voegde hij hieraan toe, werd de macht van de nieuwe legerchef zodanig beknot, 'dat aen den te verkiesen Veldt-Maerschalk geene verdere authoriteyt soude kunnen werden gedefereert, soo lange eene Provincie sulcks was contradicerende'.⁸⁰ De Witt refereerde aan de handhaving van het patentrecht, dat inhield dat marsbevelen (patenten) alleen konden plaatsvinden na bevel van de Raad van State én na toestemming van het gewest waarover de troepen zich bewogen.⁸¹ In feite was de nieuwe veldmaarschalk vleugellam gemaakt. De beperkingen waaraan de nieuwe bevelhebber onderworpen was gingen niet voorbij aan de gewesten die hadden aangedrongen op een opvolger van Van Brederode. Zeeland lag direct dwars toen de Acte van Harmonie in de Staten-Generaal aan de orde kwam en na enige tijd rezen er ook protesten bij de overige gewesten. Het belangrijkste bezwaar was dat de nieuwe veldmaarschalk met de acceptatie ervan feitelijk ook de Acte van Seclusie ondersteunde.⁸²

De verstandhouding tussen De Witt en Willem Frederik bleef vooralsnog goed en leidde begin 1656 tot een gezamenlijk bemiddelingspoging in Overijssel. Vanuit Den Haag probeerden zij de Zwolse en de Deventer Staten in beweging te brengen, maar het momentum verliep door een nieuw conflict over de verpachtingen van accijns in het gewest. Datzelfde kan gezegd worden van de aanvaarding van de Acte van Harmonie. Willem Frederik deed volgens De Witt zijn best om de Harmonie in de noordelijke en oostelijke gewesten aan de man te brengen, maar zijn pogingen mislukten door de lokale aversie tegen Holland, die hij eerder zelf had aangewakkerd.⁸³ De Witts inschatting werd bewaarheid, want de rest van het jaar 1656 bleef het stil rond de Harmonie en de veldmaarschalksbenoeming.

⁸⁰ De Witt aan Nieuwpoort, 10 december 1655, Scheurleer, *Brieven*, III, 150-151. Dit citaat roept de vraag op in hoeverre De Witt Willem Frederik echt vertrouwde. J.W. van Sypesteijn heeft medio negentiende eeuw betoogd dat de raadpensionaris de Harmonie heeft gebruikt om Willem Frederik het luitenant-stadhouderschap te laten opgeven en hierin is hij anderhalve eeuw later bijgevallen door Geert Janssen. Rowen heeft zich in zijn lijvige De Witt-biografie niet over deze kwestie uitgelaten. Alleen Nicolaas Japikse was overtuigd van de goede bedoelingen van De Witt. J.W. van Sypesteijn, *Geschiedkundige bijdragen*, 3 delen. ('s-Gravenhage 1864) I, 103-104, 115 en 121-122; Janssen, *Creaturen van de macht*, 193 en Japikse, *Johan de Witt*, 116-117.

⁸¹ Nimwegen, 'Deser landen krijchsvolck', 255-260. Zie ook Rowen, *John de Witt*, 367; Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 232-234 en Janssen, *Creaturen van de macht*, 192-193.

⁸² Rowen, *John de Witt* 367-368; Janssen, *Creaturen van de macht*, 192-193; Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 233-243.

⁸³ De Witt aan Nieuwpoort, 21 april 1656, Scheurleer, *Brieven*, III, 215-216.

Uiteindelijk kwam de veldmaarschalksbenoeming tot een dramatische ontknoping. De Friese afgevaardigden in de Staten-Generaal vreesden dat het uitstel van de benoeming van hun stadhouder tot legerchef zou leiden tot afstel. Toen de Hollandse afgevaardigden vanwege kerst en oud en nieuw afwezig waren zagen zij hun kans schoon. Ze zetten dit onderwerp op de agenda van de eerste vergaderdag van 1657 en wilden, zonder tegenwerking van de Hollanders Willem Frederik de post van veldmaarschalk te bezorgen. Toen De Witt hiervan verslag deed aan Nieuwpoort kookte hij nog van woede. Hij schreef over een ‘desseyn soo sinisterlyck ondernomen’ en vermoedde een ‘secret dessein’ om Holland buitenspel te zetten. Het was aan Van Beverningh te danken dat de benoeming kon worden tegengehouden. Hij had toevallig lucht gekregen van de zaak en alle leden van de Gecommitteerde Raden opgetrommeld, die vervolgens *en corps* in de Staten-Generaal verschenen.⁸⁴ De Hollanders kregen het voor elkaar dat de benoeming twee weken werd uitgesteld.⁸⁵

De onverhoedse poging van de Friezen betekende het einde voor het veldmaarschalkschap. Na twee weken leverde De Witt de *Deductie van de Staten van Holland ende West-Vrieslandt [...] in't bysonder competerende over, ende ontrent de militie* in bij de Staten-Generaal, waarin het gewest betoogde dat een nieuwe veldmaarschalk onnodig was en dat het ambt werd ‘ghemortificeert’.⁸⁶ Ingeval van oorlog zou er een ‘Overhoofd ofte Cheff’ kunnen komen, maar deze zou slechts voor één veldtocht benoemd mogen worden. Mochten de overige gewesten de benoeming van Willem Frederik toch doorzetten, dan zou Holland een eigen legerbevelhebber aanstellen.⁸⁷ De raadpensionaris zette zijn contacten in Gelre en Overijssel onder druk om in de Staten-Generaal steun te krijgen voor het Hollandse standpunt. Zo

⁸⁴ Zie hierover De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 148-149.

⁸⁵ De Witt aan Nieuwpoort, 12 januari 1657, Scheurleer, *Brieven*, III, 312-317. Bontemantel geeft ook een adequaat verslag van de gebeurtenissen in de Staten-Generaal op 5 en 6 januari, idem, *Resolutiën van den Raad*, 8 en 15 januari 1657.

⁸⁶ Johan de Witt, *Deductie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, dienende tot aenwysing van't recht [...] de Staten vande provincien deser Vereenichde Nederlanden elck in't bysonder competerende over, ende ontrent de militie* ('s-Gravenhage 1657), Kn. 7879 en 7880.

⁸⁷ *Resoluties van de Staten van Holland*, 17 januari 1657; zie ook Kn. 7879. De overige gewesten zouden een brief krijgen waarin het Hollandse standpunt uiteen werd gezet. De Amsterdamse vroedschap stemde met de verklaring en de brief in, al was ze van mening dat ‘eenige punten wat hart en rigoreus gesteld syn.’ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 19 januari 1657.

vroeg hij aan Geldersman Hendrik van der Capellen tho Rijsel (circa 1580-1659) en aan Schele en Van der Beecke om te zorgen dat een overstemming van het gewest werd voorkomen. Schele voegde hij het dreigement toe dat Holland een afwijkende mening van de Deventer Staten niet zou erkennen, met als argument dat de Staten van Overijssel gesplijt waren.⁸⁸ Willem Frederik zag zijn benoeming tot veldmaarschalk in rook opgaan. Hij herinnerde De Witt nog een paar keer aan diens belofte, maar concludeerde uiteindelijk verbitterd dat hij was bedrogen.⁸⁹

Begin februari kwam De Witt bij Cornelis de Graeff terug op de mislukking van de Acte van Harmonie in de Staten-Generaal. Zijn mening over het Friese optreden en het afketsen van de Harmonie is minder interessant dan het beeld dat hij schetst van zijn verhouding tot Amsterdam. In de brief vallen twee passages op. Als eerste bedankte De Witt zijn oom voor ‘de confidente communicatie en correspondentie’ die de gedeputeerden van de stad met hem ‘als minister van de provincie van Hollandt’ hadden onderhouden. Als tweede verzekerde de raadpensionaris De Graeff dat hij bij alle belangrijke kwesties ‘het ooge altijdts singulierlijk zal hebben op de stadt van Amstelredam ende ’t sentiment van die van de regeringe aldaer’.⁹⁰ Het is een van de weinige keren dat De Witt zichzelf omschrijft als minister (eerste dienaar) van Holland en dat hij expliciet laat weten dat hij de Amsterdamse belangen hoog in zijn vaandel heeft staan. De passages laten zien dat De Witt wist hoe de macht in de Republiek werkte: als raadpensionaris was hij de dienaar van de Staten van Holland, maar hij kon de grenzen van de politieke functie van zijn ambt flink oprekken, zolang hij de steun genoot van de machtigste stad in het gewest. Met deze steun was hij zelfs in staat om dankzij zijn representatieve functie een poging van de overige gewesten om de veldmaarschalksbenoeming in de Staten-Generaal te blokkeren.

De manier waarop De Witt het stadhouderschap in Overijssel en het veldmaarschalksambt onschadelijk maakte toont aan dat hij de politieke leiding in Holland en de Staten-Generaal stevig in handen had. De politieke en representatieve functies

⁸⁸ De Witt aan Schele, 28 januari 1658, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 465. Met Van der Beecke overlegde hij een week later hoe verdere pogingen van Friesland geblokkeerd konden worden. De Witt aan Van der Beecke, 5 februari 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 471-472.

⁸⁹ De Witt aan een aantal Hollandse edelen en regenten, 31 januari 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 465-467 en Kooijmans, *Liefde in opdracht*, 235-236.

⁹⁰ De Witt aan De Graeff, 2 februari 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 467-470, citaten 468.

van de Hollandse raadpensionaris komen naar voren in de Acte van Harmonie, die De Witt feitelijk op eigen initiatief namens alle gewesten opstelde. In de manier waarop Holland het veldmaarschalksambt mortificeerde zijn deze beide functies ook terug te zien. Hollandse raadpensionaris leverde hij een eigenhandig geschreven *Deductie* in bij de Staten-Generaal, waarmee de overige gewesten voor een voldongen feit werden geplaatst.

De Witt en Deventer, Kampen en Zwolle

In de vroege zomer van 1657 gebeurde waar Schele en de stad Deventer drie jaar eerder bang voor waren: de Zwolse partij ging over tot geweld. Begin juni omsingelde de stadmilitie van Zwolle het stadje Hasselt, een bondgenoot van Deventer aan het Zwarte Water. Na een paar vruchteloze *pro forma*-onderhandelingen liet de commandant Arent-Jurrien van Haersolte op woensdag 6 juni het vuur openen. In twee dagen tijd losten zeven Zwolse kanonnen maar liefst 780 schoten op het stadje, niet alleen kogels, maar ook allerlei soorten schroot. Na twee dagen capituleerde Hasselt onder druk van de beschietingen. De schade was groot: twee doden, 57 beschadigde huizen en talloze andere vernielingen aan bruggen, kerken en torens.⁹¹ Toen het nieuws van het bombardement De Witt bereikte, kon hij onmogelijk verrast zijn. Een paar dagen eerder had hij bezoek gekregen van de Kamper burgermeester Roelof van Langen (1620-1666), die hem vertelde dat de Zwolse Staten goedschiks of kwaadschiks haar recht wilden halen in een conflict met Deventer over de inning van havenaccijns in Hasselt. Volgens De Witt kwamen zijn woorden neer op ‘den aen te vangenen civilen oorloch binnen de provincie van Overijssel.’⁹² Toch zag het er in het voorjaar niet naar uit dat de situatie in Overijssel zo uit de hand zou lopen. In maart was dezelfde Van Langen ook bij de raadpensionaris op bezoek geweest om te vragen of hij de beide partijen in Overijssel bij elkaar wilde brengen.⁹³ De Witt

⁹¹ F.A. Ebbing Wubben, *Geschiedenis van het beleg der stad Hasselt in den jare 1657* (Zwartsluis 1861) 16, 20 en 52-53. Voor een ooggetuigenverslag van de beschieting zie 54-56. De datum van het bombardement is volgens de Gregoriaanse tijdrekening. Zie ook Jan ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005) 306-309 en Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 159-169. Een dag na de capitulatie van Hasselt was er nog een confrontatie tussen Zwolse en Deventer milities met één dode als gevolg.

⁹² De Witt aan Schele en Van der Beecke, 1 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 537-539.

⁹³ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 172-174.

nam het voorstel aan en hoewel Deventer ook liet weten te willen meewerken liep deze bemiddelingspoging vast in onenigheid over de verkiezingen van 1654. In dit klimaat konden opgebouwde spanningen over de verpachting van de havenaccijns gemakkelijk ontaarden in een bombardement. Nog op de eerste dag van de beschietingen kwam De Witt in Den Haag met Van Langen, Schele en Van der Beecke overeen dat de bemiddelingspoging zou doorgang vinden.⁹⁴

Hieronder wordt geanalyseerd hoe De Witt deze bemiddelingspoging succesvol heeft kunnen afronden en wat zijn optreden in het Overijsselse conflict vertelt over zijn uitoefening van het Hollandse raadpensionarisschap. Voor een volledig beeld worden ook de maanden voor het bombardement meegenomen in de analyse. In het optreden van De Witt als bemiddelaar in Overijssel kunnen drie fasen worden onderscheiden. De eerste de fase die loopt van maart 1657 tot en met het bombardement van Hasselt en waarin De Witt probeerde met de Zwolse en de Deventer Staten een gemeenschappelijke basis te vinden voor overleg. Als tweede de periode juni-juli, waarin hij de beide partijen zover wist te krijgen om zich neer te leggen bij submittie en als derde de slotfase, waarin tijdens de maand augustus alle geschilpunten uit de weg werden geruimd.

In de eerste fase werd Johan de Witt, zoals hierboven al is aangestipt, door de Kamper burgermeester gevraagd om een verzoening in Overijssel tot stand te brengen. Dit initiatief van Van Langen was een belangrijke opening, omdat het afkomstig was van één van de partijen zelf (eerdere pogingen in 1654 en 1655 kwamen van buitenaf). De Witt legde het idee voor aan Schele en de Deventer burgermeester Johan van der Beecke, die begin april lieten weten dat hun achterban instemde met een bemiddelingspoging. Vanaf dat moment onderhield De Witt een geregeld contact met beide partijen.⁹⁵ Hij probeerde in persoonlijke gesprekken – de drie heren waren als afgevaardigde van hun Statenvergadering vaak in Den Haag – en brieven een gemeenschappelijke basis voor overleg te vinden en de Zwolse en Deventer Staten zo ver te krijgen dat ze de uitkomst van zijn bemiddeling zouden accepteren. Deze zogenaamde submittie was een belangrijke les die De Witt een jaar eerder had

⁹⁴ De Witt aan Van Langen, 6 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 539. Zie ook *Resoluties van de Staten van Holland*, 11-12 juli 1657.

⁹⁵ Uit de periode maart – augustus 1657 zijn in totaal 25 brieven tussen De Witt en Schele en Van der Beecke en tussen De Witt en Van Langen bewaard gebleven. De meeste zijn uitgegeven in Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I en Fruin en Japikse, *Brieven aan De Witt*, I, enkele zijn niet uitgegeven en bevinden zich in het NA, Archief Johan de Witt.

getrokken uit zijn mislukte mediatiepoging met Willem Frederik. De bereidheid tot overleg betekende niet dat de partijen ook bereid waren tot concessies. Het voornaamste struikelblok was dat Deventer eiste dat de verkiezing van Rutger van Haersolte als Drost van Twente uit 1654 werd geannuleerd voordat er gesproken kon worden over andere gewestelijke twistpunten, zoals de verpachting van de accijns. Bovendien heerste er in deze stad een diep wantrouwen tegen de intenties van Zwolle en Kampen.⁹⁶

Medio april stelde de raadpensionaris zijn eigen positie in het bemiddelingsproces aan de orde. Hij wierp het idee op dat de mediatie buiten ‘prins Willem’ en de Generaliteit zou plaatsvinden. Daarnaast wilde hij niet op persoonlijke titel optreden, maar als representant van de Staten van Holland, samen met een afgevaardigde uit Amsterdam.⁹⁷ Kennelijk was De Witt door Van Langen in eerste instantie gevraagd als privépersoon en pas in tweede instantie als Hollandse raadpensionaris. De Witts voorstel, dat hij namens Holland wilde optreden, betekende dat de mediatie niet uit naam van de Staten-Generaal werd gedaan, zoals bij de voorgaande mislukte pogingen het geval was geweest. Hij liet in het midden waarom hij niet namens de Generaliteit wilde bemiddelen, maar vreesde wellicht dat de mediatie door de andere gewesten nadelig beïnvloed kon worden. De Witt liet in elk geval aan Schele weten, die bang was dat Zwolle en Kampen afgunstig zouden zijn op Deventer vanwege zijn bemiddelaarsrol, dat hij eerder bang was voor jaloezie bij de andere gewesten, omdat zij ‘haere [de Zwolse] saecke altijdts opentlijk hebben gefavoriseert ende tegens die van Hollandt staende gehouden.’⁹⁸ Met de keus voor De Witt werd ook duidelijk dat Willem Frederik voor de Zwolse Staten had afgedaan. Terwijl het aftasten van beide partijen door de raadpensionaris nog in volle gang was, barstte in Overijssel de bom.

In de tweede fase, die we laten beginnen na de beschieting van Hasselt, zette De Witt druk op de drie Overijsselse steden om de uitkomsten van de mediatie op voorhand te accepteren. Om dat te bereiken onderhandelde hij een week na de beschietingen met de Overijsselse vertegenwoordigers in Den Haag over een voorlopig verdrag. Om iedereen achter het verdrag te krijgen bediende de raadpensionaris zich

⁹⁶ De Witt aan Van Langen, 5 april 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 526-530.

⁹⁷ De Witt aan Schele en Van der Beecke, 19 april 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 530-532.

⁹⁸ De Witt aan Schele, 6 mei 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 533-535.

van de klassieke truc door beide partijen te schrijven dat de andere akkoord was met het verdrag.⁹⁹ Deze opzet werkte, maar daarmee was er nog geen sprake van submittie.¹⁰⁰ De Witt zette eerst via Van Langen de Zwolse partij onder druk. Hij schreef de Kamper burgermeester eerst dat de Hollandse Gecommitteerde Raden een hulpverzoek van Hasselt hadden ontvangen, maar dat het hem, met steun van de 'vreedsaemste humeuren uut de regeeringe van Hollandt', onverstandig leek om daar gehoor aan te geven. Dat betekende dat er ook andere 'humeuren' waren in Gecommitteerde Raden. Hij vervolgde met bedenkingen over het vrijblijvende karakter van het voorlopige akkoord tussen de drie steden en suggereerde dat Van Langen de geesten in Kampen en Zwolle rijp moest maken voor een permanent verdrag. De goede verstaander hoorde het verkapte dreigement dat Holland zich aan de kant van Deventer zou kunnen scharen.¹⁰¹ Dezelfde dag schreef De Witt een brief van gelijke strekking aan Schele en Van der Beecke, alleen liet hij het dreigement dat Holland Hasselt (en dus Deventer) te hulp wilde komen, achterwege.¹⁰²

De manipulaties van De Witt hadden niet direct effect, want pas op 28 juli stemden de Zwolse Staten in met submittie. Om hen over de drempel te helpen, gebruikte De Witt een list. Hij verzocht Van Langen 'de saecke aldaer daerhenen te dirigeren' dat de Zwolse Staten hun vertrouwen zouden uitspreken in de uitkomst van de mediatie en De Witt hoopte dat de tegenpartij dan hetzelfde zou doen. De Witt sloot zijn brief aan de Kamper burgemeester af met een fraai staaltje verdeelen-heers-politiek. Hij voegde een kopie van een Deventer schrijven bij, waarover hij opmerkte 'daerinne ick wel wat minder elogia [wensdenken] ende in plaetse van dien de realiteyt van submittie als boven gewenscht hadde.' Van Langen liet weten dat de Zwolse Staten de uitkomst van de bemiddeling zouden accepteren en met deze toezegging trok De Witt Deventer over de streep.¹⁰³

⁹⁹ De Witt aan de Staten van Overijssel in Zwolle en in Deventer, 12 en 16 juni en aan Schele, 15 juni, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 539-540.

¹⁰⁰ Dat er sprake was van een concept-verdrag blijkt een brief van De Witt aan Van Langen, 6 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 539 en uit de *Resoluties van de Staten van Holland*, 11-12 juli 1657.

¹⁰¹ De Witt aan Van Langen, 16 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 540-542.

¹⁰² De Witt aan Schele, 16 juni 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 542.

¹⁰³ De Witt aan Van Langen, 23 juli en aan Schele, 28 juli 1657, Fruin en Kernkamp, *Brieven van De Witt*, I, 543-546.

De derde fase begon met de submittie van de Deventer en de Zwolse Statenvergadering. Begin augustus onderhandelde De Witt met twee deputaties uit Overijssel en hij bereikte op 8 augustus een akkoord over de acceptatie van de uitkomst van de mediatie. Vooruitlopend op de overeenkomst hadden de Staten van Holland een maand eerder naast de raadpensionaris de Amsterdamse burgemeester Cornelis de Graeff als bemiddelaar aangewezen.¹⁰⁴ De Witt en zijn aangetrouwde oom konden bij het opstellen van een nieuw regeringsreglement voor Overijssel gebruik maken van het voorwerk dat de raadpensionaris en de Friese stadhouder een jaar eerder hadden gedaan. Na krap twee weken presenteerden beide bemiddelaars een voorstel, met als belangrijkste punten de annulering van de verkiezing van Rutger van Haersolte als Drost van Twente en van de verkiezing van Willem Frederik als luitenant-stadhouder. Alle betrokkenen konden rekenen op amnestie. Daarnaast werden de accijnzen in Hasselt opnieuw ingesteld en boog een commissie zich over de gewestelijke financiën. Tenslotte kwamen er regels voor de benoeming van provinciale functionarissen. De vreugde in Overijssel bij beide partijen was groot, ondanks het feit dat De Witt en De Graeff de Deventer Staten in vrijwel alles gelijk hadden gegeven.¹⁰⁵ De achtergrond voor de Zwolse en Kamper inschikkelijkheid was waarschijnlijk de slechte financiële situatie van het gewest en de mislukking van het voorgedij-stadhouderschap van Willem Frederik. Hierna brokkelde de eensgezindheid in de Zwolse Staten snel af.¹⁰⁶

Conclusie

In deze casus is De Witts bemiddeling in het Overijsselse schisma en zijn bemoeienis met de benoeming van de veldmaarschalk onderzocht met als doel inzicht te krijgen in de positie van de Hollandse raadpensionaris in de Republiek. De toepassing van Nortons analysemodel en de functiebenadering van het raadpensionarijschap bij deze casus maakt het mogelijk om uitspraken te doen over De Witts kijk op zijn ambt, over zijn uitoefening van het raadpensionarijschap van de hand van de vier bijbehorende functies en over de positie die hij als raadpensionaris innam in de Republiek.

¹⁰⁴ *Resoluties van de Staten van Holland*, 11 juli 1657.

¹⁰⁵ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 177-184.

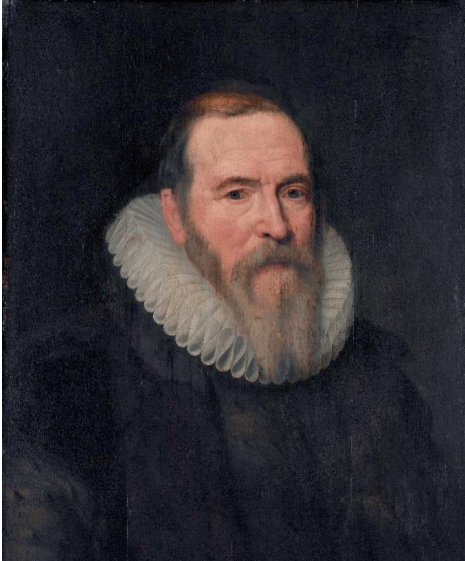
¹⁰⁶ Bussemaker, *Geschiedenis van Overijssel*, I, 176.

Om te beginnen het antwoord op de vraag hoe De Witt aankeek tegen zijn ambt. Hierover heeft hij zich in de bestudeerde bronnen nooit expliciet uitgelaten, maar er valt wel een impliciet antwoord uit af te leiden. De Witt vond het vanzelfsprekend dat hij als raadpensionaris in beide gevallen de politieke leiding nam. Dat blijkt ten eerste uit de moeite die hij deed om (tot drie keer toe) een resolutie aangenomen te krijgen die gewapend ingrijpen door Holland in Overijssel mogelijk maakte. Ten tweede blijkt dat uit de manier waarop hij het veldmaarschalkschap gebruikte om Willem Frederik uit Overijssel los te weken en de bevoegdheden van de legerbevelhebber kortwiekte. In zijn correspondentie met Nieuwpoort zette De Witt uiteen welke stappen hij had ondernomen en of de Staten van Holland zijn initiatieven steunden. Toen Friesland ten langen leste de benoeming van haar stadhouder als via overstemming wilde afdwingen steunden de Staten van Holland zijn reactie om het ambt te mortificeren. Ten derde komt uit de analyse van de briefwisseling met de afgevaardigden van de Deventer en de Zwolse Staten naar voren hoe De Witt ook in dit gewest de leiding naar zich toe trok en de twee partijen zo ver kreeg om de uitkomst van zijn mediatie te accepteren. De raadpensionaris beseftte dat zijn bemoeienis als Hollander met de aangelegenheden van een ander gewest verzet oproep in de Staten-Generaal en probeerde de indruk te vermijden dat Holland het in Overijssel voor het zeggen had.

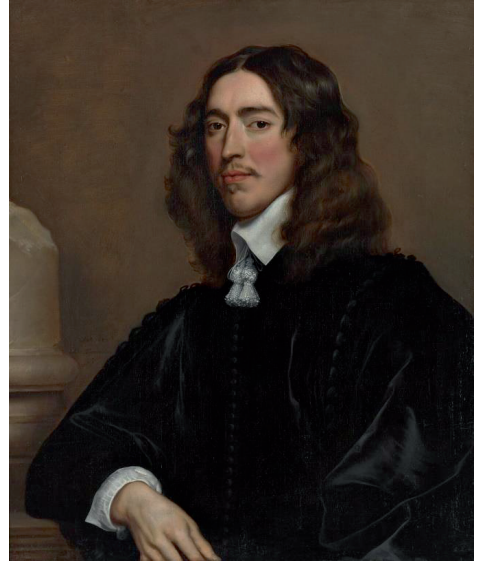
Als gekeken wordt naar de uitoefening van de vier functies van het raadpensionarisschap dan kunnen we drie verschillende niveaus onderscheiden, namelijk in Holland, in Overijssel en in de Staten-Generaal. In de Staten van Holland springt de politieke functie van De Witt het meest in het oog. Hij wilde militair ingrijpen in Overijssel mogelijk maken en nam, na aanvankelijke onwil, de taak op zich om de benoeming van Willem Frederik tot veldmaarschalk met een tadeloze instructie aanvaard te krijgen. In Overijssel staat de representatieve functie van De Witt als Hollandse raadpensionaris voorop, gevolgd door zijn politieke en uitvoerende functie. De Witt opereerde als afgevaardigde van zijn gewest in Overijssel (representatief) en nam succesvolle initiatieven om de verkiezing van de luitenant-stadhouder ongedaan te maken en het schisma in de Staten van Overijssel op te lossen (politiek en uitvoerend). In de Staten-Generaal komen de functies van de Hollandse raadpensionaris terug. De representatieve functie komt het duidelijkst naar voren bij de indiening van zijn *Deductie* over het veldmaarschalksambt, waarmee Holland de andere gewesten voor het blok zette om geen legeraanvoerder benoemen. De politieke en uitvoerende functie van de raadpensionaris zijn te herkennen bij De Witts

voorzitterschap van de commissie die de Acte van Harmonie opstelde. Het idee om de scheiding tussen de militaire en de politieke kant van het stadhouderschap te laten bevestigen door de Staten-Generaal was van hem afkomstig. Het is goed om hier nog eens op te merken dat niet of nauwelijks werd geprotesteerd tegen De Witts leidende rol in Overijssel en bij de benoeming van de veldmaarschalk.

Tenslotte de positie die de Hollandse raadpensionaris onder De Witt innam in de Republiek. We hebben in deze casus kunnen constateren dat De Witt een leidende positie had, niet alleen in Holland, maar ook in de Staten-Generaal en – in dit geval – in Overijssel. In de praktijk was er behoefte aan een bestuurder die in de Generaliteit de zaken coördineerde en kon optreden als een arbiter bij interne conflicten. Deze positie kon ook door een stadhouder worden ingenomen, maar tijdens de jaren van De Witt was dit ambt vacant. Hierdoor kreeg De Witt de ruimte om de leiding in Holland en de Republiek naar zich toe te trekken. In deze casus speelde zijn staatkundige overtuiging ook mee. De Witt wilde als de leider van de Ware Vrijheid voorkomen dat de Zwolse Staten en de Friese stadhouder zijn bewind in gevaar brachten en dat verklaart waarom hij zich met Overijssel en de veldmaarschalksbenoeming bemoeide. Kortom, een combinatie van de persoonlijkheid van De Witt, zijn leiderschap van de Ware Vrijheid en de afwezigheid van een stadhouder leidden er in deze casus toe dat de Hollandse raadpensionaris zijn positie oversteeg en de politiek leider was van de Republiek.

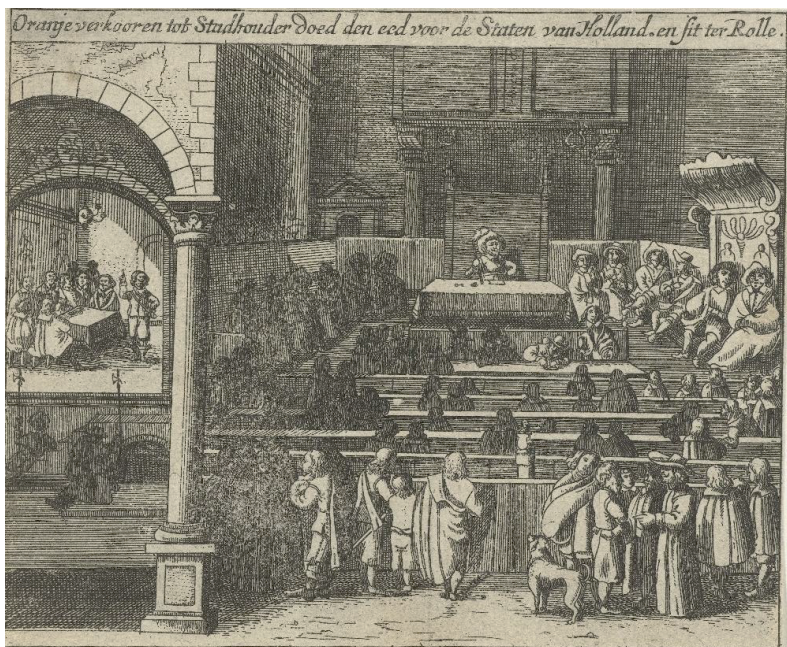
Michiel Jansz. van Mierevelt (atelier), *Johan van Oldenbarnevelt* (ca. 1616). Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-257

Adriaan Hanneman, *Joban de Witt* (1652). Museum Boijmans van Beuningen Rotterdam, 1280 (OK)

Kopie naar Johannes Vollevens, *Gaspar Fagel* (ca. 1672-1688). Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-283

Anoniem, *Frederik Hendrik legt de eed af als stadhouder en neemt zitting in de Staten van Holland* (1625). De ets toont de vergaderzaal van de Staten van Holland voor de verbouwing van 1660-1665, Rijksmuseum Amsterdam RP-P-OB-81.127

Willem van de Velde sr., De krijgsraad aan boord van de Zeven Provinciën, het admiraalschip van Michiel de Ruyter, 10 juni 1666 (ca. 1666). Op de *Zeven Provinciën* (rechts) verbleven De Witt en zijn medegedeputeerden tussen augustus en november 1665. Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-4289

IVSTIFICATIE

T/1353

vande

RESOLVTIE

Der H. M. Heeren de Staten van Hollandt
ende West- Vrieslandt

ghenomen den 4. Augusti 1617.

op hare H. M. Name inghestelt ende aende
Vroetschappen der Steden
overghesonden.

Met by voeginghe van verscheyden

VERIFICATIEN

daer toe dienende.

Gedruckt int Jaer 1618.

2502

74

Tekst van de *Scherpe Resolutie*, uitgegeven en toegelicht in opdracht van de Staten van Holland (1618). Collectie Koninklijke Bibliotheek, Kn. 2502.

Daniël van den Queborn, *Prins Maurits van Nassau* (1588), Museum Arnemuïden, inv.nr. 6

Wybrand de Geest, *Willem Frederik van Nassau* (1632). Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-530

Abraham Evertsz. van Westerveld, *luitenant-admiraal Cornelis Tromp* (ca. 1670). Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-1683

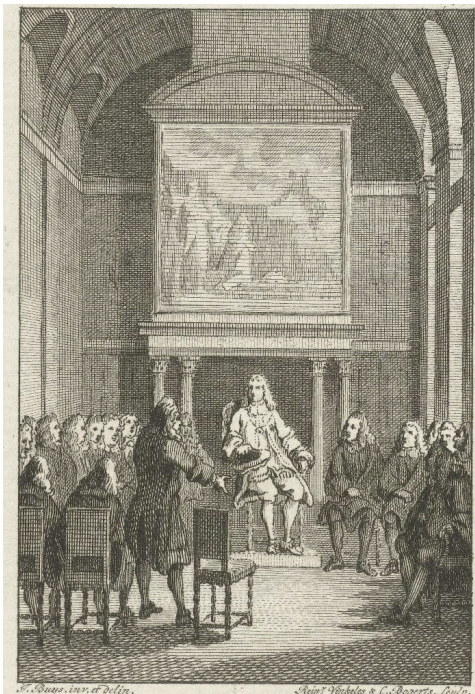

Willem Wissing, *Stadhouder prins Willem III* (ca 1680), Rijksmuseum Amsterdam, SK-A-1228

Ian de Wit Lootst de Oorloghs Vloot uyt 't Spanjaerts gat in 't Texel, gaet daer mede na Noorwegen, Convoeyert de Oost Indische Retour Schepen en suyvert de See.

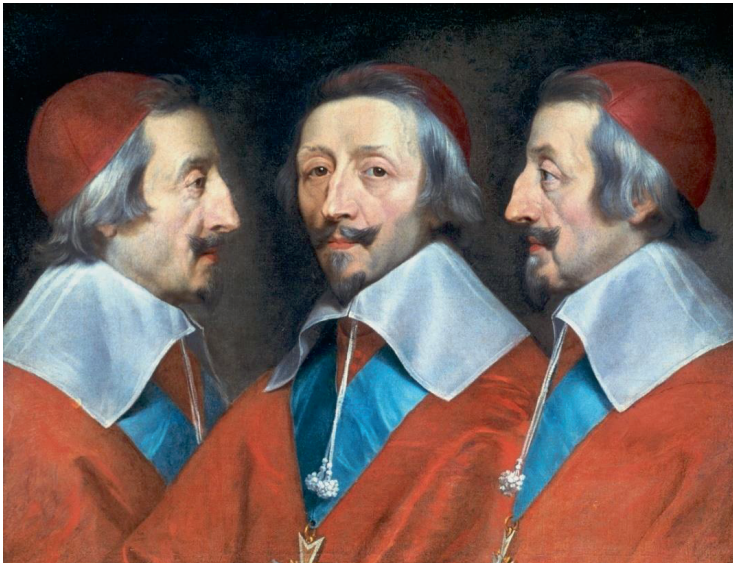
Romeyn de Hoohe, *Witten Wonder Spiegel* (1675), detail. Johan de Witt peilt het Spanjaardsgat bij Texel. Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-67.709.

Reinier Vinkeles, *Prins Willem III in de vroedschap te Amsterdam, 1683* (1780-1785), Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-82.528

Juan Bautista Maino, *De heroverring van Bahia in Brazilië, 1625 (1635)*. Op het fragment houdt Olivares een lauwerenkranen boven het hoofd van Filips IV. Prado Madrid, P000885

Philippe de Champaigne, *Drieportret van kardinaal Richelieu* (ca. 1642). Dit portret is gemaakt voor beeldhouder Francesco Mocchi. National Gallery Londen, NG798

Oxenstierna

Buckingham

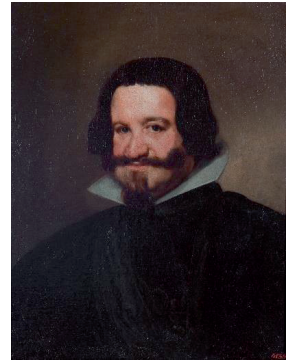
Lerma

Luynes

Mazarin

Olivares

Godolphin

Strafford

Clarendon

HOOFDSTUK 5

DE WITT ALS ONZICHTBARE LEIDER OP DE VLOOT

Johan de Witt op de vloot tijdens de campagne van 1665

Inleiding

In augustus 1665 ging Johan de Witt als gedeputeerde van de Staten-Generaal aan boord van de *Zeven Provinciën*, het vlaggenschip van de Nederlandse vloot, om Michiel de Ruyter en de scheepskrijgsraad bij te staan in de oorlog tegen Engeland. Vlak voordat de vloot de Noordzee inliep schreef hij zijn zus om uit te leggen waarom hij zijn leven in de waagschaal legde. Zijn aanwezigheid op de vloot, schreef De Witt aan zijn zus, was ‘absoluut noodzakelijk was voor het behoud van het lieve vaderland’. Onder de twintigduizend mannen en hun kapiteins was volgens hem niet één capabel persoon te vinden om de vloot te leiden. Er zat niks anders op, vervolgde hij, dan dat er een commissaris met de autoriteit van de staat op de vloot benoemd werd, iemand die vertrouwd werd door zowel de kapiteins als door de Generaliteit. ‘De meeste gedeputeerden van Holland en de andere provincies waren van mening, dat, als ik niet in de commissie benoemd zou worden, de hele commissie net zo goed achterwege kon blijven.’¹

De brief is interessant, omdat hij laat zien hoe De Witt over zichzelf en over zijn positie als raadpensionaris dacht. Het is duidelijk dat er bij hem geen sprake is van valse bescheidenheid; sterker nog, als hij niet zou meegaan op de vloot, dan had de hele campagne tegen de Engelse vloot geen zin. De raadpensionaris was in zijn beleving de enige man die genoeg zelfvertrouwen en overwicht bezat om tegen de officieren en de zeelieden (‘luyden op een soo ruw element opgevoet’) in te gaan en zijn zin door te drijven. Bovendien moest hij ook zoveel overwicht hebben op de overige gedeputeerden, dat zij op zijn opinie zouden afgaan en niet op die van de scheepskrijgsraad.

¹ De Witt aan Johanna de Witt, 12 augustus 1665, R. Fruin, G.W. Kernkamp en N. Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, 4 delen (Amsterdam 1906-1913) III, 88-92: ‘Gelijck dan oock om die verschreven ende meer andere redenen de meeste leden van Hollandt ende alle de andere provinciën eenpaerlijck van dat sentiment waeren, dat, als ick in de verschreven commissie niet soude gebruyckt werden, alsdan de geheele commissie behoorde achterwege te blyven.’ De brief van Johanna is te vinden in R. Fruin en N. Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, 2 delen (Amsterdam 1919-1922) II, 227. Zie ook N. Japikse, *Johan de Witt* (1^e druk 1918; 2^e druk, Amsterdam 1928) 219-222.

De Witt onderstreepte hier onbewust zijn tweeslachtige positie als raadpensionaris. Als ambtenaar in dienst van de Staten van Holland werd hij *de facto* opperbevelhebber op de vloot, een positie die min of meer gelijk stond aan het admiraal-schap (een ambt dat toekwam aan de prinsen van Oranje). Officieel maakte De Witt deel uit van een gezelschap van drie gedeputeerden, dat werd bijgestaan door drie kolonels en twee zeeraden, maar algemeen werd de raadpensionaris als de leider van de deputatie gezien.² Zo schreef de Engelse ambassadeur George Downing aan zijn minister van Buitenlandse Zaken dat De Witt de bevoegdheden had van een Romeinse dictator op de vloot; als representant van de soevereiniteit van de Staten-Generaal kon hij bevelen geven alsof hij de Staten in eigen persoon was.³ Ook De Witts medegedeputeerde vond dat zijn positie op de vloot ‘raecht aen den soeverain’.⁴ Voor het onderzoek naar de raadpensionaris in de zeventiende-eeuwse Republiek is het van belang na te gaan hoe De Witt en zijn tijdgenoten aankeken tegen

² J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*, 5 delen, (1^e druk 1833-1848; 3^e druk Zwolle 1869) II, 36-38.

³ Downing aan Arlington, 28 juli 1665, in: H.T. Colenbrander, *Bescheiden uit vreemde archieven omtrent de groote Nederlandsche zeeoorlogen*, 2 delen, RGP, Kleine serie, nr. 18 en 19 (’s-Gravenhage 1919) II, 277. De Franse avonturier Armand de Gramond verdacht De Witt er ook van dat hij bevelhebber van de vloot wilde worden: ‘Want hieruit bleek dat men hem beschouwde als een al te ambitieuze man die zich wilde verheffen boven zijn rang, zijn functie en zijn afkomst; een man die alle belangen van zijn land naar eigen goeddunken behartigde en daardoor de plaats verliet die voor hem was bepaald, namelijk die van een bescheiden dienaar wiens ijver uitsluitend het vaderland ten goede mocht komen. Als hij echter gebleven was binnen de grenzen van zijn ambt, dan had hij nooit zo’n enorme positie in de Republiek kunnen opbouwen.’ In: Armand de Gramont, graaf van Guiche, *Herinnering aan Holland / Memoires du comte De Guiche concernant les Provinces-Unies des Pais-Bas Unité* (Londen 1744) [Vertaling en uitgave Ad van der Zee, z.p. 2013], 54.

⁴ Boreel aan Van Kinschot, 21 juni 1665, in: G.L.R. van Kinschot, ‘Oorspronkelijke brieven van J. Boreel uit Zeeland en van ’s Lands vloot aan R. van Kinschot’, in: *Codex Diplomaticus Nederlandicus*, 2e serie (Utrecht 1852) 7-80, aldaar 34. Boreel uitte zijn kritiek niet rechtstreeks, maar haalde een ‘seignor del Campo’ aan. Hij voegde eraan toe dat de aanwezigheid van De Witt weinig nut zou hebben, omdat hij vanaf zijn schip anderen niet zou kunnen commanderen en omdat die ‘de jaloesie, die in den staet onder de regenten is tegens andre regenten’ zou vergroten. Ook uit andere hoeken kwam kritiek op De Witt, zie Japikse, *Johan de Witt*, 221-222 en H.H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978) 580-581.

zijn positie op de vloot.⁵ Vonden zij dat de raadpensionaris als plenipotentiaris (afgevaardigde met speciale bevoegdheden) zijn instructie oversteeg of vonden zij dat hij op deze manier een noodzakelijke bijdrage leverde aan de oorlogvoering? Hoe werden de raadpensionaris en zijn medegedeputeerden gepresenteerd in pamfletten (publieke opinie), kreeg De Witt als individu alle lof toegezwaaid, of moest hij die delen met de andere twee gedeputeerden?⁶ Tenslotte, komen de vier functies van de raadpensionaris naar voren in de pamfletten over zijn aanwezigheid op de vloot?

Bronnen

Het antwoord op deze vragen is hoofdzakelijk gezocht in pamfletten en in De Witts briefwisseling uit het eerste jaar van de Tweede Engelse Oorlog.⁷ De pamfletten en brieven maken het mogelijk om de ideeën van de raadpensionaris over zijn positie op de vloot te vergelijken met het beeld dat in de publieke opinie van hem werd gepresenteerd. Een deel van de pamfletten is namelijk op instigatie van De Witt, of,

⁵ In 1654 had De Witt in zijn *Deductie* nog op het gevaar van erfelijke monarchieën gewezen en had hij het collegiale regentenbestuur geprezen. Nu werd hij de machtigste man op de vloot. Zie Johan de Witt, *De deductie van Johan de Witt uit 1654. Manifest van de ware vrijheid* [ingeleid en hertaald oor Serge ter Braake] (Arnhem 2009) 160.

⁶ Onder de publieke opinie versta ik hier de openbare meningsvorming. Voor mijn proefschrift is een analyse van het begrip publieke opinie niet noodzakelijk, wel is het goed te wijzen op de moeilijkheden die aan dit begrip kleven. De motieven om de openbare mening te beïnvloeden zijn vaak niet te achterhalen (waren auteurs oprecht bezorgde burgers of boekverkopers die winst probeerden te maken?), ook weten we niet zeker wie het publiek was, of hun mening daadwerkelijk beïnvloed werd en in hoeverre de overgebleven kranten en pamfletten een afspiegeling zijn van de publieke opinie. De laatste jaren is het nodige onderzoek gedaan naar pamfletten en de publieke opinie en alle onderzoekers reflecteren op dit probleem: Michel Reinders, *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 14-18, R. Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011) 22-26, Ingmar Vroomen, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2012) 29-34, Jan Haverkate, *Spindoctors van de Gouden Eeuw. Een vergeten pamflettenuoorlog (1654-1675)* (Zutphen 2020) 21-44 en Helmer Helmers, 'Burgerparticipatie en het publieke debat', in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021) 186-207.

⁷ Zie over de (geringe) nieuws waarde van pamfletten en nieuwsboeken in de vroegmoderne tijd J.W. Koopmans, 'De vergadering van de Staten-Generaal in de Republiek voor 1795 en de publiciteit', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120 (2005) 3, 379-396.

in een enkel geval, door hemzelf geschreven. Op deze manier kan gekeken worden of de zelfbewuste houding van de raadpensionaris in de brief aan zijn zus terugkomt in de pamfletten over zijn optreden als gedeputeerde. Uit de pamfletten en de brieven komt naar verwachting de representatieve functie het sterkst naar voren, maar ook de politieke en uitvoerende vallen er uit af te leiden. De ambtelijke functie blijft in deze gevalstudie grotendeels buiten beeld.⁸

De omstandigheden van Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model bieden wederom de structuur, alleen begint de casus nu met een schets van de internationale situatie en het verloop van de Tweede Engelse oorlog; ze wordt gevolgd door de machtsituatie van De Witt rond 1665 en door een analyse van het verwachtingsklimaat, dat de raadpensionaris tijdens zijn deputatie op de vloot probeerde te beïnvloeden. Aan deze laatste omstandigheid wordt de meeste aandacht besteed.

Methode pamfletten- en bronnenonderzoek

Het bronnenmateriaal bestaat uit pamfletten en de briefwisseling van De Witt met enkele familieleden en zijn plaatsvervanger (en neef), de Dordtse pensionaris Nicolaas Vivien (1631-1692). Pamfletten zijn folderachtige boekjes, waarin commentaar werd gegeven op gebeurtenissen die actueel waren op het moment van verschijnen.⁹ De pamfletten, ook paskwillen, libellen of blauwboekjes genoemd, werden meestal geschreven door anonieme auteurs. Vorm en inhoud hingen samen: vanwege de actuele inhoud moest de tekst snel gedrukt kunnen worden. Veel exemplaren bestaan dan ook uit katernen van 4, 8 of 16 bladzijden, omdat zoveel pagina's op één vel papier passen.

De hier onderzochte pamfletten zijn afkomstig uit de collectie van de Koninklijke Bibliotheek en die telt voor het eerste jaar van de Tweede Engelse oorlog 202 titels.¹⁰ In hoeverre deze groep representatief is voor de totale pamflettenproductie in dat

⁸ De Witt heeft bij de Staten-Generaal een Verbaal (rapport) over zijn deputatie op de vloot ingediend, dat bestaat uit alle resoluties die hij en zijn medegedeputeerden hebben genomen. Door het ontbreken van een beschouwing biedt het Verbaal slechts een beperkt beeld van zijn positie op de vloot. NA, Archief Staten-Generaal, toegangsnr. 1.01.02, Resolutiën ende verbael van de heeren Huijgens, Raetspensionaris de Witt ende Boreel, gedeputeerden en gevolmachtighden van de Hoogh Mogende Heeren Staten Generaal in 's lants vloote (1665), inv.nr. 9237.

⁹ Definitie overgenomen van Reinders, *Gedrukte Chaos*, 15.

¹⁰ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 9 delen (1e druk: 's-Gravenhage 1890-1920) deel II.

jaar is lastig na te gaan, maar algemeen wordt aangenomen dat de Knuttelcatalogus een goede afspiegeling is van het totaal aantal verschenen pamfletten.¹¹ Op basis van de titelbeschrijving kunnen 41 stuks als herdruk van een eerdere titel geïdentificeerd worden en hierdoor blijven er 160 originele pamflettittels over (80% van het totaal aantal in dat jaar). De oorlog met Engeland komt in deze groep prominent naar voren, zoals blijkt uit de onderstaande tabel:

Onderwerpen in het jaar 1665

<i>Onderwerpen</i>	<i>Aantal</i>	<i>Percentage</i>
Oorlog met Engeland	84	52,5%
Oorlog met Munster	23	14,4%
Buitenlandse politiek	22	13,8%
Kerkelijke onderwerpen	12	7,5%
Kometen & voorspellingen	11	6,9%
Binnenlandse politiek	5	3,1%
Anders	3	1,8%
Totaal	160	100%

Uit de groep over de oorlog met Engeland zijn de pamfletten geselecteerd die betrekking hebben op het optreden van Johan de Witt en zijn medegedeputeerden in 1665, vanaf het moment dat zij na de Slag bij Lowestoft de discipline op de vloot probeerden te herstellen en de schepen weer gereed maakten om uit te varen tot het moment waarop ze de vloot verlieten, begin november. Het onderzoekcorpus van zeventien vlugschriften kan verdeeld worden in drie categorieën:

¹¹ Zie hierover Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 123-124. Harms heeft alle titels nagezocht die in een pamflet worden genoemd uit 1650 (Kn. 6067) en deze blijken grotendeels te zijn overgeleverd: van de 42 titels zijn er 35 terug te vinden in de Knuttelcatalogus. Volgens Guido de Bruin is het redelijk te veronderstellen dat de Knuttelcatalogus 60% van alle verschenen pamfletten bevat: 'from 1000 pamphlets printed in 1672 more than 600 have been included in Knuttel'. De Bruin, 'Political pamphleteering and public opinion', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders, *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (Leiden 2011) 66.

Categorie 1 Pamfletten over de vloot na de slag bij Lowestoft

<i>Knuttelnr.</i>	<i>Titel</i>	<i>Genre</i>	<i>Functie</i>
9068	<i>Hollantsche-ontsteltenis Noort-Hollander, Zuyt-Hollander ende een Amsterdammer</i>	Dialogoog	Opiniëren
9069	<i>Neerlander en Engelsman t'samen redenkavelende over den Zee-strijt</i>	Dialogoog	Opiniëren
9070	<i>Dampraatje over de laatste Zee-slag</i>	Dialogoog	Opiniëren
9077	<i>Papieren kogels geschooten in 't hondert van de Laf-hertige Capiteynen</i>	Gedicht	Opiniëren
9117	<i>Conferentie en samen-spraak tusschen den Dogg en den Leeuw [...]</i>	Gedicht	Opiniëren
9117A	<i>De Wakende Leeuw</i>	Gedicht	Opiniëren
9121	<i>Den Engelsen Blixem, Welck is de Zee [...]</i>	Verhandeling	Opiniëren
9125	<i>Openhertigh discours over de jegenwoordige gelegenteyt der Saecken tusschen een reghent, capiteyn en coopman</i>	Dialogoog	Opiniëren
9125A	<i>Buer-Praetje tusschen een Borger en een Matroos, Aengaende de ghelegentheydt deses Tijds</i>	Dialogoog	Opiniëren
9125B/9140	<i>Zeelandts Discours Waer in getoont wert waerom desen Oorlogh met Engelandt is aengevangen [...]</i> Gestelt in 't Samen-spraak, tusschen een matroos, een soldaet en een borger	Dialogoog	Opiniëren
9141	<i>Disputy en Twist Spruytende Door t'Samen-spraeck tussen een Engelsman, Hollander, Zeeuw ende Schipper [...]</i>	Dialogoog	Opiniëren

aantal 11

Categorie 2 Pamfletten over het optreden van de gedeputeerden

9072	<i>Brief vande H. Gedeputeerden in Texel [...]</i>	Brief	Informereren
9096/9096A	<i>Pertinent ende Autenticq Verhael [...]</i>	Nieuwsbericht	Informereren
9102	<i>Zee-Journael, ofte Autenticq Verhael [...]</i>	Nieuwsbericht	Informereren
9108	<i>Het derde deel ofte lesten Zee-Tocht vande Groote Zee-Vloot Des Vereenden Nederlantschen Staets deses jaers 1665</i>	Overheidspublicatie	Informereren
9245A	<i>Coppe van een Missive, aen een goet Vrient [...]</i> *	Nieuwsbericht	Informereren

aantal 6

Categorie 3 Pamflet van De Witt over de deputatie op de vloot

9245A	<i>Coppe van een Missive, aen een goet Vrient [...]</i> *	Nieuwsbericht	Informereren
-------	---	---------------	--------------

aantal 1

* Dit pamflet gaat over beide onderwerpen en staat daarom twee keer in deze tabel.

De pamfletten zijn gecategoriseerd naar genre en functie op basis van de indeling van Roeland Harms in zijn *Pamfletten en publieke opinie*. De acht tekstfuncties waarvan hij gebruik heeft gemaakt heb ik bij de indeling van het corpus ook toegepast.¹² Harms constatering dat sommige pamfletten meerdere functies hebben, doet zich hier ook voor. Zo is het verschil tussen een overheidspublicatie, een nieuwsbericht en een brief vaak lastig te onderscheiden. Het pamflet *Pertinent ende Auten-*

¹² Harms, *Pamfletten en publieke opinie*, 258-259. Harms heeft zijn indeling gebaseerd op Rutger de Graaf, *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1913-1899)* (dissertatie Universiteit Utrecht 2009). In bijlage A geeft De Graaf een coderingslijst voor pamfletten (p. 356-357). Helaas ontbreekt een definitie van de genres, onderwerpen en functie.

ticq Verbael (Kn. 9096), bijvoorbeeld, waarin verslag wordt gedaan van het optreden van de gedeputeerden op de vloot, kan als nieuwsbericht en als overheidspublicatie gezien worden. Het is uiteindelijk bij de nieuwsberichten geschaard, omdat het een sterk gekleurd verslag is en geen zakelijke weergave van de resoluties van de gedeputeerden. De functie-indeling van de pamfletten laat het verschil tussen categorie 2 en 3 helder zien: opiniëren tegenover informeren. De analyse van de pamfletten zal duidelijk maken dat in de tweede categorie voor- en tegenstanders van het regentebewind worden gevonden en dat de derde categorie pamfletten de lezer wil informeren over het optreden van de gedeputeerden op de vloot.

Naast de pamfletten is gebruik gemaakt van de briefwisselingen van Johan de Witt met enkele van zijn familieleden en met zijn vervanger als raadpensionaris Nicolaas Vivien.¹³ De brieven zijn voor dit onderzoek waardevol, omdat De Witt tot op zekere hoogte inzicht geeft in zijn motieven. Veelal hebben zijn brieven betrekking op de besluitvorming op de vloot, waarvan hij verplicht was de Staten van Holland op de hoogte te stellen, maar ook daar valt het een en ander uit af te leiden. De raadpensionaris schrijft zelden of nooit over zijn medegedeputeerden, dus het ligt voor de hand ervan uit te gaan dat zij niet of nauwelijks bij de besluitvorming waren betrokken.¹⁴ In de particuliere brieven van De Witt aan zijn familieleden – zoals de brief aan zijn zus Johanna – was hij opener en daarom geven deze een betrouwbaar beeld over zijn beweegredenen om mee te gaan met de vloot en hoe hij zijn positie zag te midden van de vlootvoogden.

De keuze voor de pamfletten en briefwisseling heeft gevolgen voor de opbrengst van dit casusonderzoek. Door het achterwege laten van een onderzoek naar het *Verbael* kan de aard van de bevelsstructuur op de vloot of de precieze totstandkoming van de besluitvorming niet vastgesteld worden. Wel is het mogelijk om op basis van de briefwisselingen duidelijk te maken hoe De Witt tegen zijn deputatie op de vloot aankeek en de pamfletten laten zien hoe anderen zijn positie beschouwden. Bovendien werpen ze een blik op de manier waarop de raadpensionaris de publieke opinie over het optreden van de gedeputeerden probeerde te beïnvloeden.

¹³ De briefwisselingen zijn te vinden in Fruin en Japikse, *Brieven van Johan de Witt*, III, en in Fruin en Japikse, *Brieven aan Johan de Witt*, II.

¹⁴ Dat valt ook op te maken uit brieven van de Zeeuwse gedeputeerde Boreel, die schrijft over allerlei wetenswaardigheden op de vloot, maar nauwelijks over vergaderingen van de gedeputeerden. Van Kinschot, 'Oorspronkelijke brieven van J. Boreel'.

In dit hoofdstuk staan veel fragmenten uit de bestudeerde pamfletten. Vanwege de leesbaarheid is ervoor gekozen de passages te hertalen; in de voetnoten staan de originele citaten.

Opnieuw oorlog met Engeland

1665 zou een moeilijk jaar worden voor de Republiek. In maart verklaarde de Engelse koning Karel II (1630-1685) de oorlog aan de Republiek en eind september viel de bisschop van Munster, Christoph Bernhard von Galen (1606-1678), de oostelijke gewesten binnen.¹⁵ Het bleef voor de Republiek spannend welke positie de andere Europese landen zouden innemen: zouden ze neutraal blijven of, net als de bisschop van Munster, profiteren van de Engelse oorlogsverklaring? Zweden en Denemarken, bijvoorbeeld, hadden veel te winnen bij een aanval op de Nederlandse handelspositie in de Oostzee. Met Frankrijk had de Republiek in 1662 een defensief verbond gesloten, maar of dat betekende dat de Fransen hun steun zouden omzetten in militaire daden was in 1665 nog onduidelijk.

De nieuwe oorlog met Engeland kon duidelijk maken of de nieuwe oorlogsvloot van de Republiek was opgewassen tegen de Engelse. Johan de Witt, de drijvende kracht achter de totstandkoming van de gemoderniseerde marine, was namens de Staten-Generaal nauw betrokken bij het gereed maken van de vloot.¹⁶ Eind mei zeilden ruim 100 oorlogsschepen, voorzien van 21.000 man en bijna 5000 stukken geschut, onder commando van luitenant-admiraal Jacob Wassenaer van Obdam (1610-1665), de Noordzee op.¹⁷ De Witt wilde een snel resultaat zien en verwachtte dat Wassenaer actief de Engelsen zou opzoeken om een zeeslag af te dwingen. Na een paar weken werd duidelijk dat de luitenant-admiraal hiervoor niet de juiste man

¹⁵ Voor de economische achtergronden van de Tweede Engelse oorlog: Gijs Rommelse, *The Second Anglo-Dutch War (1665-1667). International raison d'état, mercantilisme and maritime strife* (Hilversum 2006). De militaire aspecten worden besproken in J.R. Jones, *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century* (Cambridge 1996) en Marc van Alphen, Jan Hoffenaar, e.a., *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813* (Amsterdam 2020).

¹⁶ Over dit onderwerp: J.E. Elias, *De vlootbouw in Nederland in de eerste helft der 17e eeuw* (Amsterdam 1933), J.K. Oudendijk, *Johan de Witt en de zeemacht* (Amsterdam 1944) en J.R. Bruijn, *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1998).

¹⁷ De Jonge, *Nederlandsche zeewezen*, II, 7. Een lijst van alle schepen is te vinden in James Bender, *Dutch Warships in the Age of Sail, 1600-1714. Design, Construction Careers and Fates* (Barnsley 2014) 91-94.

was. Zijn afwachtende houding wekte ergernis en begin juni scheef de raadpensionaris aan Wassenaer, dat de Staten van Holland ongeduldig werden en

‘dat er hier overlegd wordt om commissarissen naar de vloot te sturen met de volmachten en de autoriteit [van de staat]. [...] Ik heb mijn diensten daartoe aan Hare Edel Groot Mogenden aangeboden en wil u in alle oprechtheid laten weten dat ik die opdracht met plezier zal aanvaarden, zoals ik er nog nooit een op mij heb genomen.’¹⁸

Wassenaer ervoer – niet ten onterechte – deze brief als een gebrek aan vertrouwen in zijn leiding en waarschijnlijk besloot hij om deze reden een paar dagen later overhaast de confrontatie met de vijand te zoeken.

Op 11 juni kreeg de Nederlandse vloot de Engelse in zicht voor Lowestoft, een plaatsje onder Great Yarmouth. Aanvankelijk was de wind gunstig voor de Nederlanders, maar toen twee dagen later midden in de nacht de strijd losbarstte was de wind gedraaid en hadden de Engelsen de wind in de rug. Snel stapelden de problemen zich aan Nederlandse kant op. Wassenaers bekwame onderbevelhebber vice-admiraal Egbert Cortenaer sneuvelde binnen twee uur en zijn plaatsvervanger kon de formatie van de vloot niet bijeenhouden. De hertog van York, de hoogste Engelse admiraal, maakte hiervan gebruik en brak door de Nederlandse linie heen om Wassenaer aan te vallen. Na felle gevechten ontplofte om drie uur ’s middags de kruitkamer van Wassenaers schip *De Eendracht* en hierbij kwam hij om het leven. Chaos en verwarring maakten zich nu van de Nederlandse vloot meester. Vele kapiteins meenden het sein voor de terugtocht te zien en verlieten de zeeslag. Het was te danken aan het bekwame optreden van vice-admiraal Cornelis Tromp (1629-1691) dat de Nederlandse vloot ontsnapte aan totale vernietiging. In totaal waren er zeventien schepen verloren gegaan en ongeveer een kwart van de matrozen was gedood, gewond of gevangen genomen.¹⁹

Na de Slag bij Lowestoft besloten de Staten-Generaal op instigatie van De Witt zich direct met de vloot te bemoeien. Net als in het begin van het jaar reisde de

¹⁸ ‘[...] eenige deliberateën voorgevallen, om commissarissen te senden in de vloot met volle macht ende auctorisatie; [...] Ick hebbe mijn persoon ende dienst deertoe aen Haer Edel Groot Mog. aangeboden ende verklaere in alle oprechtigheyt, dat ick die commissie soo blygeestich soude aenvaerden, als ick oyt eenige op my genomen hebbe.’ De Witt aan Wassenaer Obdam, 4 juni 1665, *Brieven van De Witt*, III, 60-61.

¹⁹ De Jonge, *Nederlandsch zeewezen*, II, 5-25, aldaar 12-15. Zie ook Bruijn, *Varend verleden*, 112.

raadpensionaris aan het hoofd van de Generaliteitscommissie voor zeezaken naar Den Helder om toe te zien op snelle reparatie van de schepen en het herstel van het gezag op de vloot (een andere deputatie vertrok naar Hellevoetsluis). Dat ging niet vanzelf; eerst moesten twee problemen worden opgelost, namelijk de berechting van kapiteins die voortijdig de zeeslag hadden verlaten en de benoeming van een nieuwe bevelhebber voor de marine.

De problemen bij het berechten van de kapiteins ontstonden door weigering van Cornelis Tromp om de krijgsraad voor te zitten. De vice-admiraal, na de dood van Wassenaer de hoogste in rang, was bang dat hij zijn populariteit onder het Oranjegezinde bootsvolk verspeelde als hij kapiteins tot de strop veroordeelde. Tromps houding in de zomer van 1665 vormde de inspiratie voor vele pamflettisten. Sommigen steunden hem en bekritiseerden het regentenbewind, maar anderen, waaronder de gedeputeerden, gebruikten de publieke opinie om Tromp onder druk te zetten. Uiteindelijk schikte de weerspannige admiraal zich, maar voor het zover was had De Witt heel wat met hem stellen.²⁰

De benoeming van een nieuwe bevelhebber was het andere hoofdpijndossier voor de raadpensionaris. Tromp ging ervan uit dat hij deze positie zou krijgen en werkte alvast hard aan een nieuwe organisatie van de vloot. Met zijn eigengereide en onberekenbare gedrag had hij alleen veel vijanden gemaakt in de Haagse bestuurscolleges en er werd dus omgekeken naar een andere kandidaat. De Witt wilde graag Michiel de Ruyter (1607-1676) op deze post benoemen, alleen voerde die op dat moment een strafexpeditie uit tegen Engeland in Noord-Amerika en West-Afrika. Half augustus keerde hij terug in de Republiek en werd prompt tot bevelhebber benoemd.²¹ Tromp was woedend toen hij vernam dat hij gepasseerd was en vroeg om ontslag, maar later accepteerde hij De Ruyters commando.²²

Tijdens zijn werkzaamheden als gedeputeerde op Texel kwam De Witt tot de conclusie dat zijn plan – dat hij al aan Wassenaer had voorgelegd – om commissarissen mee te sturen op de vloot moest worden doorgezet, want hij was ervan overtuigd dat de officieren bij gebrek aan eenheid nooit tot actie zouden overgaan. De

²⁰ R. Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp* (Amsterdam 2001) 246-247.

²¹ De benoeming van De Ruyter had prioriteit bij De Witt en gespannen wachtte hij zijn komst af op de vloot. Zie de brieven van De Witt aan Vivien, Fuine en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 100-113.

²² Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 249-250.

raadpensionaris legde het voorstel voor aan de Staten van Holland en de Staten-Generaal, die hier niet onverdeeld gelukkig mee waren, maar er toch zonder al te veel moeilijkheden mee instemden. Als gedeputeerde bemoeide De Witt zich intensief met de operaties van de vloot en preste hij de scheepraad om de Engelsen op te sporen en aan te vallen. Hevige stormen verhinderden deze plannen en tot De Witts grote spijt kwam het niet tot een confrontatie met de vijand. Gedwongen door het weer hield de Nederlandse vloot zich voornamelijk bezig met de opvang van koopvaardij- en VOC-schepen. Begin november 1665 keerden de oorlogsschepen terug naar de havens in afwachting van een nieuw oorlogsseizoen.²³

De spin in het bestuurlijke web

De machtssituatie waarin Johan de Witt tussen 1655 en 1665 opereerde was stabiel. Intern zorgde onenigheid in de stadhoudelijke familie, onder andere over de opvoeding van de jonge Willem III, ervoor dat zij voorlopig geen alternatief was voor het republikeinse bewind. In Europa bestond geen directe bedreiging tegen de Republiek en bovendien beschikten de gewesten inmiddels over een moderne oorlogsvloot. Kortom: de raadpensionaris zat stevig in het zadel.²⁴ Dat wil niet zeggen dat hij niet met politieke problemen werd geconfronteerd. Diverse samenhangende binnenlandse (Hollandse), intergewestelijke en buitenlandse problemen vroegen om een oplossing – daarover hieronder meer.

De basis van De Witts stabiele machtspositie was zijn goede verhouding met de deelnemers aan het besluitvormingsproces, dus met Amsterdam en de stemhebbende steden in de Staten van Holland,²⁵ maar ook met de admiraliteiten van Amsterdam en de Maze (Rotterdam). Via de familie van zijn vrouw stond De Witt in nauw contact met de belangrijkste Amsterdamse regentenfamilies, bijvoorbeeld met de invloedrijke burgemeester Cornelis de Graeff.²⁶ Steeds zorgde de raadpensionaris ervoor dat zijn gewestelijke en buitenlandse beleid zoveel mogelijk rekening hield met de wensen van de Amstelstad. In de Statenvergadering kon De Witt daarnaast

²³ In 1666 Was De Witt opnieuw gedeputeerde op de vloot. Hiervan deed hij verslag in een pamflet: [Johan de Witt], *Verhael van't gepasseerde in de zee-slagh, tusschen de vlooten van Engelandt ende van de Vereenighde Nederlanden* ('s-Gravenhage 1666), Kn. 9296.

²⁴ Israel, *De Republiek*, II, 829-830.

²⁵ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 122-126.

²⁶ J.E. Elias, *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentenpatriciaat* ('s-Gravenhage 1923) 144-149.

vrijwel altijd rekenen op de steun van zijn geboortestad Dordrecht, waar zijn vader en later zijn broer in de Oudraad zaten.²⁷ Die steun was belangrijk, omdat Dordrecht als oudste Hollandse stad na de Ridderschap, waarvan De Witt de woordvoerder was, het eerste spreekrecht had in de Staten. Ook deed de raadpensionaris zijn best om in andere stemhebbende steden contacten aan te knopen met één of meerdere regenten; slechts in enkele steden lukte dat niet.²⁸ Door middel van recommandaties (aanbevelingen) voor gewestelijke functies wist hij mensen aan zich te binden.²⁹ Toegang tot de beide admiraliteiten had De Witt via zijn correspondentie met de secretaris van de admiraliteit van Amsterdam en via zijn broer, die in deze jaren lid was van de Admiraliteit van de Maze (Rotterdam).

Tijdens zijn raadpensionarisschap had De Witt geen last van rivaliteit met de Hollandse stadhouders. De meest voor de hand liggende kandidaat, prins Willem III van Oranje, geboren in 1650, werd te jong geacht voor dit ambt en bovendien werd zijn familie verteerd door een machtsstrijd over zijn opvoeding. De sympathisanten van het Huis van Oranje slaagden er zodoende niet in een politieke factor van betekenis te worden. Dat neemt niet weg dat onder het gewone volk veel aanhang was voor de prins en dat er een voortdurend gevaar was voor Oranjegezinde onlusten, ook op de vloot.

Hoewel De Witts positie als raadpensionaris binnen de Staten van Holland onomstreden was, had hij wel degelijk met politieke problemen te maken. In de eerste plaats gingen die over uiteenlopende economische belangen tussen de Hollandse steden en tussen Holland en de overige gewesten. Amsterdam en de steden in West-Friesland dreven veel handel met het Oostzeegebied, terwijl de Zuid-Hollandse steden en het gewest Zeeland (en Utrecht en Gelderland) georiënteerd waren op de Middellandse Zee. In beide gebieden bestonden spanningen die de Nederlandse handel bedreigden. De vraag was waar de nieuwe oorlogsvloot van de Republiek het beste ingezet kon worden. De Witt wist met behendig manoeuvreren beide groepen

²⁷ Soms gooide de rivaliteit tussen de familie De Witt en de Van Beverens roet in het eten. Zie Nicolaas Japikse, 'De Dordtse regeeringsoligarchie in het midden der 17^e eeuw' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6 (1924) I, 6-22 en Luc Panhuysen, *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt* (Amsterdam 2005) 231-235.

²⁸ Namelijk in Schoonhoven en Enkhuizen. S. Groenveld, *Evidente factiën in den Staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 1990) 46-47.

²⁹ Groenveld, *Evidente factiën in den Staet*, 46-48.

tevreden te stellen: in 1657 blokkeerde de Nederlandse vloot Lissabon en in de twee jaar daarna beëindigde zij de oorlog tussen Zweden en Denemarken (1658-1660).³⁰

In de tweede plaats waren er politieke troebelen in Groningen en Overijssel, die gedeeltelijk samenhangen met de positie van de Oranjes. Als Hollandse raadpensionaris had De Witt niks te maken met de interne aangelegenheden in andere gewesten, maar de verkiezing van de Friese stadhouder in Overijssel, als plaatsvervanger van Willem III, kon er voor zorgen dat de onrust naar andere gewesten oversloeg en dat de Republiek in een burgeroorlog werd gestort. Bovendien bedreigde het herstel van het stadhouderschap de Ware Vrijheid in Holland. De Witt wist het gevaar van de Friese stadhouder te neutraliseren en het lukte hem voor enige tijd de eenheid in de gewesten te herstellen (zie hoofdstuk 3).

In de derde plaats eiste de jonge prins vanaf 1660 zijn aandacht op. In dat jaar werd de monarchie in Engeland hersteld en in koning Karel II had Willem een oom die zijn belangen in de Republiek kon en wilde ondersteunen. De Witt pacificeerde het Huis van Oranje door de prins een staatsopvoeding te beloven die hem zou voorbereiden op toekomstige functies. Onderdeel hiervan was dat de Acte van Seclusie werd ingetrokken.³¹

Tenslotte was er gerommel aan de oostgrens van de Republiek. De prins-bischof van Munster, Bernhard von Galen, versterkte zijn greep op het Munsterland en de gelijknamige stad en probeerde ook zijn invloed in Gelderland, Overijssel en Groningen te vergroten. Deze gewesten waren geen partij voor het leger van Von Galen en zij klopten bij De Witt aan om hulp. Amsterdam, dat geen belang had bij een oorlog met de prins-bischof, belette uiteindelijk dat Hollandse troepen de drie gewesten te hulp kwamen.³²

Onder de bondgenoten in de Staten-Generaal heerste wel ontevredenheid over de Hollandse dominantie van de Republiek. De gewesten, Friesland voorop, probeerden waar mogelijk hun grote broer dwars te zitten, maar zonder de aanvoering van een gezamenlijke stadhouder kregen ze weinig voor elkaar, zeker niet als Amsterdam en de Staten van Holland de gelederen gesloten hield. En daar zorgde De Witt goed voor.³³

³⁰ Israel, *De Republiek*, II, 841-844.

³¹ Israel, *De Republiek*, II, 855-858. Van het plan kwam overigens weinig terecht door de dood van Willems moeder Mary Stuart. Zij had Karel II tot voogd over haar zoon benoemd.

³² Israel, *De Republiek*, II, 839-841.

³³ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 240-241.

Gedeputeerde op de vloot

Uit de totstandkoming van de deputatie van de Staten-Generaal ter zee blijkt de sterke machtspositie van De Witt. In De Staten van Holland leefden bezwaren tegen het vertrek van de raadpensionaris: aan de ene kant dachten de regenten dat het gewest de leiding van De Witt niet kon missen en aan de andere kant waren zij bang dat De Witts aanwezigheid jaloezie bij andere gewesten en onrust onder de officieren zou veroorzaken. De Amsterdamse vroedschap, bijvoorbeeld, was van mening dat ‘de Raet pensionaris niet can gemist werden’.³⁴ De stad lag lang dwars, maar ging uiteindelijk overstag.³⁵ In de Staten-Generaal kwam de beslissing voor de deputatie niet zonder slag of stoot tot stand. De Zeeuwen protesteerden omdat ze niet wilden dat Holland de dienst zou uitmaken op de vloot en zij wierpen de Hollandse raadpensionaris voor de voeten dat zijn functie op de vloot de luister van de Oranjes naderde.³⁶ Om de Zeeuwse tegenstand te overstemmen verschenen de Staten van Holland *en bloc* in de Staten-Generaal en tenslotte stemde het gewest, evenals de rest, toe.³⁷ De Witt kreeg wel twee medegedeputeerden, namelijk de Zeeuw Johan Boreel (1621-1673), burgemeester van Middelburg, en de Geldersman Rutger Huygens (1587-1666), de bijna tachtigjarige afgevaardigde uit de commissie voor zeezaken.

Over de motieven van De Witt om persoonlijk met de vloot mee te gaan is veel gespeculeerd. Tegenstanders van het Hollandse regentenbewind, zoals aanhangers van de prins van Oranje en Tromp, Zeeuwse regenten, maar ook enkele buitenlanders, dachten dat de raadpensionaris zijn macht wilde vergroten en via een maritiem succes zijn populariteit wilde opvijzelen.³⁸ Ook zou hij Cornelis Tromp hebben

³⁴ Hans Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 3 delen (1653-1657) I, 20 juli 1665, SAA, toegangsnr. 5029, inv.nr. 24. Zie ook Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 87 noot 3.

³⁵ Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 22 juli en Oudendijk, *De Witt en de zeemacht*, 119.

³⁶ Oudendijk, *De Witt en de zeemacht*, 119. Boreel liet zich in andere bewoordingen, maar wel met dezelfde strekking, uit over De Witt, Boreel aan Van Kinschot, 21 juni 1665, *Oorspronkelijk brieven van J. Boreel*, 34.

³⁷ De Jonge, *Geschiedenis Nederlandsch zeezezen*, 37. Van deze tactiek maakte De Witt vaker gebruik (zie casus Overijssel). In de Staten-Generaal waren meestal maar enkele gedeputeerden van de andere gewesten aanwezig. De komst van alle leden van de Staten van Holland – minstens 40 leden – naar de vergadering van de Staten-Generaal had een intimiderend effect.

³⁸ Downing aan Arlington, 7 augustus 1665, in: Colenbrander, *Bescheiden uit vreemde archieven*, I, 279: ‘De Witt before his going hence said to some of his friends that he will conquer or dye’.

willen controleren. De Witts medegedeputeerde Johan Boreel duidde hem in zijn briefwisseling steeds aan als 'visir' en zelfs een keer als 'groot visir'. Hoewel Boreel zijn eigen Zeeuwse pensionaris ook een vizier noemde, kan deze titel toch moeilijk als een compliment gezien worden. De meeste historici gaan ervan uit dat De Witts deputatie door edelmoediger motieven was ingegeven. Volgens De Jonge wilde de raadpensionaris de eenheid en orde op de vloot bevorderen en tegelijk toezicht houden op Tromp, die hij vanwege zijn dwarse aard en Oranje-sympathieën niet vertrouwde.³⁹ Modernere historici accepteren De Witts verklaring dat hij met zijn aanwezigheid en volmachten de vloot tot eenheid en tot actie kon aanzetten.⁴⁰

Aan de bevoegdheden van de deputatie van de Staten-Generaal op de vloot wordt in de literatuur nauwelijks aandacht besteed en dat is opmerkelijk, omdat de gedeputeerden de supervisie kregen over alle operaties van de vloot. De deputaties zorgden voor een noodzakelijke machtsconcentratie in de gedecentraliseerde Republiek. Al tijdens de militaire campagnes van Maurits en Frederik Hendrik reisden gedeputeerden van de gewesten mee om ter plekke met de stadhouder beslissingen te nemen, zodat tijdrovend overleg met Hare Groot Mogenden werd vermeden. Deze zelfstandig optredende commissies waren tijdelijke instellingen op basis van een duidelijke instructie en werden na een bepaalde periode weer ontbonden. In de instructie van De Witt, Huygens en Boreel staat dat zij geautoriseerd en gemachtigd waren 'sonder rugge-sprake aengaende d'Expeditie ende 't employ der voorseide 's Landts vlote soo waneer deselve Zee gecosen sal hebben' na het advies van de vlootvoogden gehoord te hebben, 'alles te resolveren ende effectueren, oock te doen effectueren' om afbreuk te doen aan de vijand.⁴¹ Een bekwame bestuurder zoals De Witt kon door middel van een deputatie zijn greep op het leger of de vloot verstevigen, want hij voerde feitelijk het bevel over de vloot.⁴² In de positie van De Witt als

³⁹ De Jonge, *Geschiedenis Nederlandsch Zeewezen*, 38.

⁴⁰ Oudendijk, *De Witt en de zeemacht*, 119-121, Rowen, *John de Witt*, 580-581 en De Bruin, *Varend verleden*, 262. Het – voorstelbare – contemporaine verwijt dat De Witt als jurist geen verstand had van de gang van zaken op de vloot, laten zij onbesproken.

⁴¹ NA, Archief Staten-Generaal toegangsnr. 1.01.02, *Verbael De Witt, Huijgens en Boreel*, 28 juli 1665.

⁴² De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 139-141 en 260-263. Zie ook: De Jonge, *Geschiedenis Nederlandsch Zeewezen*, 36-38, Japikse, *Johan de Witt*, 215, Oudendijk, *De Witt en de zeemacht*, 120-121 en Rowen, *John de Witt*, 580. Volgens De Bruin was het geheime commissiewezen, waarvan de deputatie ter zee een onderdeel was, de ruggengraad van het bewind van De Witt. De

gedeputeerde kwamen de uitvoerende, representatieve en politieke functies van het raadpensionarisschap duidelijk naar voren. De Amsterdamse vroedschap noemde de deputatie een ‘politieke commissie’.⁴³

Leider achter de schermen

Als raadpensionaris had Johan de Witt er belang bij dat hij voldeed aan de verwachtingen van de Hollandse regenten. Uit zijn benoeming tot gedeputeerde op de vloot is gebleken dat De Witt een sterke machtspositie had binnen de Staten van Holland, maar hij moest ook rekening houden met de publieke opinie in stemhebbende steden. Weliswaar hing zijn mandaat niet af van de mening van de stedelijke middenklasse, maar ontevredenheid onder deze groep kon de stemming van de regenten in de Statenvergadering negatief beïnvloeden. De nederlaag van de Nederlandse vloot tijdens de Slag bij Lowestoft wakkerde bij een deel van de bevolking de roep om de terugkeer van een Oranje stadhouder aan. Voor De Witt en zijn geestverwanten was het dus van belang dat de publieke opinie een gunstig beeld kreeg van zijn optreden als gedeputeerde op de vloot.⁴⁴

Voor het onderzoek naar de manier waarop De Witt werd gepresenteerd in de publieke opinie zijn drie categorieën pamfletten onderzocht. De eerste categorie bestaat uit verschillende opiniërende pamfletten die zijn verschenen naar aanleiding van de Slag bij Lowestoft. Een deel van de pamfletten is erg kritisch over het optreden van de vloot en wijt dat aan de ‘regieringe’, maar een ander deel verdedigt het optreden van de regenten. Het ligt voor de hand dat dit deel is geschreven in opdracht van het regentenbewind, maar dat kan lastig worden aangetoond. De tweede categorie bestaat uit drie zogenaamde verantwoordingspamfletten, waarin van het optreden van de drie gedeputeerden op de vloot verslag wordt gedaan. In het *Zee-Journael*, het *Autentiq Verhael* en de *Leste Zee-Tocht* worden brieven van De Witt, van de gedeputeerden en publicaties van de Staten-Generaal aangehaald, dus we kunnen aannemen dat deze pamfletten zijn geschreven door of in opdracht van de raadpensionaris of zijn plaatsvervanger Vivien.⁴⁵ Het eerste pamflet is gericht op een

machtsconcentratie op maritiem gebied blijkt uit de inkrimping van de deputaties tot één man: namelijk De Witt zelf in 1666 en zijn broer Cornelis in 1667 en in 1672. Idem, 262.

⁴³ ‘Commissarissen poletiq’, in Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, 20 juli 1665.

⁴⁴ Price, *Holland and the Dutch Republic*, 66.

⁴⁵ Bijvoorbeeld een passage over het beëindigen van een opstand onder de bemanning op het VOC-schip St. Paulo in het *Pertinent ende Autentiq Verhael, van al ’t geene ghebasseert is, in,*

breed publiek en bespreekt op een verhalende en aansprekende wijze, doorspekt met anti-Engelse retoriek, het optreden van De Witt, Boreel en Huygens.⁴⁶ Het *Autentiq Verhael*, dat zakelijker en minder verhalend is, richtte zich op de regentenklasse, maar legde net als het *Zee-Journael* de nadruk op de succesvolle bijdrage van de gedeputeerden aan de vlootcampagne.⁴⁷ De *Leste Zee-Tocht* is ook vanuit dit standpunt geschreven, maar is voornamelijk een kaal feitenrelaas.⁴⁸ Tenslotte de derde categorie. Die bestaat uit één pamflet, *Missive aen een goet Vrient*, dat Johan de Witt zelf heeft geschreven, waarschijnlijk als reactie op een brief waarin het succes van zijn optreden op de vloot in twijfel wordt getrokken.⁴⁹

Laffe kapiteins of een hoogmoedig regime?

Vlak na de Slag bij Lowestoft reizen een Zuid-Hollander en een Amsterdammer naar Texel om poolshoogte nemen op de vloot, zo valt te lezen in *Hollantsche-ontsteltenis*, een in Hoorn gedrukt pamflet uit de eerste categorie paskwilen. Onderweg komen ze een Noord-Hollander tegen ('Goedemorgen mannen, wat bent u gehaast. Waarheen gaat de reis?') en samen maken ze hun opwachting bij de gedeputeerden van de Staten-Generaal:

ende ontrent 's Vloot, 't sedert den Zee-slag op 13. Junij 1665 [...], Kn. 9096A (afgekort als *Autentiq Verhael*): 'Hebben d'Heeren Gedeputeerden op dito 24. hier vande principaelste Belhamels doen saiseren / ende daer uyt lichten.' De Witt beschreef het incident ook in een brief aan Vivien en gebruikte hierbij dezelfde woorden: het 'saiseren' en 'uutlichten' van enkele oproerkraaiers werkte uitmuntend om de rust terug te krijgen. De Witt aan Vivien, 25 juni 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 74.

⁴⁶ *Autentiq Verhael*.

⁴⁷ *Zee-Journael ofte Autentiq Verhael uyt de d'annotatien vande Heeren haer Hooghmogende Volmactighden inde Vloot, der Doorluchtighste Geunieerde Republijcque, en andere Schriften, aengaende al het gepasseerde, 't zedert 't vertreck vande Vloot uyt Spanjaerds-Gat [...],* Kn 9102. Afgekort als *Zee-Journael*.

⁴⁸ *Het derde deel ofte lesten Zee-Tocht vande Grootte Zee-Vloot des Vereenden Nederlantschen Staets, dese iaers 1665,* Kn. 9108. Dit pamflet is een vervolg op het *Autentiq-Verhael* en op het *Zee-Journael*. De *Lesten Zee-Tocht* voegt inhoudelijk weinig toe aan de twee voorgaande en zal om die reden verder niet aan bod komen.

⁴⁹ Dat valt op te maken uit de aanhef en de introductie van het pamflet. Voor de toeschrijving van dit pamflet aan De Witt: zie de laatste paragraaf van dit onderdeel. *Copye van een Missive aen een goet Vrient geschreven tot onderrichtinge van het gene gedurende de laetste expeditie ter Zee van consideratie is voorgevallen [...],* Kn. 9245A. Afgekort als *Missive aen een goet Vrient*.

‘*Amsterdammer*: Goedendag mijne heren, excuus dat ik u onderbreek. Wij zijn hier gekomen om de toestand van onze vloot na de zeeslag te bekijken. De heren weten nu waarom de slag is verloren. Zie daar, daar zit ook mijnheer Tromp. Welkom uit zee mijnheer en Goddank dat wij u gezond terug krijgen en dat u in de voetstappen van uw vader, loffelijke gedachtenis, bent getreden. God beware u in de toekomst en dat u ook een vader des vaderlands moge worden.

Staten: Wees welkom heren! Aan uw verzoek kan door de heer Tromp voldaan worden.’⁵⁰

Vervolgens komt Tromp aan het woord. Hij geeft een uiteenzetting over de verloren zeeslag en na dit gesprek keren de mannen tevreden huiswaarts.

De *Hollantsche-ontsteltenis* is een van de pamfletten waarin het optreden van de Nederlandse vloot werd besproken. Een deel is geschreven door tegenstanders van het regentenbewind en zij grepen de nederlaag aan om te pleiten voor een terugkeer van de prins van Oranje in het landsbestuur. De kritiek op het regime van De Witt werd niet openlijk gegeven, maar was voor de goede verstaander duidelijk te horen. Dat is ook hier het geval. Op de terugweg trakteert de Noord-Hollander zijn metgezellen op een stevige predicatie, waarin hij fikse kritiek levert op het hoogmoedige regentenregime (dat hij niet bij name noemt) en terloops laat weten dat alle laffe kapiteins opgehangen moeten worden. De aanval op de Engelsen, zo stelt hij, was zonder goede reden en zonder ‘nedrigheyt en vreesse Godts gheschiedt’. Om zijn argumentatie kracht bij te zetten citeert hij vrij uit de *Acte van Verlating* uit 1581: ‘Een overheid is er niet voor zichzelf, maar voor het volk, [...] opdat het volk haar geweten openstelt voor de overheid en de overheid een goed geweten heeft tegenover God, want zij zullen aan Hem rekenschap moeten geven.’

In meerdere pamfletten komt het stramien voor waarbij eerst werd afgegeven op de laffe Nederlandse kapiteins, waarna de lof werd gezongen op Tromp en tenslotte

⁵⁰ ‘Goeden dach mijn Heeren / met permissie / wy sijn hier gekomen / om van de ware gesteltheyt van onse Vloot ende Zee-slach te onderstaen / wy hooren onderweegh slechte tijdingen / en sien hier een kleyn ghetal scheepen / de Heeren hebben nu kennisse / wat is doch van de slach? Ey sie daer sit oock Mijn Heer Tromp / wellekom uyter zee Mijn Heer / en Godt heb danck dat wy u ghesont weerom krijgen / wy hebben al van u gevaer gehoort / ende dat gy de voetstappen van u Heer Vader Loffelijcke gedachtenisse wel hebt nagespoort / Godt beware u in toekomende / ende dat ghy soo doende / oock een Vader des Vaderlandts mooghe werden.’ *Hollantsche-ontsteltenis Noort-Hollander, Zuyt-Hollander ende een Amsterdammer*, Kn. 9068, 8. Zie voor commentaar op dit pamflet ook Prud’homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 244-246.

impliciete kritiek werd geuit op het regentenbewind, bijvoorbeeld door te toosten op de jonge prins van Oranje.⁵¹ De verbinding tussen Tromp en Oranje en het voorstellen van de oorlog met Engeland als een onrechtvaardige strijd kan gezien worden als kritiek op De Witt. Willem III was via zijn moeder, de dochter van koning Karel I, ook een Engelse prins. Zijn aanhangers hoopten dat zijn oom, Karel II, de rechten van zijn neef zou helpen herstellen.

In reactie op de orangistische pamfletten doopten aanhangers van het regentenbewind ook hun pen in de inkt. In het *Openhartigh discours [...] tusschen een reghent, capiteyn en coopman* lopen een regent en een koopman tijdens een wandelingetje een kapitein tegen het lijf. De regent nodigt hen uit om bij hem thuis de tegenwoordige toestand te bespreken. Al snel komt het gesprek op de verloren zeeslag, waarbij de kapitein en de koopman zich beklagen over de nalatigheid van de ‘regiering’, maar de regent laat dat niet op zich zitten:

‘Zodra er iets gebeurt wat de mensen niet aanstaat, varen ze uit tegen de regering en zeggen zonder kennis van zaken waarom de overheid gedwongen werd iets te doen wat hen niet bevalt. [...] Ze verdraaien de goede bedoelingen van de wijze en deugdzame regenten [...], alsof de overheden met de vijanden van het hemelrijk hadden samengespannen om de overwinning [van de vloot] te voorkomen.’⁵² Daarom is het goed, vervolgt hij, dat de regenten wijs zijn en niet op alle beschuldigingen reageren. Na enige aarzeling wordt de regent gesteund door de kapitein en samen weten ze de koopman te overtuigen dat het bewind een verstandig beleid voert. Bij het afscheid bedankt de koopman beide mannen ‘voor de patientie in my aen te hooren en de goede onderrichtinge die my op ’t een en andere gegeven is.’

⁵¹ *Neerlander en Engelsman t’samen redenkavelende over den Zee-strijt*, Kn. 9069, *Dampraatje over de laatste Zee-slag*, Kn. 9070, *Papieren kogels geschooten in ’t hondert van de Laf-herlige Capiteynen*, Kn. 9077 en *Conferentie en samen-spraek tusschen den Dogg en den Leeuw [...]* [1665], Kn. 9117.

⁵² ‘Dat vintmen oock wonderlijck gauwe Menschen om datelijck op ’t minste voorval, dat juyst met haer humeuren niet accordeert / oock geensints kan voorsten / noch geprevenueert werden / jegens die van de regeringe uyt te varen, deselve uytkretende voor ontrouwe bestierders / als of sy op haer eyghen profijt uyt waren en de gemeene saken lieten drijven/ besluytende / sonder kennis vande redenen / waerom de overheyt gedwongen wert yet te doen ’t geen hun selfs niet wel gevalt [...] verdrayende het goede oogherck vande wijze en deughtsame Regenten [...] alsof de overheden / met de Vyanden Heymelijck hadden aengespannen / alle zege beletten en de ongemacken veroorsaken’. *Openhartigh discours over de jegenwoordige gelegenteyt der Saecken tusschen een reghent, capiteyn en coopman* [1665], Kn. 9125, [5-6].

In de pamfletten uit de regentenhoek is het vaak een burger (of een regent) die het beleid van het bewind verdedigt tegen kritiek van een matroos of een soldaat dat de Republiek te weinig doet tegen de Engelse agressie. De verdediging houdt meestal in dat iedereen vertrouwen moet hebben in het verstandige beleid van de wijze regenten.⁵³ In het algemeen kan gesteld worden dat de Slag bij Lowestoft door tegenstanders van het regentenregime gebruikt wordt om – impliciet – De Witts bewind te bekritisieren en dat zijn medestanders het opnemen voor de ‘wijze’ regenten. Doordat vrijwel alle pamfletten anoniem zijn weten we niet wie achter de inhoud schuilgaat.

De Witt contra Tromp

Na de Slag bij Lowestoft haastte De Witt zich naar de vloot die bij het Marsdiep, tussen Texel en Den Helder, de Nederlandse wateren binnenviel en voor anker ging. De activiteiten die hij hier en later op de vloot ontplooide staan beschreven in de zogenaamde verantwoordingspamfletten en daarom zullen nu de exemplaren uit categorie 2 onder de loep genomen worden.

Als gedeputeerde van de Staten-Generaal op de vloot probeerde De Witt twee zaken te bereiken, namelijk dat de orde en tucht (en daarmee zijn greep op vloot) hersteld werden en dat de Nederlandse schepen zo snel mogelijk weer zee kozen om jacht te maken op de Engelsen. We zien ook hier vier functies van het raadpen-sionarisschap naar voren komen: hij representeerde zowel de Staten van Holland als de Staten-Generaal; zijn inspanningen om de orde te herstellen en het uitrusten van de vloot passen bij zijn uitvoerende en ambtelijke functies en het plan om de Engelsen te dwingen tot een gewapende confrontatie bij zijn politieke functie.

Er was De Witt veel aan gelegen om de twee plannen snel te realiseren. In diverse blauwboekjes werd al voorzichtig kritiek geuit op het regentenbewind. Na een nieuwe nederlaag tegen de Engelsen zou het daar misschien wel niet bij blijven en een opstand onder de bevolking was niet ondenkbaar. Een voortvarende aanpak van de orde en tucht op de vloot en een snel herstel van de schade aan de schepen was nodig om de bevolking te laten zien dat de regenten de zaken onder controle

⁵³ *Buer-Praetije tusschen een Borger en een Matroos, Aengaende de ghelegentheydt deses Tijds* [1665], Kn. 9125A en *Zeelandts Discours Waer in getoont wert waerom desen Oorlogh met engelandt is aengevangen [...]* Gestelt in 't Samen-spraek, tusschen een matroos, een soldaet en een borger [1665], Kn. 9125B/9140.

hadden. Een tegenvaller was dat De Witt te maken kreeg met opzettelijke tegenwerking van Cornelis Tromp. In twee pamfletten, het *Autentiq Verhael* en het *Zee-Journael*, komen de activiteiten van de raadpensionaris en zijn medegedeputeerden aan de orde. De onbekende auteurs putten rijkelijk uit overheidspublicaties en officiële brieven van De Witt en beschrijven uitvoerig de moeilijkheden die hij ondervond met Tromp. Om deze redenen ligt het voor de hand dat beide boekjes zijn geschreven namens of in opdracht van de raadpensionaris en dat ze tot doel hadden de publieke opinie in het algemeen en de stemming onder de regenten in het bijzonder te bevorderen.

Nadat De Witt met ooggetuigen van de zeeslag had gesproken kwam hij tot de conclusie dat de zeeslag was verloren doordat diverse kapiteins met hun schip waren gevlucht. De raadpensionaris wilde dat een scheepskrijgsraad een voorbeeld zou stellen en dat hield in dat er kapiteins terechtgesteld moesten worden. Tromp was als luitenant-admiraal de aanwezige persoon om de krijgsraad voor te zitten, maar dat weigerde hij. Zonder toestemming van de gedeputeerden verliet hij de vloot om aan deze opdracht te ontkomen. De Witt dacht dat Tromp bang was dat hij zijn populariteit op de vloot zou verspelen als hij als voorzitter van de krijgsraad strenge straffen zou uitspreken.⁵⁴ De schrijver van het *Autentiq Verhael* maakt duidelijk welke gevolgen de actie van Tromp had:

‘De vice-admiraal onttrok zich niet alleen aan zijn taak, maar verliet ook zonder toestemming de vloot, waardoor Hare Hoog Mogenden in Texel met de overige leden van de Krijgsraad geen werk konden maken van een snelle en krachtige berechting. Als de hoge regering geen maatregelen neemt dan is het de vraag of lagere officieren en matrozen de autoriteit van de hoge regering niet met voeten zullen treden. Iedereen op de vloot zal in het oog houden wat de regering ten aanzien van vice-admiraal Tromp zal vorderen.’⁵⁵

⁵⁴ De Witt aan Vivien, 24 en 25 juni 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 73-75.

⁵⁵ ‘Dat den Vice-Admirael sich niet alleen de voorsz. judicature / maer selfs oock de Vloote sonder voorgaende permissie ontrocken hadt / waer door d’ Hoogh Mogende ontwijffelijck mede nevens haer soude oordelen / dat sy in Texel met ’t overige van den Krijghs-raedt geen werck soudén kunnen doen vorderen / of het administreren van promte en vigoureuse justitie houden / ingevallé de voorsz. weygeringe niet alleen / maer oock self het ongepremitteert vertreck van den voornoemde Vice-Admirael Tromp / met ’t geen daer ontrent is: by de Hooge Regeringe selfs over ’t hooft gesien/ en daer jegens geene vereyste ordre gestelt wort / als niet konnende oordelen dat minder Officieren en Matroosen by haer [de Staten-Generaal] tot haer debvoir en in ordre

Het vertrek van Tromp was een terugkerend onderwerp in de brieven van De Witt aan zijn plaatsvervanger Nicolaas Vivien. Tromp probeerde via Vivien zijn gelijk te halen en dat leidde in de brieven tot een indirecte welles-nietes discussie tussen de raadpensionaris en de luitenant-admiraal. Toen het niet lukte om hem op een normale manier te laten terugkeren op de vloot werd besloten de zaak in de openbaarheid te brengen. De titel en de inhoud van de *Brief van de H. Gedeputeerde in Texel, Raeckende de ghevangens inde Vloot, en de doleantie over den Vice-Admirael Tromp, Over desselfs vertreck uyt de Vloot* liet er geen onduidelijkheid over bestaan dat Tromps gedrag grote problemen veroorzaakte op de vloot.⁵⁶ De druk die deze publicatie op Tromp uitoefende had effect. Begin juli kwam de gekrenkte luitenant-admiraal weer aan boord van zijn schip *Liefde*, maar hij vermeed zijn opwachting te maken bij de gedeputeerden.⁵⁷

De affaire-Tromp wordt in het *Autentiq Verhael* breed uitgemeten. De auteur laat de gedeputeerden vijf pagina's lang gespannen wachten op diens terugkeer, maar die wordt steeds weer uitgesteld en pas op pagina 32 komt hij in het holst van de nacht aan. Het kan de lezer niet ontgaan dat de luitenant-admiraal een snel herstel van de vloot bemoeilijkt en bovendien alle fatsoensregels negeerde. De functie van de beschrijving van Tromps gedrag was om de geest van het lezerspubliek rijp te maken voor het besluit van de gedeputeerden om Michiel de Ruyter het opperbevel van de vloot op te dragen, zodra die teruggekeerd was van zijn missie naar West-Afrika en de Caraïben. Tromp krijgt nog een veeg uit de pan:

‘De heren [gedeputeerden] maakten hun besluit bekend aan de aanwezige hoofd-officieren van de vloot, die het bereidwillig accepteerden en lieten weten het te zullen opvolgen, uitgezonderd de luitenant-admiraal Tromp.’⁵⁸

soude konnen worden gehouden / so by de hooger Officieren impune gepeccert en d'authoriteyt van de hooge Regeringe met voeten getreden wort / gelijk dan oock bye eenen yegelijck inde Vloot het ooge daer op wert gehouden / wat dien-aen gaende ten aensien van den voorgenoemde Vice-Admirael Tromp / by de hooge regeringe soude werden gestatueert.’ *Autentiq Verhael*, 20.

⁵⁶ *Brief van de H. Gedeputeerde in Texel*, Kn. 9072.

⁵⁷ De Witt aan Vivien, 4 juli 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 83-84. Zie ook: Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 246-247.

⁵⁸ ‘Gelijck sy Heeren oock deselfde haer Hooghmog: resolutie bekent gemaectt / ende vervolgens mede bekondicht hebben / aen de aldaer anwesende Hooft-Officieren van 's Landts Vloote / die / alle goetwillich aennaemen / haer daer naer te reguleren / uytgesondert alleendelick den Luitenant Admirael Tromp.’ *Zee-Journael*, 6.

De benoeming van De Ruyter krenkte Tromp diep. Ondanks zijn moeilijke karakter had hij na zijn terugkeer op de vloot veel werk verzet: als voorzitter van de scheepskrijgsraad bekrachtigde hij de vonnissen en hij stelde een nieuwe gevechtsinstructie op. Tromp had verwacht de nieuwe bevelhebber te worden. Gepikeerd vroeg hij om zijn ontslag, maar een paar dagen later besloot hij zich tandenknarsend in de situatie te schikken.

Het is onduidelijk waarom De Witt het recalcitrante gedrag van Cornelis Tromp heeft geaccepteerd. Volgens Tromp-biograaf Prud'homme van Reine gingen er in de Staten van Holland stemmen op om de luitenant-admiraal voor zijn gedrag te berechten. In een brief aan De Witt schreef Vivien zelfs dat hij hoopte dat Tromp 'niet alleen voor deze expeditie, maer voor altijd buyten employ sal werden gelaeten'.⁵⁹ Ook mede-gedeputeerde Boreel was Tromp liever kwijt dan rijk: 'Wij hopen dat hare Hoog Mogenden ons de heer De Ruyter zullen sturen en de Zeeuwen de tweede rang laten houden; misschien worden we van verlost', schreef hij aan een vriend. Op de vijf puntjes staat geen naam, maar dat moet slaan op Tromp.⁶⁰ Waarschijnlijk durfde De Witt het ontslag van Tromp niet aan, omdat de luitenant-admiraal veel aanhang genoot onder de bemanning, die traditioneel net als Tromp Oranjegezind was. Een aanwijzing hiervoor is een opmerking in het *Autentiq Verhael* over de matrozen op Tromps schip, die alleen in naam van Oranje de ankers wilden ophalen.⁶¹

Uiteindelijk lukte het de gedeputeerden ook om de eenheid op de vloot te herstellen en te handhaven. Het *Zee-Journael*, het tweede pamflet over het optreden van de raadpensionaris en zijn medegedeputeerden op de vloot, vermeldt dat zij constateerden dat er sprake was van een wederzijdse 'genegenheit' tussen De Ruyter en Tromp en dat alles 'met eenparigheit van sentiment' werd besloten.⁶²

⁵⁹ Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 249.

⁶⁰ 'Wij hopen dat hare Ho. Mo. ons den heer de Ruytter sullen toesenden, ende euenwel de Zeeuwen laten houden den tweeden rangh, mogelijkck wierden wij van verlost'. Johan Boreel aan R. van Kinschot, 10 augustus 1665, in: Van Kinschot, 'Oorspronkelijke brieven van J. Boreel', 38.

⁶¹ *Autentiq Verhael*, 53; Zie ook: Prud'homme van Reine, *Schittering en schandaal*, 247-250.

⁶² *Zee-Journael*, 13.

(On)zichtbare leiding op de vloot

Toen Johan de Witt samen met Johan Boreel en de oude Rutger Huygens op 14 augustus 1665 aan boord van De Ruyters vlaggenschip *Hollandia* de Noordzee opzeilden, wist iedereen dat de raadpensionaris de invloedrijkste man was aan boord – De Ruyter was vanzelfsprekend de belangrijkste zeeman. Wat weten we van de omgang tussen De Witt en zijn medegedeputeerden? Van Boreel zijn brieven over alerhande onderwerpen bewaard gebleven die hij vanaf de vloot stuurde aan een vriend. Zo geeft hij een aardige beschrijving van de leefomstandigheden van de gedeputeerden aan boord: ze deelden met nog twee anderen een kajuit, waar ieder zijn eigen bed had. Verder was het leven aan boord druk en chaotisch, Boreel vergeleek het met een woelig mierennest. Het schip stonk, het eten was matig en het bier zuur, maar iedereen verkeerde in een goede gezondheid; de oude Huygens was nog het best bestand tegen het zeeleven. Een paar keer schreef Boreel over De Witt, die hij vrijwel nooit bij naam noemde, maar met vizier aanduidde.⁶³ Slechts drie keer vermeldde hij een gesprek met de raadpensionaris. Over het laatste onderhoud schreef hij:

‘Ik heb vannacht tot ongeveer 2 uur met de vizier over deze zaken [beëindiging van de vlootcampagne] gesproken, voornamelijk over de inzet van onze vloot. Hij ziet niet in dat de bemanning en het gewest [vinden dat het zo genoeg is], maar ik denk dat alles [de eenheid] tegelijk in tweeën breekt, of anders dat we ten gronde gaan.’⁶⁴

Deze passage en de spaarzame verwijzingen naar contacten met De Witt wijzen er niet op dat Boreel een gelijkwaardige gesprekspartner was voor de raadpensionaris. In de brieven die De Witt naar Vivien stuurde vermeldde hij zijn medegedeputeerden zelden, zodat we ervan uit kunnen gaan dat zij nauwelijks invloed hebben gehad op de deputatie.⁶⁵

⁶³ *Het Woordenboek der Nederlandsche Taal* vermeldt bij vizier: ‘benaming voor staatsministers van de Turksche en Perzische vorsten, in 't bijz. voor den eersten minister.’

⁶⁴ ‘[...] Ick hebbe desen nacht tot ontrent ten twee uren metten visir ouer deselue saecken beginnen te spreeken, ende voornamentlijck ouer het employ van onse vloot. Hij kan niet apprehenderen, offe personeel offe provinciael; ende euenwel sie ick dat alles tegelijck sal ouerslaen, offe anders dat wij te gronde gaen’. Boreel aan Van Kinschot, 28 oktober 1665, Van Kinschot, ‘Oorspronkelijke Brieven van J. Boreel’, 60-61.

⁶⁵ Slechts op 16 september 1665 noemde De Witt Boreel en Huygens in een antwoord op Vivien's verzoek om aan wal te gaan; beide mannen en De Ruyter vonden dat hij de vloot niet kon

Het bekendste voorbeeld van De Witts leiderschap is de manier waarop hij het mogelijk maakte dat de vloot via het Spanjaardsgat in zee liep.⁶⁶ Hier komen de politieke en de uitvoerende functie van de raadpensionairs bij uitstek naar voren. Al in mei, toen de vloot nog onder leiding van Wassaenaer Obdam bij Texel lag te wachten op een gunstige oostelijke wind, had De Witt het plan geopperd dat de schepen bij een westelijke wind door het Spanjaardsgat – een geul die vanaf Den Helder rond Texel loopt – konden uitvaren. De loodsen beweerden bij hoog en laag dat dit onmogelijk was, maar De Witt toonde hun ongelijk aan door hoogstpersoonlijk de geul te peilen. Kort daarop werd het gat succesvol gebruikt. Begin augustus herhaalde deze situatie zich. Geërgerd schreef de raadpensionaris aan Vivien dat de loodsen zich door onwetendheid en kwaadwilligheid vergisten over de diepte van het zeegat en dat hij het opnieuw zelf gepeild had en had laten controleren door ‘de minst irresolute lootslyuden’⁶⁷ Op 14, 15 en 16 augustus verliet de Nederlandse oorlogsvloot via het Spanjaardsgat de binnenwateren.⁶⁸ Het nieuws over De Witts optreden verspreidde zich snel, want Downing schreef al snel naar Londen dat de raadpensionaris zelf ‘the Spanish gat’ had gepeild.⁶⁹

Hoe werd er in de verantwoordingspamfletten geschreven over raadpensionaris en zijn medege-deputeerden? Werd het optreden van De Witt, die met gevaar voor eigen leven probeerde het vaderland te redden, propagandistisch uitgebuit? Deze

verlaten, omdat de ‘dissolutie van de gansche commissie onfeylbaerlijck daerop soude volgen.’ Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 125.

⁶⁶ Romeyn de Hooge heeft een afbeelding gemaakt van het peilen van het Spanjaardsgat door Johan de Witt, die verscheen als onderdeel van zijn *Witten Wonder Spiegel* in 1675. De Hooge was een aanhanger en propagandatekenaar van stadhouders Willem III, maar in de *Witten Wonder Spiegel* gaf hij een objectieve weergave van de prestaties van de gebroeders De Witt. Het thema van de prenten was de wisseling van het fortuin. Henk van Nierop, *The Life of Romeyn de Hooghe 1645-1708. Prints, Pamphlets and Politics in the Dutch Golden Age* (Amsterdam 2018) 101-104.

⁶⁷ De Witt aan Vivien, 5 augustus 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 99.

⁶⁸ Op 17 augustus schreef De Witt aan Vivien over de voordelen van het Spanjaardsgat: ‘Jae, soude ick derven verseecken, dat ter nauwer noot, de wint West ten Noorder wesende, noch eene vloote door ’t selve gatt uytgebracht soude connen werden’, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 110.

⁶⁹ Downing aan Arlingron, 14 augustus 1665. Downing dacht kennelijk dat De Witt zich had vergist, want hij ging ervan uit dat het water te laag was. Colenbrander, *Bescheiden uit vreemde archieven*, I, 283.

invalshoek is niet gekozen door de schrijvers van het *Autentiq Verhael* en het *Zee-Journael*. De nadruk in de beide pamfletten ligt op het optreden van de gedeputeerden als collectief, maar in het *Autentiq Verhael* wordt De Witt in twee gevallen als individu opgevoerd; een eer die Boreel en Huygens niet ten deel is gevallen. De twee onderwerpen zijn het proces tegen Johan Evertsen en het peilen van het Spanjaardsgat.⁷⁰

De Zeeuwse luitenant-admiraal Evertsen werd direct na de Slag bij Lowestoft ervan beschuldigd dat hij voortijdig de zeeslag had verlaten en zo had bijgedragen aan de nederlaag van de Nederlandse vloot. Eenmaal aan wal gekomen kreeg Evertsen te horen dat hij zich voor zijn optreden moest verantwoorden in Den Haag. Voor het zover was werd hij gemolesteerd door een woedende menigte in Den Briel. Uiteindelijk verscheen Evertsen voor de gedeputeerden op Texel.⁷¹ Het *Autentiq Verhael* vertelt dat de admiraal zijn zaak bepleitte voor de gedeputeerden in Texel. Zij toonden zich ontvankelijk voor zijn pleidooi, maar besloten de kwestie voor te leggen aan de kriegsraad, want ‘Advocaten sijn geen krijghs / veel min Zee-luyden’.

‘Kortom, de hooggeleerde heer De Witt en de andere gedeputeerden hebben overlegd en vonden het geraden dat de heer Evertsen zijn verweer op dit punt zou herhalen in de tegenwoordigheid van de kriegsraad, om zijn oordeel daarover te mogen horen. Zij wilden proberen dit bij de eerste gelegenheid voor elkaar te krijgen.’⁷²

Hoewel De Witt in dit fragment de hoofdrol speelt, is hij onderdeel van een collectief. Daarnaast zijn hij en zijn medegedeputeerden neergezet als redelijke bestuurders, die erkennen dat ze niet in staat zijn het optreden van de vlootcommandant goed te beoordelen en die niet doof zijn voor het verweer van de Zeeuwse admiraal. In het pamflet komt het proces tegen Evertsen niet meer aan de orde, maar uit de

⁷⁰ Het eerste onderwerp komt in het *Zee-Journael* niet aan de orde.

⁷¹ *Autentiq Verhael*, 6-17. Zie ook het lemma van Johan Evertsen op wikipedia: [wikipedia: wikipedia.org/wiki/Johan_Evertsen_\(1600-1666\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Johan_Evertsen_(1600-1666)) (20 mei 2021). Een jaar later werd Evertsen in ere hersteld op de vloot, maar sneuvelde op de eerste dag van de Tweedaagse Zeeslag.

⁷² ‘Summa den hooghe geleerden heer de With ende d’ ander Geputeerde hier over-redent / vonden geraden / dat den heer Evertsen / sijne reden op ’t selfde poinct dienende aen haer soude verhalen / ter teghenwoordicheyt vanden voornoemden Krijghs-raet / om desselfs gevoelen / ende oordeel daer op te mogen verstaen. ’t Welcke sy ter eerster gelegentheyten soudent trachten te doen effectuieren.’ *Autentiq Verhael*, 17.

brieven van De Witt aan Vivien blijkt dat de raadpensionaris voorstelde om de zesenzestigjarige Evertsen vanwege zijn leeftijd eervol te ontslaan, wat ook is gebeurd.⁷³

Over het peilen van het Spanjaardsgat is een verschil te zien tussen het *Autentiq Verhael* en het *Zee-Journael*. In het eerste, wat volksere pamflet, krijgt de raadpensionaris alle lof toegezwaid: '[nadat] de heer De Witt het Spanjaardsgat gepeild had en de laatste orders had gegeven is men in de naam van God, de heer der heerscharen, met de hele vloot in zee gelopen.' Dat was volgens de auteur ook hard nodig, want de Engelse vijand loerde als een roofvogel op de VOC-retourvloot. Alleen de matrozen op het schip 'vanden Heer Tromp' talmde, want zij wilden alleen in naam van Oranje het anker lichten. Dreiging met de galg was nodig om de matrozen aan het werk te krijgen.⁷⁴ Het *Zee-Journael* benadrukt weer de collectieve inzet van de gedeputeerden:

'De gedeputeerden hebben op de 12^e [augustus] met de loodsen, waarmee zij het Spanjaardsgat hadden gepeild, zich ervan overtuigd dat het doenlijk was om 's lands vloot door dit gat naar buiten te brengen. Over het in zee lopen van de vloot gesproken, zij [de loodsen] hebben verklaard dat door de harde wind, die in de nacht van de 11^e en de in morgen van de 12^e uit het westen waaide, de zee op de zandbanken te hol stond, zodat het uitvaren niet ondernomen moest worden.'⁷⁵ Zowel het *Autentiq Verhael* als het *Zee-Journael* leggen de nadruk op de collectieve inzet van de gedeputeerden bij het uitvaren en het herstellen van de eenheid van de vloot, met uitzondering van De Witts inspanningen voor het vinden van een nieuwe zee-uitgang. De Witt, Boreel en Huygens zijn gepresenteerd als doortastende lieden, die tegen het advies van de loodsen in besloten de vloot via het Spanjaardsgat in zee te brengen. Deze episode kan overigens als voorbeeld dienen voor alle andere moeilijkheden die de gedeputeerden moesten overwinnen om de vloot opnieuw uit te

⁷³ De Witt aan Vivien, 18 juni 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 69-70.

⁷⁴ *Autentiq Verhael*, 53.

⁷⁵ 'De Gedeputeerde hebben noch dito 12. met de Lootsen / waer mede sy 't Spaengaerts Gat hadden geweest peylen / ende die haer overtuuyght vonden / dat het wel doendelijck was / 's Landts Vloote / door 't selfde Gat uyt te brengen / over het doen Zee-nemen van de selfde Vloote gesproocken / maer sy-luyden [de loodsen] hebben verklaert / dat vermidts de harde koelte / die den 11 snachts / en noch dito 12 smorgens wat Westelick gewaeyt heeft / dat de Zee op de gronden noch soo hol stont, dat het uytloopen / niet en diende te worden ondernomen / ofte getenteert.' *Zee-Journael*, 6-7. De auteur heeft zich in de datum vergist. De Witt peilde het Spanjaardsgat twee dagen eerder.

rusten, zoals het repareren van de schepen, het op peil brengen van de voorraden en de monsterring van de bemanning. Twee willekeurig gekozen bladzijden uit het *Zee-Journael*, namelijk pagina 12 en 13, kunnen dit illustreren. Van de negen alinea's hebben zeven 'de Heren Gedeputeerden' als onderwerp: 'Nadat de Heren Gedeputeerden hem [De Ruyter] hadden verwelkomd, zijn zij direct met hem en de luitenant-admiraal Tromp in overleg getreden', of: 'De Heren Gedeputeerden hadden opgemerkt...' en: 'De Heren Gedeputeerden zeiden tegen de andere hoofdofficieren aan boord...'. Het is opvallend dat de vlootvoogden, zoals De Ruyter en Tromp, er in de pamfletten verder nauwelijks aan te pas komen. Het *Zee-Journael* vat de collectieve inzet van de gedeputeerden op de laatste bladzijde nog eens krachtig samen:

'Godt lof was 's lands vloot weer in de beste conditie ter wereld gebracht [...]. Op de zesde [augustus] was de eendracht [hersteld]; energieke bewindhebbers, dappere matrozen en soldaten, die de hemel bidden voor een goede gelegenheid om de Engelse dwingelanden en geweldenaars hardhandig aan te pakken.'⁷⁶

De Witt over zijn leiderschap

Dankzij de bewaard gebleven correspondentie van De Witt weten we hoe de raadpensionaris zelf aankeek tegen zijn aanwezigheid op de vloot en, dankzij een pamflet van zijn hand, is ook bekend hoe hij zijn leiderschap voor het voetlicht wilde brengen. De twee brieven zijn geschreven aan zijn zus Johanna de Witt – de brief kwam in de inleiding al ter sprake – en aan zijn plaatsvervanger Nicolaas Vivien. In de eerste brief van medio augustus gebruikt De Witt drie argumenten waarom zijn aanwezigheid noodzakelijk is op de vloot. Ten eerste was er onder zeeofficieren geen geschikte aanvoerder te vinden, ten tweede was hij de enige die voldoende kennis, zelfvertrouwen en overtuigingskracht bezat om tegen de mening van de vlootvoogden in te gaan en hen aan te zetten tot een offensieve strategie tegen de Engelsen en ten derde had de aanwezigheid van een deputatie op de vloot geen nut als hij er geen deel van zou uitmaken. De vrijheid van het land hing van zijn aanwezigheid af en daarvoor waagde hij zonder problemen zijn 'lijf, leven, goet ende bloedt'.⁷⁷

⁷⁶ 'Godt lof 's Landts Vloot was wederom inde beste postuyre vande werelt gebracht [...]. Op de sesde was alle gewenschte eendracht / kloecke Bewinthebbers / en valliant Matroosen / en Soldaten. Die den hemel bidden / om eens formelijck d'occasie t'hebben / met d'Engelsche dwingelanders / en geweldenaers / hantdadigh te worden.' *Zee-Journael*, 68.

⁷⁷ De Witt aan Johanna de Witt, 12 augustus 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 91.

In de tweede brief, die De Witt een maand later aan Vivien schreef, bleek dat de dagelijkse omgang met De Ruyter en de andere officieren zijn mening niet had veranderd. De Staten van Holland hadden laten weten dat ze niet wilden dat de raadpensionaris aan een gevecht zou deelnemen en dat hij beter aan wal kon komen. Aan Vivien liet De Witt weten dat hij op de vloot van groter nut was dan in Den Haag, ‘want het oog en de hand en zelfs de prikkel moeten er voortdurend opgehouden worden’. Hij vervolgde:

‘zonder iemands persoon of capaciteiten te kort te doen, moet ik vaststellen dat ik niemand ken onder de zeeofficieren die in staat is opgewekt te blijven, in het bijzonder op een grote vloot, waar de gang van zaken en de bijbehorende klachten hem voortdurend het hoofd doen overlopen, [...] en die met name de kapiteins kan vertellen wat ze te doen staat’.⁷⁸

Hij sloot zijn brief af met een postscriptum waarin stond dat Boreel, Huygens en De Ruyter vonden dat hij de vloot niet kon verlaten, omdat de deputatie anders geen zin meer had.

De Witt was zich goed bewust van zijn waarde op de vloot. Zonder het zelf zo te formuleren zag hij dat zijn politieke functie noodzakelijk was om het officierscorps zo ver te krijgen om, als de gelegenheid zich voordeed, ten koste van alles de Engelse vloot aan te vallen. Zijn uitvoerende functie was onontbeerlijk om praktische zaken voor elkaar te krijgen, zoals de proviandering van de vloot en het tijdige uitzeilen. De Witts representatieve functie moest ervoor zorgen dat de onzekerheid bij de vlootcommandanten werd weggenomen over de intenties van de Staten-Generaal (in de praktijk de Staten van Holland). De vraag is nu hoe de raadpensionaris zichzelf presenteerde in een pamflet, gericht op de stedelijke elite in Holland.

Algemeen wordt aangenomen dat *Copie van een missive aen een goet Vrient* door De Witt zelf is geschreven.⁷⁹ De argumenten zijn tweeledig: de opzet en het

⁷⁸ De Witt aan Vivien, 16 september 1665, Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 121-123. ‘[...] maer, sonder ymants persoon off capaciteyt te cort te doen, soo moet ick alsnoch verklaeren onder de zeehooffden niemand te kennen, die sich tot het opwecken van alle soodanige gedachten, voornaementlijk in een embras van saecken ende klachten, die hem in soo grooten vloote continuelijck het hoofd doen omloopen, soude connen suffisant vinden, [...] ende voornaementlijk om alle de capiteinen wel te doen begrypen, wat haer te doen staat’.

⁷⁹ Deze gedachte is al eerder geuit door Knuttel en Japikse. Knuttel stelt dit in zijn beschrijving van het pamflet en Japikse sluit zich hierbij aan in de toelichting op een brief van De Witt aan

taalgebruik – lange, meanderende en juridisch aandoende zinnen – van het pamflet komen overeen met andere geschriften van De Witt, zoals zijn *Deductie* uit 1654, en de inhoud verraadt achtergrondkennis van de beschreven gebeurtenissen.⁸⁰

De reden dat Johan de Witt het pamflet met talrijke documenten samenstelde is een (niet bewaard gebleven) brief uit december 1665, waarin geruchten staan over de slechte samenwerking tussen de gedeputeerden, de raadpensionaris en De Ruyter.⁸¹ In de inleiding gaf De Witt toe dat ‘de expeditie ter zee niet het gewenste succes heeft gehad dat men er in het land van had gehoopt’ en vervolgens weerlegde hij puntsgewijs elke suggestie dat dit te wijten was aan tweespalt op de vloot. Harde winden en een hevige storm zorgden ervoor dat het de Nederlandse vloot niet lukte de Engelsen te vinden en aan te vallen. Dezelfde weersomstandigheden maakten het onmogelijk de VOC-vloot in haar geheel op te vangen, want er ging veel tijd verloren met het opsporen van uit de koers geraakte Indiëvaarders. De Witt kon echter niet anders concluderen dan dat:

‘de Heren Gedeputeerden en de luitenant-admiraal De Ruyter tot het behoud van de rijke Oost-Indische retourvloot en andere koopvaardischepen alles hebben gedaan wat menselijkerwijs van hen kon worden verwacht. De geleden rampen moeten worden gezien als een kastijding die God Almachtig ons voor onze zonden heeft gegeven.’⁸²

Vivien (17 augustus 1665). Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-verzameling*, deel II-II, 496 en Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 107.

⁸⁰ Een voorbeeld is de volgende passage, waarvan het taalgebruik typerend is voor De Witt: ‘Welck volgende / by aldien, men sonder passie de oogten komt te slaen op de onderscheyde toevallen die s’Lants Vlote gedurende de voorsz. expeditie is subject geweest / ende daer nevens de moeyte neemt van te overwegen het gene daer ontrent van tijde tot tijde by welgem. Heeren Gedeputeerden is ter handen genomen / soo sal men deselve van geen de minste nalatigheyt / versuym / ofte quade toesicht kunnen overtuygen / maer sich selven in tegendeel van dien verplicht vinden omme welgem. Heeren wegens haer goede directie ende conduite ten hooghsten te moeten bedancken’. *Missive aen een goet Vrient* (1666), Kn. 9245 en 9245A, [2].

⁸¹ Op welke manier de geruchten zich manifesteerden is niet duidelijk. Uit de bewaarde gebleven pamfletten in de Knuttelcatalogus blijkt niet dat De Witt in de publieke opinie onder vuur genomen werd.

⁸² ‘[...] de welgem. Heeren Gedeput. ende den voorgemoemden heere Lt. Admiraal de Ruyter / tot behoudnisse van de rijke Oost Indsiche retour / ende andere Coopvaerdy schepen alles hebben gecontribueert / dat van de menschelicke wijsheyt ende voorsichtigheyt eenigsints konde

De bemoeienis van de gedeputeerden met de nieuwe indeling van de vloot in drie eskaders zorgde niet voor een verwijdering met De Ruyter. Sterker nog, De Witt voerde als bewijs van de goede verhoudingen het privébezoek van De Ruyter aan, dat de admiraal hem bracht na terugkeer van de vloot. Aan het einde van het pamflet somde de raadpensionaris al zijn bijdragen nog eens op, waarbij hij speciaal het uitvoeren van de vloot door het Spanjaardsgat noemde ('zoals U uitgebreid kunt lezen in de bijgaande brief, onder de letter K, dat dit een belangrijke gebeurtenis is').⁸³ Hij sloot af met de opmerking dat hij zich vrijwillig had gemeld voor deze gevaarlijke taak, tegen het advies en belang van zijn familie en vrienden in en zonder dat hij hiervan 'een penninck heeft geprofiteert'.⁸⁴

Collectief leiderschap

Als we het optreden van De Witt als gedeputeerde op de vloot afzetten tegen zijn briefwisselingen en de pamfletten die over deze episode zijn verschenen, dan kunnen we constateren dat de ambiguïteit van het raadpensionarisschap in deze casus duidelijk naar voren komt en dat hij zich hier terdege van bewust was. In de manier waarop De Witt vorm gaf aan de deputatie zijn de vier functies van het raadpensionarisschap te herkennen: in het *Verbaal* in het Nationaal Archief zijn de talrijke rapporten, brieven en resoluties te vinden die getuigen van zijn administratieve functie. Uit zijn niet aflatende druk op de admiraliteiten om schepen zo snel mogelijk te repareren en op de officieren om de Engelsen aan te vallen blijkt zijn uitvoerende en politieke functie. De deputatie zelf, die gestuurd werd namens de Staten-Generaal, is bij uitstek een voorbeeld van zijn representatieve functie. De uitoefening van deze functies zorgde ervoor dat De Witt als raadpensionaris zijn bevoegdheden als ambtenaar van de Staten van Holland ruimschoots oversteeg.

In zijn privécorrespondentie liet De Witt zien dat hij zich bewust was van de uitzonderlijke positie die hij kreeg op de vloot. Hij schreef vanzelfsprekend niet dat hij dankzij de buitengewone volmachten het opperbevel uitoefende op de vloot, maar dat valt wel op te maken uit de brieven aan zijn zus en aan zijn plaatsvervanger. '[Als] ik niet in de commissie benoemd zou worden, dat de hele commissie dan net

werden verwacht / ende dat de gelede rampen moeten werden ingesien als kastijdinge die ons van Godt almachtigh om onse sonden zijn overgekomen'. *Missive aen een goet Vrient*, [5].

⁸³ Bewijsstuk K is de brief van De Witt aan Vivien over het uitlopen van de Nederlandse vloot via het Spanjaardsgat op 14, 15 en 16 augustus 1665. Fruin en Japikse, *Brieven van De Witt*, III, 107.

⁸⁴ *Missive aen een goet Vrient*, [8].

zo goed achterwege kon blijven’, schreef hij aan Johanna de Witt. Vivien liet hij weten ‘dat ik niemand onder de officieren ken die in staat is optimistisch te blijven onder de moeizame omstandigheden en de voortdurende klachten, waarmee iemand op een zo grote vloot te maken krijgt [...], en die anderen kan vertellen, met name de kapiteins, wat ze te doen staat’. Het is opmerkelijk dat De Witt, op het fragment uit de brief aan zijn zus na, nergens het woord ‘ik’ heeft gebruikt. Hij constateerde dat niemand geschikt was om de vloot te leiden en de toevoeging ‘behalve ik’ vermeed hij.

De raadpensionaris was de onbetwiste leider van de deputatie op de vloot; zijn medegedeputeerden kwamen er niet aan te pas. Huygens was op de hand van de raadpensionaris en bovendien al vrij oud en Boreel was te jong en te onervaren om besluiten van De Witt aan te vechten. De Zeeuwse gedeputeerde omschreef de raadpensionaris als ‘de visir’. Het is duidelijk: het was De Witt die de strategie bepaalde op de vloot.

De geanalyseerde pamfletten illustreren ook de dubbelzinnige positie van de Hollandse raadpensionaris. Slechts een enkele keer is hij met naam en toenaam genoemd, zoals in verband met het peilen van het Spanjaardsgat, maar verder is De Witt neergezet als onderdeel van een collegiaal bestuursstelsel – in dit geval de gedeputeerden namens de Staten-Generaal. In het pamflet dat De Witt publiceerde over zijn optreden op de vloot deed hij hetzelfde als in zijn brieven: hij verwees naar zichzelf, zonder zichzelf te noemen. Misschien verklaart deze ambigue houding ook waarom de deputatie van Huygens, Boreel en De Witt – toch een spectaculaire episode – niet propagandistisch is uitgebuit in de pamfletten. De Witt wist dat hij de bevoegdheden van zijn ambt als raadpensionaris had overschreden en wellicht was hij huiverig om tegenstanders van zijn bewind argumenten te geven om zijn positie te ondermijnen?

Conclusie

Wat vertelt de analyse van het optreden van Johan de Witt op de Nederlandse vloot over de positie van de Hollandse raadpensionaris? De analyse vond plaats op twee niveaus. Ten eerste is onderzocht met welke omstandigheden De Witt te maken had tijdens het eerste jaar van de Tweede Engels-Nederlandse oorlog. Allereerst zorgde het uitbreken van deze oorlog – de internationale situatie – ervoor dat De Witt als gedeputeerde met de vloot mee kon gaan. De Republiek had een moderne oorlogsvloot en na het verlies tijdens de eerste zeeslag was een goede leiding onontbeerlijk

om in de volgende confrontaties successen te behalen. Daarnaast kon De Witt dankzij zijn sterke positie als raadpensionaris – de machtssituatie – zijn benoeming tot gedeputeerde op de vloot vrij eenvoudig door de Staten van Holland en de Staten-Generaal aanvaard krijgen. Vanzelfsprekend was dat niet, gezien de gevaren waaraan hij zich blootstelde. Tenslotte voldeed De Witt met deze benoeming in zekere zin aan de verwachtingen van de Hollandse regenten, want hij moest zorg dragen voor de uitvoering van het beleid van zijn principalen. De deputatie was een manier om directe invloed te hebben op de vloot en zo een overwinning op de Engelsen af te dwingen. Hiermee zou het regentenregime bestendig worden en dat verwachtte zijn achterban ook van hem. Toen een zeeslag uitbleef, probeerde De Witt door middel van pamfletten de publieke opinie en de ideeën van de Hollandse regenten over zijn optreden te sturen.

Ten tweede is gekeken naar de functies die De Witt als raadpensionaris uitoefende op de vloot. Alle vier de functies komen duidelijk naar voren in deze casus. Hoewel ze allemaal te herkennen zijn in zijn instructie, heeft De Witt met de manier waarop hij de politieke en de representatieve functies uitoefende zijn bevoegdheden als raadpensionaris flink opgerekt. De raadpensionaris mocht dan wel de inhoudelijke voorzitter zijn van de Staten van Holland, het in eigen persoon vertegenwoordigen van de gewestelijke soevereiniteit was toch wel van een andere orde. In retrospectief kan beargumenteerd worden dat deze machtsconcentratie in één persoon nodig was om te voldoen aan de verwachtingen van de Staten en aan zijn eigen ideeën over de inzet van de oorlogsvloot.⁸⁵ De raadpensionaris moest dus meer zijn dan de dienaar van het gewest om bepaalde zaken, in dit geval een succesvolle operatie van de vloot, mogelijk te maken. Deze casus biedt aanknopingspunten om de raadpensionaris te zien als een noodzakelijke coördinator van de vroegmoderne staatsinstellingen.

De vergelijking tussen De Witts briefwisseling en de verantwoordingspamfletten, tenslotte, laat zien dat de raadpensionaris zich terdege bewust was van het ambigue karakter van zijn ambt. Aan de ene kant liet hij zo zijn vrienden en vertrouwelingen weten dat het succes van de Nederlandse vloot afhing van zijn persoon en impliciet rechtvaardigde hij hiermee het overschrijden van zijn bevoegdheden, maar aan de

⁸⁵ Deze gedachte is ook geponeerd door Gijs Rommelse en Roger Downing, ‘The fleet as an ideological pillar of Dutch radical republicanism, 1650-1672’, *The International Journal of Maritime History*, 27 (2015) 3, 387-410.

Hoofdstuk 5

andere kant presenteerde De Witt zich in pamfletten als één van de gedeputeerden en niet als de opperbevelhebber van de vloot.

HOOFDSTUK 6

FAGEL, WILLEM III EN AMSTERDAM

Fagel en het conflict met Amsterdam over de legeruitbreiding

Inleiding

Op 16 februari 1684 vond een tumultueuze vergadering plaats in de Staten van Holland. Stadhouders Willem III en raadspensionaris Gaspar Fagel probeerden die dag het stadsbestuur van Amsterdam in diskrediet te brengen. 's Ochtends kwamen de Amsterdamse gedeputeerden nietsvermoedend de vergaderzaal van de Staten binnen en namen plaats op hun vaste plek aan tafel. Stadssecretaris Jacob Hop (1654-1725) begon zijn verslag gewoontegetrouw met de resumpties, een overzicht van de besluiten van de dag ervoor. Toen nam stadhouder Willem III het woord. 'Sijn Hoogheyt,' schreef Hop, 'Versoeckt voor aff secretesse en sluyten vande deuren. Propo.' Middenin het woord propositie stopte hij met schrijven.¹ Wat was er aan de hand? De notulen van de gedeputeerden van Hoorn geven antwoord. De prins liet weten dat hij een zaak van groot belang wilde bespreken, die absoluut geheim moest blijven en verzocht om die reden de deuren van de zaal te sluiten. Vervolgens vroeg hij de Amsterdamse gedeputeerde Gerrit Hooft (1649-1717) en secretaris Hop om de vergadering te verlaten, want de kwestie had op hen betrekking. Overdonderd door deze plotselinge wending verlieten de beide mannen, na een kort overleg met burgemeester Joan Huydecoper van Maarsseveen (1625-1704), de zaal.² Hierna overhandigde Willem III aan Fagel een onderschepte brief van de Franse ambassadeur aan

¹ Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van de burgemeester: Missiven en Notulen van de gedeputeerden ter dagvaart, toegangsnr. 5029, Aantekeningen van het behandelde in de vergaderingen van de Staten van Holland, inv.nr. 44 (Hierna: SAA, Missiven/ Notulen van Amsterdam).

² Nationaal Archief, Dagvaarten en Besognes van de stemhebbende steden, toegangsnr. 3.01.08.08, Hoorn, inv.nr. 1, 16 februari 1684 (NA, dagvaart Hoorn). De gedeputeerden van Leiden brachten een beknopter verslag uit aan hun magistraat: Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Stadsarchief Leiden (SAII), toegangsnr. 0501A, Archief gedeputeerden ter dagvaart, inv.nr. 9310, 16 februari 1684. In Amsterdam is geen verslag van het vervolg van de vergadering te vinden. Wellicht hebben de gedeputeerden dat mondeling uitgebracht aan de burgemeesters. Zie ook SAA, Archief van Burgemeesters: stukken betreffende verscheidene onderwerpen, toegangsnr. 5028, Geschillen met de stadhouder over troepenwerving, 1683-1684, inv.nr. 497.

Lodewijk XIV.³ De brief, die Fagel in het Frans voorlas, bevatte een uitvoerig verslag van ambassadeur J. A. Mesme, graaf d’Avaux (1640-1709), over zijn contacten met Amsterdam en de pogingen van de stad om de uitbreiding van het Staatse leger te dwarsbomen.⁴ De openbaarmaking van deze brief was het hoogtepunt van een reeks intimiderende confrontaties in de Staten van Holland tussen Willem III en Fagel en Amsterdam. De inzet was het primaat over de Nederlandse buitenlandse politiek, maar het conflict werd hoofdzakelijk gevoerd over de vergroting van het Staatse leger. Beide mannen lieten bijna geen middel onbenut om het verzet van de stad tegen de legerwerving te breken.

Dit conflict is om twee redenen een geschikte casus voor het onderzoek naar de positie van de Hollandse raadpensionaris. In de eerste plaats moest hij, in de persoon van Gaspar Fagel, in de Staten van Holland de belangen behartigen van twee grootheden die elkaar in evenwicht hielden, Amsterdam en Willem III. De stad was als lid van de Staten van Holland één van zijn principalen; de stadhouder was net als hij een dienaar van de Staten, maar door diens quasi-monarchale functie een machtsfactor van betekenis. Waar in de casus over Oldenbarnevelt het machtsconflict tussen de raadpensionaris en de stadhouder centraal stond en in de casus over De Witt het optreden van de raadpensionaris zonder stadhouder, komt nu diens functioneren in een stadhouderlijk systeem aan de orde. In de tweede plaats had de internationale situatie tijdens dit conflict grote invloed op de binnenlandse politiek in de Republiek, zowel in Holland als in de Staten-Generaal. In de eerdere casussen speelde deze component ook mee (tijdens de Bestandstwisten en De Witt op de vloot), maar niet zo sterk als hier. De botsing tussen Amsterdam en Willem III als gevolg van de internationale spanningen in Europa zorgde ervoor dat de besluitvorming van onderaf in de Staten van Holland niet meer werkte.

Dit hoofdstuk inventariseert met welke omstandigheden Fagel tijdens het conflict met Amsterdam te maken had en analyseert hoe deze omstandigheden zijn

³J. A. de Mesme, graaf van Avaux, *Negotiatiën van den Heer Graave D’Avaux, Ambassadeur van het Hof van Vrankryk by de Staten-Generaal [...]*, [vertaling Pieter le Clerq], 3 delen (Rotterdam 1754) deel II, 96-67.

⁴Zie over deze affaire Guido de Bruin, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (’s-Gravenhage 1991) 360-362 en 369-373 en Jan Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, 21 delen (1^e druk 1749-1759; 2^e druk, Amsterdam 1770) XVI, 180-181. Volgens Wagenaar verstonden de meeste gedeputeerden geen Frans en ontging hun de inhoud van de brief.

functioneren als raadpensionaris beïnvloedden. Voor de inventarisatie wordt Nortons *Prime Ministerial Power Analysis*-model gebruikt en de analyse van Fagels optreden vindt plaats aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris. Met de uitkomsten kan Fagels optreden vergeleken worden met zijn voorgangers.

Opzet hoofdstuk

Het *Prime Ministerial Power Analysis*-model wordt gebruikt om Fagels relaties met de andere deelnemers aan het besluitvormingsproces in kaart te brengen: de stadhouder, Amsterdam, de andere Hollandse steden en de gewesten in de Staten-Generaal. Vervolgens komt de internationale politiek, die in deze casus gezien kan worden als de oorzaak van de politieke strijd in de jaren 1683-1685, aan de orde en tenslotte het verwachtingsklimaat onder de Hollandse steden en in het bijzonder in Amsterdam. Het verwachtingsklimaat voor de kern van deze gevalstudie.

De analyse van de manier waarop Fagel de vier functies van het raadpensionarischap uitoefende komt, zoals gezegd, naar voren bij het verwachtingsklimaat. Het ligt voor de hand dat de politieke en de representatieve functie van de raadpensionaris tijdens een stadhouderlijk bewind minder sterk naar voren komen, maar het is de vraag in hoeverre dat het geval was. Volgens de Franse ambassadeur d'Avaux kon Fagel met steun van de 'Prins van Orange' besluiten laten aannemen door de Hollandse Statenvergadering zoals 'het hem belijft, selfs tegen de Wetten van de Republique' in. De Amsterdamse burgemeester Nicolaas Witsen (1641-1717) voegde hieraan toe dat 'de spil der saecken in de republiek draijt op sijn Hoocheijt en den heere Fagel.'⁵ Deze opmerkingen kunnen als een bewijs voor een sterke politieke functie van Fagel worden gezien zien. Er zijn ook aanwijzingen dat hij een dubbele representatieve functie uitoefende, zowel voor de Staten van Holland als voor de stadhouder. Olaf Mörke is van mening dat de raadpensionaris, in het bijzonder Fagel, een scharnierfunctie vervulde tussen de Staten van Holland en de stadhouder; via hem konden zij zaken met elkaar doen.⁶ David Onnekink poneert in zijn boek over

⁵ *Hollandse Mercurius van 1684* (1685) 28 en Nicolaas Witsen aan de burgemeesters van Amsterdam, 6 februari 1684, SAA, Archief van de burgemeesters, toegangsnr. 5026, inv.nr. 115 (film 8048). Zie over de *Hollandse Mercurius*: Garrelt Verhoeven en Sytze van der Veen, *De Hollandse Mercurius. Een Haarlems jaarboek uit de zeventiende eeuw* (Haarlem 2011).

⁶ Olaf Mörke, 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert* (Münster 1997) 152-162.

Hans Willem Bentinck dat Fagel gezien kan worden als de ‘political manager’ van de stadhouder in Holland, net zoals Willems vertrouweling Everard van Weede, heer van Dijkveld dat was in Utrecht⁷ en Willem-Adriaan van Nassau-Odijk in Zeeland.⁸ Kortom, onderzocht wordt welk effect de aanwezigheid van de stadhouder had op de ambtelijke, de uitvoerende, de politieke en de representatieve functie van de raadpensionaris.

Bronnen

Het onderzoek naar deze casus is voornamelijk gebaseerd op indirecte bronnen. Van de twee hoofdrolspelers uit het conflict met Amsterdam zijn namelijk geen brieven over deze kwestie bewaard gebleven; of de stadhouder en de raadpensionaris hierover ooit hebben gecorrespondeerd of dat zij mondeling overleg voerden is niet te achterhalen.⁹ In vergelijking met de correspondentie van De Witt zijn er van Fagel hoe dan ook weinig brieven bewaard gebleven en het is dan ook onduidelijk hoe zijn contacten met andere steden en regenten eruit zagen.¹⁰ Er zijn wel voldoende andere

⁷ Zie over de positie van Dijkveld in Utrecht: Coen Wilders, *Patronage in de Provincie. Het Utrechtse netwerk van stadhouder Willem III* (Amsterdam 2015) 122-131 en 133-134.

⁸ David Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite. The Career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)* (Londen en New York 2007) 34-35. Volgens Onnekink hield Willem III er een gecompartmenteerd bestuur op na, zeker nadat hij koning werd van Engeland, waarbij hij de verantwoordelijkheid voor verschillende zaken exclusief toevertrouwde aan bepaalde vertrouwelingen. (p. 18-19, 36) Fagel, en later zijn opvolger Anthonie Heinsius, kregen het bestuur van Holland toebedeeld en Bentinck fungeerde onder andere als intermediair tussen de Republiek en Engeland. D.J. Roorda en in zijn navolging Wout Troost, suggereren ook een arbeidsdeling, al was die informeel. De stadhouder bracht een kleine groep vertrouwelingen bijeen die een ‘hoogst slagvaardig hulpmiddel’ waren voor het uitvoeren van zijn plannen. Roorda, ‘Prins Willem III, de koning-stadhouder’, in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis* (Leiden 1979), 155-186, aldaar 185 en Wout Troost, *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie* (Hilversum 2001) 105-III.

⁹ NA, Archief raadpensionaris Fagel, toegangsnr. 3.01.18 en Koninklijke verzamelingen, Den Haag, Archief Willem III, Koning van Engeland, Schotland en Ierland, Prins van Oranje, toegang A16.

¹⁰ Zie NA, Archief familie Fagel, toegangsnr. 1.10.29, correspondentie Gaspar Fagel, inv.nr. 1971-2008. De weinige brieven die er van Fagel zijn overgeleverd zijn ook nog eens zeer lastig te ontcijferen – wellicht de reden dat deze raadpensionaris geen biografie heeft? Zie hierover Elisabeth Edwards, *Amsterdam and William III: the role of influence, interest and patronage on policy-*

bronnen beschikbaar om dit manco te compenseren. De notulen en de missiven van de Amsterdamse gedeputeerden ter dagvaart leveren voor deze casus veel informatie, zoals over het optreden van Fagel in de Staten van Holland en over de motieven van de stad Amsterdam. Daarnaast zijn de brieven gebruikt die Nicolaes Witsen schreef als gedeputeerde bij de Staten-Generaal aan de Amsterdamse burgemeesters, toen hij namens de stad met de raadpensionaris overlegde, en de pamfletten die zijn verschenen naar aanleiding van Fagels optreden in de Statenvergadering van 16 februari 1684.¹¹

De keuze van de casus en van de beschikbaarheid van de bronnen brengt een paar beperkingen met zich mee. De belangrijkste is dat het conflict over de legeruitbreiding de indruk wekt dat er in de jaren 1683-1685 geen andere zaken speelden in de Staten van Holland. De tegenstelling tussen de stad aan de ene kant en de raadpensionaris en de stadhouder aan de andere kant was fundamenteel en langdurig, maar dat laat onverlet dat op tal van andere gebieden de besluitvorming gewoon doorgang vond. Hetzelfde geldt voor de uitoefening van de vier functies van het raadpensionarisschap. Die worden nu afgemeten aan zijn optreden naast de stadhouder in deze kwestie, maar er is weinig zicht op hoe Fagel andere, voor de stadhouder minder zwaarwegende zaken aanpakte. Het gebruik van de Amsterdamse notulen leidt ertoe dat de nadruk op deze stad komt te liggen en dat de standpunten van andere Hollandse steden en van de overige gewesten weinig aandacht krijgen, maar hier moet ook opgemerkt worden dat de Amstelstad de enige partij was die het tegen het duo Willem III-Fagel kon opnemen.

De machtssituatie van Fagel

Steunpilaar van de stadhouder

Op de dag dat zijn voorganger een paar honderd meter verderop voor de Gevangendoor werd vermoord, kozen de Staten van Holland Gaspar Fagel tot hun nieuwe raadpensionaris. De moord op Johan de Witt was een gevolg van een gecombineerde Frans-Engelse aanval op de Republiek, gesteund door de bisschoppen van Keulen

making in the Dutch Republic, 1672-1684 (dissertatie University College London 1998) 21-22 en 29-30, die schrijft over de 'illegibility of his hand'.

¹¹ Witsens brieven zijn te vinden in SAA, Archief van de burgemeesters, toegangsnr. 5026, inv.nr. 115 (film 8048) en gedeeltelijk uitgegeven door J.F. Gebhard, *Het leven van mr. Nicolaes Cornelisz. Witsen (1641-1717)* 2 delen (Utrecht 1881). De pamfletten kunnen online worden geraadpleegd via de website Dutch Pamphlets Online.

en Munster. De woede onder de bevolking over deze invasie dwong in augustus bij de Hollandse regenten de installatie van Willem III af tot stadhouder, nadat hij een paar maanden eerder al tot legerbevelhebber was benoemd. Kort na het herstel van het stadhouderschap had De Witt zijn ontslag ingediend als raadpensionaris. Naast Fagel waren er andere kandidaten om De Witt op te volgen, waaronder de diplomaten Hiërnonymus van Beverningh (1614-1690) en de latere burgemeester van Amsterdam Coenraad van Beuningen (1622-1693).¹² De nieuwe stadhouder zag Fagel graag benoemd, omdat er volgens hem ‘niemant in ’t landt is, die tot die functie bequaem is’ en zijn invloed was inmiddels zo groot dat zijn wens moeilijk genegeerd kon worden.¹³

De nieuwe raadpensionaris was geen onbekende op het Binnenhof. Fagel was afkomstig uit een Haagse juristenfamilie, die haar oorsprong had in Antwerpen en die tijdens de Opstand naar het Noorden vluchtte. Na zijn promotie als jurist in Utrecht vestigde hij zich in zijn geboortestad en trok daar de aandacht van De Witt. Voor zijn voorganger stelde Fagel geregeld brieven, resoluties en diplomatieke teksten op.¹⁴ Op diens voordracht werd hij in 1663 pensionaris van Haarlem en deed toen zijn intrede in de Hollandse vergaderzalen.¹⁵ De goede contacten met De Witt wekten de indruk dat Fagel ook de republikeinse ideeën van de Ware Vrijheid was toegedaan, maar of dat zo was is de vraag. In 1667 was hij samen met de Amsterdamse burgemeester Gilles Valckenier (1623-1680) de initiatiefnemer van het Eeuwig Edict, het voorstel om in Holland het stadhouderschap af te schaffen, zodat Willem III wel militaire maar geen politieke carrière kon opbouwen. Met dit plan heeft Fagel waarschijnlijk de belangen van de toen zeventienjarige prins willen behartigen, omdat

¹² C. Hop en N. Vivien, *Notulen gehouden ter Staten-Vergadering van Holland (1671-1675)* [eds. N. Japikse] (Amsterdam 1903) 18 augustus 1672, 281-282.

¹³ Willem III aan Matthias van Romswinckel, 10 augustus 1672, N. Japikse, *Correspondentie van Willem III en Hans Willem Bentinck*, 5 delen, RGP, Kleine serie, nr. 23, 24, 26, 27 en 28 (’s-Gravenhage 1927-1937) II, 489. Citaat ook bij Troost, *Willem III*, 108.

¹⁴ Fagel verzamelde tijdens zijn leven een indrukwekkende juridische bibliotheek die na zijn overlijden voor meer dan 10.000 gulden werd verkocht. Andrew Pettegree en Arthur der Weduwen, *The Bookshop of the World. Making and Trading books in the Dutch Golden Age* (New Haven en Londen 2018) 312-314.

¹⁵ Over Fagels leven voor 1672 is weinig bekend. Biografische gegevens zijn te vinden in W.M.C. Regt, ‘Gaspar Fagel’, in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 3 (Leiden 1914), 382-384, A. de Fouw jr., *Onbekende raadpensionarissen* (’s-Gravenhage 1946) 91-136 en Mörke, ‘*Stadtholder*’ oder ‘*Staetholder*’, 156-160.

die tot dat moment van alle functies in de Republiek was uitgesloten. Het is tekenend voor Fagels politieke behendigheid dat niet hij, maar De Witt de schuld kreeg van het afschaffen van het stadhouderschap.¹⁶

Drie jaar later zette Fagel een belangrijke stap in zijn carrière met zijn verkiezing tot griffier van de Staten-Generaal. De Witt steunde zijn kandidatuur, omdat hij de Haarlemse pensionaris inmiddels liever kwijt dan rijk was en trok daarvoor zelfs de steun aan zijn neef in, die ook gesolliciteerd had.¹⁷ De raadpensionaris kwam echter van een koude kermis thuis, want Fagel wist in zijn nieuwe ambt veel meer macht naar zich toe te trekken dan zijn voorganger. Zo correspondeerde hij buiten medeweten van De Witt met Nederlandse gezanten in het buitenland.¹⁸ De griffier slaagde erin invloed uit te oefenen op het buitenlands beleid van de Republiek en tastte zo de macht van De Witt aan. De Franse inval bracht Fagel tot het inzicht dat de buitenlandse en de militaire politiek belangrijker waren dan de commerciële

¹⁶ Zie over deze kwestie H.H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland, 1625-1672* (Princeton 1978) 678-682; De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 337-338; Troost, *Willem III*, 61-62. Recentelijk heeft Troost betoogd dat het Eeuwig Edict niet tegen de zin van De Witt is aangenomen, zoals onder andere door Rowen en De Bruin naar voren is gebracht. Volgens Troost was De Witt pas na de overwinning bij Chatham in staat om het stadhouderschap door de Staten van Holland te laten afschaffen. Wout Troost, 'De invloed van de Tocht naar Chatham op de totstandkoming van het Eeuwig Edict', *Jaarboek Oranje-Nassau* (2018) 103-127, aldaar 122-125.

¹⁷ Constantijn Huygens jr. vermeldt in zijn dagboek in dit verband een aardige anekdote: geheel onverwachts trof De Witt Fagel eens tijdens een vergadering. "Amice, wel amice, heb ik jou daer?" stamelde De Witt. "Ja amice," antwoordde Fagel, "Ick kom hier om te hooren wat daertegens my te seggen is, ick moet sien of je myn hoeft niet voor myn voeten sult doen leggen als je Buat gedaen [hebt]; ick souw niet geern myn hoeft verliezen." De Witt wist zich hierna geen houding te geven, las alleen de rekesten voor en 'seyde iets nootsakelyk ter Generaliteit te doen te hebben en wegh ging sonder iets verders te doen.' Idem, *Journalen*, 3 delen, WHG, Nieuwe reeks, nr. 23, 25, 46 (Utrecht 1888) III, 64-65.

¹⁸ N. Japikse, *Johan de Witt* (1^e druk 1918; 2^e druk, Amsterdam 1933) 293-294; M.A.M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen 1966) 31-33; Rowen, *John de Witt*, 801-802. Volgens Japikse was het niet De Witts bedoeling om Fagel weg te werken, daarvoor bood het griffierschap hem te veel macht. Zie ook S. Groenveld, "J'equippe une flotte tres considerable': The Dutch Side of the Glorious Revolution", in R. Bebbard [eds.], *The Revolutions of 1688* (Oxford 1988) 226.

belangen van de Republiek en daarmee was hij voor Willem III de ideale persoon om raadpensionaris te worden.¹⁹

Bij zijn benoeming kreeg Fagel vrijwel dezelfde instructie mee als zijn voorganger in 1668. Op verzoek van Willem III werd één artikel toegevoegd, namelijk dat de raadpensionaris verplicht was de stadhouder van alle staatszaken op de hoogte te houden (zie bijlage I).²⁰

Nieuwe verhoudingen

De omwenteling in de zomer van 1672 resulteerde in nieuwe binnenlandse verhoudingen.²¹ Het militaire en het politieke zwaartepunt kwam nu te liggen bij stadhouder Willem III. Fagel schikte zich vol overtuiging in deze situatie en zou Willem in Holland en in de andere gewesten behulpzaam zijn om zijn macht te verstevigen. Voordat Fagels rol in zijn thuisgewest en de Generaliteit aan de orde komt staan we stil bij zijn verhouding met de stadhouder.

Net zoals bij alle mensen die nauw met elkaar samenwerken kan er bij Fagel en Willem III een verschil worden gemaakt tussen hun persoonlijke en hun professionele relatie. Diverse biografen van de stadhouder vermelden dat beide mannen goed met elkaar overweg konden. Wout Troost spreekt van een ‘hechte vriendschap’, wat geïllustreerd wordt door de ondertekening van Willems brieven aan Fagel met ‘U. Ed. Dienstwillige vriendt’.²² Vlak voor de oversteek naar Engeland in 1688 schonk de stadhouder Fagel zelfs een legaat van f100.000.²³ De goede relatie betekende niet dat de sociale afstand tussen beide mannen verdwenen was; de raadpensionaris was en bleef een burger en de stadhouder een soevereine prins. Als we afgaan op hun gezamenlijk optreden in de Staten van Holland dan moeten Willem en Fagel een

¹⁹ Mörke, ‘*Stadtholder*’ oder ‘*Staetholder*’?, 160. Fagels opmerking in een brief aan Willem III op 1 juli 1672 moet de stadhouder ook hebben aangesproken: ‘My aengaende will ick liever tienmael, soo het mogelijk was, sterven, als soo een ellendigen slaeff van Vranckrijck werden’, in: Japikse, *Correspondentie van Willem III en Hans Willem Bentinck*, I, 57-58.

²⁰ *Resoluties van de Staten van Holland*, 19 augustus 1672; artikel 8.

²¹ Zie over deze omwenteling D.J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (1^e druk 1967; 2^e druk Groningen 1978) en Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).

²² Troost, *Willem III*, 107.

²³ Bijvoorbeeld in Mörke, ‘*Stadtholder*’ oder ‘*Staetholder*’?, 161. Het document bevindt zich in de Koninklijke verzamelingen, A16, IV, inv.nr. 2a.

uitstekende professionele relatie hebben gehad. We weten echter niet welke invloed Fagel had op de stadhoudelijke politiek. Gezien het leeftijdsverschil – Fagel was zestien jaar ouder – en zijn ruime bestuurlijke ervaring in Holland en de Republiek ligt het voor de hand dat de raadpensionaris in de eerste jaren een mentor was voor Willem. Dat Fagel deze rol ook op politiek gebied vervulde is niet waarschijnlijk. Willem was van jongs af aan doordrongen van de waardigheden die zijn familie in de Republiek hadden bekleed en dat hij niet alleen achterkleinkind was van Willem van Oranje maar ook een kleinzoon was van de Engelse koning. De weinig florisante positie waarin hij verkeerde tijdens het bewind van Johan de Witt versterkten zijn karaktereigenschappen: de stadhouder stond bekend als een nukkige, koppige en standvastige man, die bij tegenslag zijn doelen niet uit het oog verloor.²⁴ Het lijkt geen twijfel dat Fagel een belangrijke adviseur was van de stadhouder en diens opdrachten uitvoerde, maar hij zal hem geen bepaalde politiek hebben voorgeschreven.

In Holland profiteerde Fagel van zijn samenwerking met de stadhouder. In de eerste plaats kreeg de stadhouder na de omwenteling het recht om in de Hollandse steden de wet te verzetten, wat inhield dat hij hem onwettige stadsbestuurders door zijn aanhangers kon vervangen. Daarnaast werd het stadhoudelijke recht hersteld om stedelijke ambtsdragers te benoemen, zoals de schout, de schepenen en de burgemeesters. Tenslotte beschikte de stadhouder over vele patronagemogelijkheden, onder andere in het Staatse leger. Tijdens het Rampjaar lukte het om de macht van de stadhouder in Holland te versterken, maar dat voorkwam niet dat eind jaren 1670 oppositie ontstond in de Staten tegen de buitenlandse en militaire plannen van Willem III.²⁵ De grootste tegenstand kwam van Amsterdam, waar de stadhouder niet over het recht beschikte om de burgemeesters te kiezen. Willem profiteerde ook van de raadpensionaris. Fagel kwam uit een familie die nauw verknoopt was met andere regentenfamilies in Holland en in andere gewesten; hij was één van hen en

²⁴ Troost, *Willem III*, 34-35.

²⁵ Roorda, *Partij en factie*, hoofdstuk IV en V en J.I. Israel, *De Republiek 1477-1806* (4e druk, Franeker 1997) II, 914-916. De wetsverzetten hebben op de lange duur niet veel bijgedragen aan de invloed van Willem III op de Hollandse stadbesturen. Roorda laat zien dat de stadhouder erg afhankelijk was van de lokale verhoudingen en dat in vele steden een volledige zuivering van staatsgezinde regenten onmogelijk was bij gebrek aan geschikte andere kandidaten. De wetsverzetten waren volgens hem een 'schijnoverwinning' (237-239).

sprak hun taal. De raadpensionaris kon hierdoor optreden als een intermediair tussen de Hollandse steden, waaronder natuurlijk Amsterdam, en de stadhouder.²⁶

Op intergewestelijk niveau werkte Fagel ook mee aan de vergroting van de macht van Willem III. Toen Utrecht, Gelderland en Overijssel na het vertrek van de Franse bezettingstroepen opnieuw wilden toetreden tot de Unie van Utrecht, zorgde hij ervoor dat zij reglementen accepteerden die de stadhouder een bijna monarchale positie gaven. In Utrecht kwam Fagel in hoogst eigen persoon langs in de Statenvergadering om de tekst van het nieuwe reglement voor te lezen, waarna de aanwezige regenten, geïmponeerd door zijn aanwezigheid, ermee instemden.²⁷ De gang van zaken in Overijssel was vergelijkbaar.²⁸ De raadpensionaris zat ook achter het plan om Willem III te verheffen tot hertog van Gelre. Met hulp van zijn halfbroer, die lid was van het Nijmeegse stadsbestuur, werd het voorstel gedaan in de Staten van Gelderland.²⁹ Onmiddellijk braken er protesten uit in Zeeland, Holland en Amsterdam, waarna Willem besloot te bedanken voor de hertogelijke waardigheid. Desalniettemin had de stadhouder in vijf van de zeven gewesten een flinke vinger in de pap, alleen in Friesland en Groningen was Willems invloed beperkt als gevolg van onenigheid met zijn Friese neef Hendrik Casimir.³⁰

Samenvattend kunnen we vaststellen dat het politieke zwaartepunt in de Republiek na 1672 verschoof van de Hollandse raadpensionaris naar de stadhouder. Fagel schikte zich in deze nieuwe omstandigheid en droeg eraan bij dat de macht van Willem III in Holland en in andere gewesten werd versterkt. Bovenal steunde hij de buitenlandse en militaire politiek van de stadhouder. Beide mannen profiteerden van elkaars positie. De raadpensionaris steunde op de macht van de stadhouder in

²⁶ Mörke, 'Stadholder' oder 'Staetholder?', 159-161.

²⁷ Wilders, *Patronage in de Provincie*, 58. Zie ook D.J. Roorda, 'William III and the Utrecht 'Government-Regulation': background, events and problems', in: *Low Countries History Yearbook 12* (1979), 85-109, aldaar 101-103.

²⁸ Troost, *Willem III*, 113-114.

²⁹ Troost, *Willem III*, 114-115. Het motief om de hertogelijke waardigheid in handen te krijgen, was volgens Troost de inname van Orange door Lodewijk XIV. Willem was niet meer in staat de soevereiniteit in dit prinsdom uit te oefenen.

³⁰ De onmin tussen Hendrik Casimir II van Nassau Dietz (1657-1696) en Willem III werd veroorzaakt door pogingen van de laatste om zijn invloed in Friesland en Groningen uit te breiden en diens weigering om zijn neef een hoge militaire positie geven; Hendrik Casimir was afgunstig op zijn politiek succesvollere neef. N. Japikse, *De koning-stadhouder*, 2 delen (Amsterdam 1930-1933) 114; Israel, *De Republiek*, II, 932-934; Troost, *Willem III*, 170-171.

Holland en de andere gewesten en de stadhouder profiteerde van Fagels sociaaleconomische achtergrond, die het mogelijk maakte een burg te slaan tussen Amsterdam, Holland, de andere gewesten en de stadhouder. Deze positie zou uiteindelijk bijdragen aan de oplossing van het conflict met Amsterdam.

De internationale politiek

De Franse dreiging

Voor de Spiegelzaal in zijn paleis in Versailles liet Lodewijk XIV de schilder Charles le Brun de militaire en diplomatieke successen van de eerste achttien jaar van zijn bewind afbeelden. Van de twaalf grote plafondschilderingen ging maar liefst de helft over de verovering van de Republiek tijdens de *Guerre de Hollande* (1672-1678).³¹ Dat de Franse koning deze oorlog een zo prominente plaats gaf in zijn paleis laat zien dat de Republiek op dat moment in zijn ogen een Europese grootmacht was. Lodewijks indruk was op dat moment niet onterecht. Sinds het einde van de zestiende eeuw waren Nederlandse handelaren actief in Noord- en Zuid-Europa en in West- en Oost-Indië. De Republiek deinsde er niet voor terug de belangen van haar handelscompagnieën met geweld uit te breiden of te verdedigen.³² De gezamenlijke aanval van Frankrijk, Engeland en de bisschoppen van Keulen en Münster maakte aan de economische dominantie van de Republiek tamelijk abrupt een einde, ook dat laten Le Bruns schilderijen zien.

In deze paragraaf staan de internationale gevolgen centraal van de Hollandse (of Frans-Nederlandse) oorlog voor de Republiek in het algemeen en voor Fagel en

³¹ De meeste historici zijn erg kritisch over de rechtmatigheid en het succes van Lodewijk XIV's Hollandse oorlog. Voor een overzicht van de militaire campagnes: John A. Lynn, *The Wars of Louis XIV, 1667-1714* (Londen en New York 1999) 105-159. John B. Wolf, *Louis XIV* (Londen 1968) 228-246 wijst erop dat grote tegenslagen in 1673-1675 in het Franse leger en in Frankrijk bijna tot een nederlaag van de koning hadden geleid; uitgesproken kritisch is Carl J. Eckberg in zijn *The Failure of Louis XIV's Dutch war* (Chapel Hill 1979).

³² David Onnekink en Gijs Rommelse, *The Dutch in the Early Modern World. A History of a Global Power* (Cambridge 2019) 138-148. Het militaire optreden van de Republiek binnen en buiten Europa komt aan de orde in Marc van Alphen, Jan Hoffenaar (red.) *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813* (Amsterdam 2019) en Michiel de Jong en Gerrit Knaap en Henk den Heijer, *Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa 1595-1814* (Amsterdam 2015).

Willem III in het bijzonder.³³ Die gevolgen waren tweeledig: de veranderende internationale positie van de Republiek en de invloed hiervan op de interne politiek in Holland en in de Staten-Generaal. Aan het einde is er aandacht voor de activiteiten van verschillende diplomaten in Den Haag.

Vanaf 1667 kreeg niet alleen de Republiek, maar heel West-Europa te maken met een agressieve, Franse buitenlandse politiek. De Franse koning had in de jaren ervoor voorzichtig zijn eerste schreden op het internationale toneel gezet. Dankzij de politieke en financiële stabiliteit die Mazarin Frankrijk had gebracht kon Lodewijk XIV zijn leger vergroten en moderniseren.³⁴ In dat jaar startte hij de Devolutie-oorlog. Lodewijk vond dat hij recht had op gebieden in de Spaanse Nederlanden, omdat de Spaanse kroon in gebreke bleef met het uitbetalen van de bruidsschat van zijn vrouw, de Spaanse prinses Maria Theresia van Oostenrijk.³⁵ De Franse opmars werd echter gestuit door een coalitie van Engeland en Zweden onder leiding van de Republiek, de Triple Alliantie. De Franse koning besloot wraak te nemen op de Nederlanders en zette zijn diplomaten aan het werk om in het geheim een verbond te smeden tussen de vijanden van de Republiek: de Engelse koning Karel II en de bisschoppen van Keulen en Münster.

De Hollandse Oorlog maakte de Nederlanders twee dingen duidelijk, namelijk dat hun staat niet langer zonder bondgenoten haar veiligheid kon waarborgen en dat de Franse koning vanaf dat moment de Europese verhoudingen domineerde.³⁶ De Republiek was in de jaren 1672-1673 als door een wonder ontsnapt aan de status van Franse (of Engelse) vazalstaat en dat was louter en alleen te danken aan de militaire hulp van de landen die Willem III tegen Lodewijk XIV had samengebracht. Ook na de Vrede van Nijmegen toonde de Franse koning zich een behendige machtspoliticus. In 1681 maakte Lodewijk gebruik van de Turkse opmars richting Wenen om gebieden aan de noord en de noordoostgrens van Frankrijk te annexeren

³³ Een beknopt overzicht van het rampjaar geeft Petra Dreiskämper, *'Redeloos, radeloos, reddeloos'. De geschiedenis van het rampjaar 1672* (Hilversum 1998). Zie ook Van Alphen, *Krijgsmacht en handelsgeest* en Olaf van Nimwegen, *De veertigjarige oorlog, 1672-1712* (Amsterdam 2020) 109-136.

³⁴ Zie over Mazarin: Geoffrey Treasure, *Mazarin. The Crisis of Absolutism in France* (Londen 1995) deel IV War and Peace, 233-269.

³⁵ Jeremy Black, *European International Relations 1648-1815*, (Hamshire en New York 2002) hoofdstuk 2 en 87-88.

³⁶ Black, *European International Relations*, 91-97 en Troost, *Willem III*, 136-140 en 144-148.

(de zogenaamde *réunions*).³⁷ In 1681 lijfde hij Straatsburg in en een jaar later sloegen de Fransen het beleg voor de stad Luxemburg.

In de Republiek sloeg velen de schrik om het hart op het moment dat Franse legers opnieuw de Spaanse Nederlanden binnenvielen. Toen de Spaanse gouverneur begin 1682 op basis van een verdrag met de Republiek om militaire hulp vroeg, was de stadhouder onmiddellijk bereid een leger naar het zuiden te sturen.³⁸ Zonder veel moeite gingen de Staten van Holland en de Staten-Generaal akkoord. Het gebaar leek effect te hebben, want het beleg voor Luxemburg werd opgeheven.³⁹ Een jaar later herhaalde de gang van zaken zich. Het Spaanse hulpverzoek stuitte nu echter op weerstand van Amsterdam en nog twee steden. Toch marcheerden in september, na consent van de Staten-Generaal, 8.000 Nederlandse soldaten richting Luxemburg. Dit kwam doordat de stadhouder en de raadpensionaris met een spitsvondige redenering het hulpverzoek direct voorlegden aan de Staten-Generaal; zij betoogden dat de Staten van Holland immers een jaar eerder al hadden ingestemd met het sturen van troepen en daarom hoefden ze dat niet nog eens te doen.⁴⁰ De zet van Willem III en Fagel zette kwaad bloed bij Amsterdam. In de herfst blokkeerde de stad samen met Delft en Schiedam de Staat van Oorlog (legerbegroting) voor 1684 vanwege het voorstel dat erin was opgenomen om het Staatse leger met 16.000 man uit te breiden. Het conflict tussen Amsterdam en Willem III over de vraag wie het laatste woord had over de buitenlandse politiek (en het leger), was geboren.

³⁷ Lynn, *The Wars of Louis XIV*, 160-166. De meeste historici gaan ervan uit dat Lodewijks veroveringen in wezen defensief van aard waren, namelijk om de grenzen van Frankrijk beter te verdedigen. Voor zijn tijdgenoten wist de koning dit motief goed verborgen te houden. Bijvoorbeeld: Wolf, *Louis XIV*, 403-405 en Geoffrey Treasure, *Louis XIV* (Harlow en Londen 2001) 202-203. Zie ook Luc Panhuysen, *Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd tussen Willem III en Lodewijk XIV om Europa* (Amsterdam 2016) 178-184.

³⁸ De Quadruple Alliantie van 1673 tussen Oostenrijk, het Duitse Rijk, Spanje en de Verenigde Nederlanden. Franken, *Coenraad van Beuningen*, 117-118.

³⁹ R. Fruin, 'Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland', in: idem, *Verspreide geschriften* ('s-Gravenhage 1900-1904) V, 1-195, aldaar 95 en 104.

⁴⁰ G.H. Kurtz, *Willem III en Amsterdam 1683-1685* (Utrecht 1928) 32-33 en Franken, *Coenraad van Beuningen*, 224.

‘Wy willen onder Vranckrijck niet syn’

Voor een goed begrip van het conflict is het nodig de standpunten van de stadhouder en de raadpensionaris en Amsterdam te bekijken. Willem III was ervan overtuigd dat de Franse koning erop uit was een universele monarchie en (katholieke) religie in Europa te vestigen. Daarom was het noodzakelijk Frankrijk in toom te houden door middel van een coalitie met andere landen, zodat ieders vrijheden veilig zouden zijn.⁴¹ Fagel deelde, zoals we eerder hebben gezien, Willems visie op de Europese verhoudingen. In oktober 1683, toen in de Staten van Holland gediscussieerd werd over de Staat van Oorlog, liet de raadpensionaris in een gloedvol betoog weten dat hij zich met zijn laatste druppel bloed wilde verdedigen tegen Frankrijk. ‘Sullen tegengaen soo veel men kan dat de saeck valt inde termen van’t jaer 1672. Sullen tot op’t lest haer defenderen, en willen onder Vranckryck niet syn.’⁴²

In het Amsterdamse stadhuis deelde men de overtuiging dat Lodewijk XIV een bedreiging was voor de Europese vrijheid, alleen wilde de stad op een andere manier het Franse gevaar tegemoet treden. De burgemeesters waren goed op de hoogte van de internationale politiek, doordat enkelen van hen een diplomatieke carrière achter de rug hadden. De bekendste burgemeester-diplomaat is Coenraad van Beuningen. In 1668 verbleef hij in Parijs en kwam tot de conclusie dat Frankrijk niet alleen politiek, maar vooral economisch bestreden moest worden.⁴³ Op diplomatieke missie in Londen in de winter van 1683-1683 stelde Van Beuningen vast dat op koning Karel II geen staat gemaakt kon worden en dat bracht hem tot het inzicht dat de Republiek beter niet alleen met Frankrijk in conflict kon komen.⁴⁴ Toen van Beuningen kort daarop gekozen werd als burgemeester nam Amsterdam dit standpunt over.

Op het hoogtepunt van het conflict over legeruitbreiding zette Amsterdam in een *Vertoogh* de situatie waarin de Republiek zich bevond nog eens op papier. Het ‘ware interest van den Staet’ bestond volgens de Amsterdammers uit de handel, scheepvaart, visserij en nijverheid en die zouden het zwaar te verduren krijgen als de

⁴¹ Troost, *Willem III*, 101-103 en 156-158.

⁴² SAA, Notulen Amsterdam, 13 oktober 1683. Over het Nederlandse zelfbeeld van de oorlogen waarbij de Republiek betrokken was: Judith Pollmann, ‘Oorlogsgeweld en het zelfbeeld van de Republiek’, in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw* (Leiden 2021), 141-164, aldaar 143-150.

⁴³ Franken, *Coenraad van Beuningen*, 62-65 en 79-80.

⁴⁴ Franken, *Coenraad van Beuningen*, 189-194.

Republiek tegen Frankrijk de wapens opnam. De Amsterdammers voorzagen nieuwe hoogtijdagen voor Franse kapers en vreesden daarnaast voor een economische boycot door Frankrijk. Een ander gevaar was dat de Deense koning de zijde van Lodewijk XIV zou kunnen kiezen en ‘de gantsche Vaert op de Oost-zee, en dies de voornaemste source van het wel-wesen van den Staet, soude werden verspert’. Terwijl zo de inkomsten van de Republiek zouden dalen namen de kosten alleen maar toe, zodat het ‘absolutelijck impossibel soude zijn die te konnen trecken uyt de goede ingesetenen’ van Amsterdam en Holland. Wat was er te verwachten van de bondgenoten? Niet veel. Zelfs voor de Engelsen was het onduidelijk waar de loyaliteit van hun koning Karel II lag; de keizer werd in beslag genomen door de ‘Turcksen Oorlogh’ en had moeite om nieuwe troepen te lichten en de Spanjaarden waren ondanks hun dreigende taal richting Frankrijk niet in staat een leger te financieren.⁴⁵ Willem III en Fagel waren niet blind voor de gebrekkige steun die vanuit andere landen te verwachten viel, maar zij wilden dat de Republiek het desnoods alleen opnam tegen Frankrijk. Amsterdam was van mening dat de Nederlanders niet voor andere landen de kastanjes uit het vuur moesten halen en dat zij met Lodewijk tot een ‘accommodement’ moesten komen.

De verschillende visies op de rol die Republiek in Europa op zich moest nemen leidden tot conflicten, niet alleen in Holland maar ook in andere gewesten.⁴⁶ In Utrecht en Overijssel zette de stadhouder zijn stromannen aan het werk, die met veel pijn en moeite de legeruitbreiding in de gewestelijke staten aanvaard kregen. In Zeeland moest Willem er zelf aan te pas komen. Drie Zeeuwse steden blokkeerden een unanieme beslissing. Goes en Zierikzee stelden hun mening na een bezoek van de stadhouder bij, maar Middelburg bleef weerstand bieden. Willem III bezocht daarop de Staten van Zeeland en toen pensionaris Pieter de Huybert (1622-1697) weigerde te stemmen over de werving nam hij plaats in diens voorzittersstoel en besliste dat het voorstel was aangenomen.⁴⁷ Op 16 maart 1684 maakten Willem en

⁴⁵ ‘Summier vertoogh van nader redenen door de Heeren Gedeputeerden der Stad Amsterdam’, *Hollandse Mercurius* (1684), 8-14, aldaar 9.

⁴⁶ Zie in dit verband de analyse van David Onnekink van het gebruikte discours in de publieke opinie tijdens de Veertigjarige oorlog tegen Frankrijk: idem, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (Londen 2016), met name hoofdstuk 2.

⁴⁷ *Hollandse Mercurius* (1684) 85-86. Zie ook Troost, *Willem III en 170 en S. Groenveld, ‘Politieke verhoudingen’*, in P. Brusse en W. Mijnhart (red.), *Geschiedenis van Zeeland. Deel II 1550-1700* (Zwolle 2012) 193-194.

Fagel van de afwezigheid van Friesland en Groningen gebruik om in de Staten-Generaal te stemmen over de legeruitbreiding (drie gewesten voor, twee tegen).

Diplomatieke activiteiten in Den Haag

Terwijl in de Republiek de politieke spanning hoger opliep probeerden in Den Haag diverse diplomaten naar een internationale oplossing te zoeken. In de stad vergaderden bijvoorbeeld de leden van de Associatieliga. Deze alliantie was in 1681 door Zweden opgezet, met als doel de grenzen van de Westfaalse Vrede en de Vrede van Nijmegen in stand te houden, maar was in feite tegen Frankrijk gericht.⁴⁸ Na een jaar bestond de liga uit zes landen, naast Zweden ook de Republiek, Engeland, de keizer van het Heilige Roomse Rijk, Spanje en Oostenrijk, maar desondanks ging er nauwelijks een afschrikwekkende werking vanuit. De raadpensionaris woonde de bijeenkomsten van de liga sporadisch bij. Hij verwachtte weinig van het anti-Franse verbond, onder meer omdat de belangrijkste Duitse vorsten niet deelnamen en Karel II op de betaallijst van Lodewijk XIV stond. De Amsterdammers somden in hun *Vertoogh* nog andere tekortkomingen van de liga op.

In Den Haag waren ook diverse ambassadeurs actief die probeerden invloed uit te oefenen op de buitenlandse politiek van de Staten-Generaal. De succesvolste onder hen was de Franse diplomaat J.A. de Mesme, graaf d’Avaux.⁴⁹ D’Avaux was na de Vrede van Nijmegen naar Den Haag gestuurd en had als opdracht de Nederlanders zover te krijgen dat zij de Spanjaarden onder druk zouden zetten om met zijn koning tot een akkoord te komen en het Amsterdamse verzet tegen de legeruitbreiding te stijven. Op dit laatste vlak had hij succes. Binnen de kortste tijd had d’Avaux contact gelegd met de Amsterdamse gedeputeerden ter dagvaart en via hen deed hij voorstellen aan de Staten van Holland.⁵⁰ Tijdens de discussies in de Staten van Holland drongen de Amsterdammers er geregeld op aan de wapenstilstandsvoorstellen van de Franse ambassadeur in overweging te nemen.⁵¹ De brief die d’Avaux aan

⁴⁸ Troost, *Willem III*, 159-161.

⁴⁹ Franken, *Coenraad van Beuningen*, 227. Zie ook O. Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers in Nederland 1584-1810* (’s Gravenhage 1982) 16-17.

⁵⁰ In de missiven van de gedeputeerden wordt geregeld van ontmoetingen gewag gemaakt. Nicolaes Witsen beschrijft op 5 maart 1684 uitgebreid een onderhoud dat hij had met d’Avaux naar aanleiding van het Spaanse hulpverzoek, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II 44-45.

⁵¹ Zie SAA, Notulen en Missiven van Amsterdam, november 1683 en januari en februari 1684.

Lodewijk XIV schreef over zijn gesprekken met de Amsterdammers zou door Willem III gebruikt worden om het verzet van de stad te breken.

De Franse expansie in de Zuidelijke Nederlanden was in zekere zin de oorzaak van het conflict tussen Amsterdam en Willem III en zij zou ook zorgen voor een oplossing. Op 7 juni 1684 gaf het Spaanse garnizoen van Luxemburg zich namelijk over aan de Lodewijk XIV en daarmee was de directe noodzaak weggevallen om het Staatse leger uit te breiden. De Franse koning had het spel slim gespeeld. Dankzij zijn militaire campagnes en het optreden van zijn diplomaten was hij erin geslaagd zijn tegenstanders te verlammen. In Holland werd besloten in te gaan op de Franse voorstellen voor een verdrag en ook voor de leden van de Associatieliga zat er weinig anders op dan dit voorbeeld te volgen. In augustus 1684 sloten Frankrijk, Spanje en het Heilige Roomse Rijk een twintigjarig wapenstilstand, het Bestand van Regensburg.⁵²

Ruzie in de Staten van Holland

De manier waarop Fagel omging met de verwachtingen van de Staten van Holland – Nortons tweede invloedcirkel – staat centraal in deze paragraaf. De analyse vindt plaats op twee niveaus: eerst komt Fagels optreden tijdens het conflict over legervergroting in de Staten van Holland aan de orde en daarna de reacties in de publieke opinie op de manier waarop hij, in samenwerking met de stadhouder, probeerde het Amsterdamse verzet te breken.

In de Staten van Holland

Op 4 november 1683 barstte de bom bij raadpensionaris Fagel en stadhouder Willem III.⁵³ Tijdens een discussie in de Staten van Holland over de uitbreiding van het Staatse leger met 16.000 man lag Amsterdam opnieuw dwars. Werving van extra soldaten had volgens de stad geen zin, want de Republiek kon het niet samen met

⁵² Franken, *Coenraad van Beuningen*, 232-233. Op 13 oktober werd er voor het eerst uitvoerig over de legeruitbreiding gesproken, later die maand kwam het onderwerp terug in de Staten van Holland. SAA, Notulen van Amsterdam, 13, 15, 22 en 26 oktober 1683

⁵³ In Edwards, *Amsterdam and William III* komt het conflict tussen de stadhouder, Fagel en Amsterdam over de legeruitbreiding slechts zijdelings aan de orde. Zij richt zich op de invloed van individuele Amsterdamse regenten op de buitenlandse politiek van de Republiek. Hoewel Fagel veelvuldig genoemd wordt biedt Edwards geen analyse van zijn optreden als raadpensionaris.

Spanje tegen Franrijk opnemen en aangezien er geen hulp uit het Duitse rijk of Engeland te verwachten viel, was het beter met Lodewijk XIV tot een vergelijk te komen en het verlies van Luxemburg te accepteren.⁵⁴ Terwijl de Amsterdammers aan het woord waren verdween de stadhouder achter het haardscherm. Toen alle steden hun zegje hadden gedaan kwam hij weer tevoorschijn. De raadpensionaris diende ondertussen Amsterdam van repleik. Al wel vijftig keer had hij deze redenering van de stad gehoord. Hiermee hielden de Amsterdammers de meningsverschillen in de Staten in stand en dat zou de 'ruijne van de staet' tot gevolg hebben. Toen Amsterdam hier tegenin ging liepen de gemoederen hoog op. Willem III liet de Amsterdammers niet uitspreken en zei met 'seer veel importantie' dat hij de Amsterdammers had horen zeggen dat de handel de zuil was van de staat, maar, voegde hij daaraan toe, als de staat verloren was, dan was het met de handel ook gedaan. Vervolgens richtte 'Sijn Hoocheijte' zijn pijlen op de Amsterdamse magistraat en op burgemeester Van Beuningen en dreigde hen met een nieuwe volksofstand.⁵⁵ 'Als de knuppel op straet raect, sal sien hoe't gaen sal,' notuleerde Hop uit zijn mond.⁵⁶ Van Beuningen verdiende het 'dat men hem de kop voor de voeten smeeft'.⁵⁷ De raadpensionaris wees de stad op haar verantwoordelijkheid en stelde 'dat Amsterdam de oorzaak sal syn vande oorlog soo der ontstaet'.⁵⁸

De Amsterdammers waren geschokt door het dreigement van de stadhouder. Vlug berichtten ze oud-burgemeester Witsen over het dreigement – dat ze weglieten uit de notulen en hun officiële missive – en voegden eraan toe: 'dit sijn de eijgen woorden [van Willem III]'. In een post scriptum vroegen ze zich af of Van Beuningen zich niet beter elders in veiligheid kon brengen.⁵⁹ In het officiële verslag van de

⁵⁴ SAA, Notulen van Amsterdam, 4 november 1683.

⁵⁵ Van Beuningen probeerde als ambassadeur het Spaans-Franse conflict met diplomatieke middelen te beëindigen, maar reed zodoende de anti-Franse politiek van Willem III in de wielen.

⁵⁶ SAA, Notulen van Amsterdam, 4 november 1683.

⁵⁷ Gedeputeerden van Amsterdam aan Witsen, 4 november 1683, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, I, 242.

⁵⁸ SAA, Notulen van Amsterdam, 4 november 1683.

⁵⁹ Gedeputeerden van Amsterdam aan Witsen, 4 november 1683, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, I, 242. Deze brief bevindt zich in het archief van Witsen en niet tussen de missiven van de gedeputeerden. Van Beuningen voelde zich bedreigd door de uitspraken van de stadhouder. Toen begin maart 1684 de beruchte crimineel Joan van Banckem bij zijn huis verscheen, vreesde Van Beuningen voor zijn leven; Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, 121-123 en Franken, *Coentraad van Beuningen*, 230-232.

vergadering werd het dreigement van de stadhouder overigens weggelaten. Hoe dan ook, Willem had de Amsterdamse burgemeester de stuipen op het lijf gejaagd en hij kon het niet nalaten hier op oudjaarsdag 1683 aan te refereren. Van Beuningen, zo zei de stadhouder, is bang dat de knuppel op straat zal komen; als dat gebeurt dan 'sal men sien wie door pachte heeft gegaen [zijn deel zal krijgen] en wiens kop vaster staen sal.'⁶⁰

De woorden van de stadhouder waren ongehoord. In feite dreigde hij om hem onwelgevallige Hollandse regenten door middel van een volksopstand te laten ombrengen, net zoals dat in 1619 met Oldenbarnevelt en in 1672 met Johan en Cornelis de Witt was gebeurd.⁶¹ Hiermee bedreigde Willem ook zijn soevereinen, want als stadhouder was hij in dienst van de Staten van Holland. Van Fagel kan hetzelfde gezegd worden. Als dienaar van de Staten van Holland en als voorzitter van hun vergadering legde hij Willem III geen strobreed in de weg. Sterker nog, hij trok samen met Willem III op tegen Amsterdam om het verzet van de stad tegen de legeruitbreiding te breken.

Hier wreekte zich de complexe staatsinrichting van de Republiek, waarin de soevereiniteit in theorie werd uitgeoefend door de meerhoofdige Hollandse Statenvergadering, maar in praktijk werd vormgegeven door één van haar dienaren, de stadhouder of de raadpensionaris. In een periode zonder stadhouder representeerde de raadpensionaris de belangen van de Staten van Holland, maar onder een stadhoudelijk bewind kreeg hij een dubbele representatieve functie. Op het moment dat er binnen de Staten onenigheid bestond of dat er geschillen waren tussen de Staten en de stadhouder, kwamen deze representatieve functies met elkaar in conflict. In de periode 1683-1685 helde Fagel meer over naar de stadhouder, al moet opgemerkt worden dat ook het grootste deel van de steden de buitenlandse politiek van Willem III steunde.

Bezending

Nadat Amsterdam begin november 1683 ondanks de dreigende taal van de stadhouder haar poot stijf had gehouden zochten Willem III en Fagel naar andere manieren

⁶⁰ SAA, Notulen van Amsterdam, 31 december 1683.

⁶¹ Zie voor de moord op de gebroeders De Witt en de betrokkenheid van Willem III bij deze moord: Ronald Prud'homme van Reine, *Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2013).

om de stad van gedachten te laten veranderen. Een mogelijkheid om de druk op te voeren was om de stad te ‘bezenden’ met een commissie uit de Staten van Holland, die de Amsterdamse magistraat nog eens probeerde te overtuigen van de wenselijkheid van de legeruitbreiding. Op de meeste Hollandse steden had zo’n officieel, meerdaags bezoek een intimiderend effect, niet in de laatste plaats omdat de ontvangende stad opdraaide voor de verblijfskosten.⁶² Of dit pressiemiddel voor Amsterdam geschikt was is de vraag. De stad kon het verblijf van een aantal gedeputeerden uit de Staten gemakkelijk betalen en zal bovendien met haar imponerende stadhuis meer indruk hebben gemaakt op de meeste commissieleden dan de bezending op het stadsbestuur. Bovendien had de raadpensionaris de ergernis van de stad gewekt met een officiële brief uit naam van de Staten, waarin zij werd opgeroepen zich te conformeren aan de Staat van Oorlog.⁶³ Desalniettemin deed Fagel een week na de tumultueuze Statenvergadering van 4 november het voorstel voor een bezending.

De manier waarop Fagel de bezending aangenomen wist te krijgen werpt een blik op de politieke functie van de raadpensionaris onder de stadhouder. Willem III was bij de vergadering aanwezig, maar hield zich afzijdig. Tegen de achtergrond van de strijd om de legeruitbreiding kwamen twee punten aan de orde, namelijk een al eerder geopperd initiatief van Amsterdam om een wapenstilstands aanbod van d’Avaux’ te bespreken en Fagels voorstel voor een bezending. De Amsterdammers wisten dat d’Avaux’ aanbod op veel steun van de andere Hollandse steden kon rekenen, maar uit de notulen van Hop komt naar voren dat de raadpensionaris gedurende de vergadering het initiatief naar zich toe trok. Tijdens het tweede deel van de bijeenkomst betoogde Fagel dat er een ‘aensienlijke besending’ moest komen uit respect voor een van de belangrijkste steden van het gewest. Hij nam op de koop toe

⁶² Over de bezendingen bestaat nauwelijks literatuur. Eén van de bekendste bezendingen, die Willem II met toestemming van de Staten-Generaal deed aan een aantal Hollandse steden in 1650, wordt doorgaans in overzichtswerken beschreven. Zie bijvoorbeeld Israel, *De Republiek*, II, 699. De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, noemt een aantal bezendingen (zie het register). Hij ziet het middel als een variant op het gebruik van de Staten-Generaal en de Staten van Holland om afgevaardigden uit haar midden te bekleden met vergaande bevoegdheden, zoals gebeurde tijdens de deputaties te velde en op zee. De politieke bezendingen, zoals ik ze noem, waren volgens De Bruin ‘doorgaans een nutteloos paardenmiddel’, idem, 165.

⁶³ SAA, Notulen van Amsterdam, 5 en 11 november 1683 en *Resoluties van de Staten van Holland*, 6 november 1683.

dat deze onderneming de verhouding met Amsterdam meer kwaad dan goed zou doen: 'Dat [wij] een aversie hebben voor de besending om het quaat dat daer uyt sal ontstaen wesende niet van het succes, maer als men niet anders kan, moet men wel.' Tijdens de omvraag toonden vrijwel alle steden zich huiverig voor zijn plan. De gedeputeerden van Haarlem, bijvoorbeeld, lieten weten dat een bezending 'on-dienstig' was, omdat de zaken zo uit de hand konden lopen, maar als het niet anders kon 'sal men daartoe moeten comen'. Uiteindelijk legde het Amsterdamse initiatief het af tegen het voorstel van de raadpensionaris; met uitzondering van Delft steunden alle steden de bezending, ook Amsterdam. Fagel kreeg de Amstelstad achter zich met het dreigement dat hij 'difficultijt [zou] kunnen maken' over de besprekingen met d'Avaux als de stad de werving bleef afwijzen. Willem III wilde het liefst verschoond blijven van de hele onderneming, omdat hij niet geloofde dat die 'myn heeren van Amsterdam sal persuaderen,' maar ging toch mee om het 'Lant' een dienst te doen.⁶⁴

Wat zegt het succes van Fagels politieke leiding in deze vergadering over de verhouding tussen hem en Willem III? Uit deze gevalstudie blijkt dat de stadhouder zich nauwelijks bemoeide met de gang van zaken in de Staten van Holland. Alleen bij de bespreking van militaire en buitenlandse zaken⁶⁵ was hij aanwezig en kon dan, zoals we eerder hebben gezien, zijn standpunt dreigend en intimiderend ondersteunen. Uit geen enkel verslag blijkt overigens dat Willem III Fagels optreden als voorzitter van de Statenvergadering heeft belemmerd. Het lijkt er dus op dat de politieke functie die hij in de Holland uitoefende niet te leiden had onder de aanwezigheid van de stadhouder.

Het slechte voor gevoel van Willem III over de bezending was terecht, want de onderneming draaide uit op een complete mislukking. Ambassadeur d'Avaux maakte het bezoek in zijn memoires belachelijk. Heel Europa, merkte hij fijntjes op, kon nu zien dat de stadhouder in de Republiek zijn zaken niet voor elkaar had. Volgens verhaalde hij over de manieren waarop Fagel en Willem III probeerden de stad te overtuigen. De raadpensionaris hield een redevoering die maar liefst drie uur duurde en de stadhouder had 'veele goede drinkers [drank] meegebracht'. Die liet

⁶⁴ *Resoluties van de Staten van Holland*, 11 november 1683; SAA, Notulen van Amsterdam, 11 en 13 november 1683.

⁶⁵ Traditioneel het prerogatief van vorsten en dus trok de stadhouder, die een quasi-monarchale positie in de Republiek innam, deze onderwerpen naar zich toe.

hij rijkelijk vloeien bij de burgemeesters in de hoop dat de wijn ‘hen rekkelyker zou maaken’. Ondertussen waren zijn creaturen ‘aan het vleyen en smeken’ om de ‘Heeren van Amsterdam’ te overtuigen van de noodzaak van de werving. Dit alles zonder resultaat, zoals de ambassadeur per expresse uit de stad te horen kreeg. Na zes dagen lieten de Amsterdamse burgemeesters aan Willem III en Fagel weten dat ze bij hun standpunt bleven. De woedende stadhouder bezwoer volgens d’Avaux ‘dat zy ’t zich zouden berouwen’ en verliet zonder verdere plichtplegingen ijlings de stad.⁶⁶

Overstemming

Willem III en Fagel haalden na het echec in Amsterdam een politiek paardenmiddel van stal om de legeruitbreiding door te drukken: de overstemming. Dat hield in dat er in de Staten van Holland besluiten met een meerderheid van stemmen werden genomen en dat de minderheid werd overstemd. Deze methode was in het particularistische Holland (en ook in de Republiek) niet populair, want ze werd ervaren als een beknotting van de stedelijke autonomie. Bovendien bestond het gevaar dat een overstemde stad het besluit naast zich neer legde, zoals Amsterdam had gedaan met de tolerantieresoluties in de jaren 1613-1617. Sinds het einde van de zestiende eeuw was de ongeschreven regel dat over soevereiniteits-, religie- en belastingzaken alleen unanieme beslissingen konden worden genomen.⁶⁷ Toch werd het middel zo nu en dan ingezet, voornamelijk als kleine steden in de Staten van Holland de besluitvorming ophielden. Voor Fagel het middel van overstemming inzette probeerde hij eerst nog op een andere manier de besluitvorming over de legeruitbreiding vlot te trekken. Een paar dagen na de terugkeer van de bezending stelde hij de Hollandse steden voor de ‘Wervingh [...] sonder tydts versuym’ te bespreken in de Staten-Generaal en als de andere gewesten akkoord waren, dan kon legeruitbreiding worden voortgezet. Het voorstel werd zonder discussie ‘overgenomen by de Leden’.⁶⁸

⁶⁶ D’Avaux, *Negotiatiën*, I, 302-311 en II, 3-11. D’Avaux’ verslag komt grotendeels overeen met de berichtgeving in de *Hollandse Mercurius* (1684) 244. Zie ook Japikse, *Willem III*, 178-179, die zich baseert op Bontemantel, *Resolutiën van den Raad*, III.

⁶⁷ Robert Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den van der Republiek* (1^e druk 1901; 2^e druk, ’s-Gravenhage 1980) 235-236 en J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism* (Oxford 1994) 125-127.

⁶⁸ SAA, Notulen van Amsterdam, 26 november 1683. Het is niet helemaal duidelijk waarom de Amsterdamse delegatie niet protesteerde. Uit de missiven van de gedeputeerden van een dag eerder valt op te maken dat het voorstel afkomstig is uit een besogne van de leden van de bezending

Op oudjaarsdag 1683 kwam de overstemming in verhulde vorm op de Hollandse vergadertafel terecht. De stadhouder en de raadpensionaris voerden die dag de druk op Amsterdam flink op. Snel na het begin van de bijeenkomst stak ‘Sijn Hoocheyt’ van wal met een tirade tegen de stad. Hij had gehoord dat hij ‘tot Amsterdam en elders openbaer wert beschuldicht den oorlog te soecken’, maar, zo zei hij, die wilde hij nu juist voorkomen. ‘Int jaer 1672 heeft hij wel doen blycken wat syne intentie is,’ notuleerde Hop. In het vuur van zijn betoog herhaalde Willem het dreigement aan Van Beuningen. Fagel deed het werk van de stadhouder, weliswaar zonder persoonlijke bedreigingen, nog eens dunnetjes over. Hij beschuldigde Amsterdam van ‘intrigues met Vranckryck’. De stad moest zich schikken, zodat ‘het Landt niet verloren’ ging en als ze niet meewerkte, dan zou er met de bereidwillige steden een beslissing worden genomen. De dwarsliggende steden waren volgens Fagel de ‘oor-saeck van de quade buyen’.⁶⁹ Fagel formuleerde hiermee niet eens letterlijk een voorstel tot overstemming van Amsterdam, maar dat werd wel zo opgevat door de steden. Delft, Leiden, Schiedam en Den Briel wezen de suggestie tijdens de omvraag al af; Gouda, Medemblik en Purmereind steunden de raadpensionaris en de rest hield zich op de vlakte.

Precies een maand later stond de overstemming wel officieel op de agenda van de Staten van Holland. Fagel bezorgde in deze bijeenkomst de Amsterdammers een gevoelige nederlaag, want de stad kwam in de Staten alleen te staan. De inspanningen van Amsterdam in de tussenliggende weken om zoveel mogelijk steden aan hun kant te krijgen waren voor niets geweest.⁷⁰ De notulen van Hop zijn erg beknopt over de discussie, maar de uitkomst laat niets aan duidelijkheid te wensen over: ‘de wervingh met 16 leden die geconsenteert hebben inde overstemmingh en 17 inde werving’.⁷¹ Nu de Staten van Holland bij meerderheid voor de uitbreiding van het leger hadden gestemd, kon dit voorstel worden ingediend bij de Staten-Generaal.

aan Amsterdam (SAA, Missiven van Amsterdam, 25 november 1683). Over het succes van deze poging zwijgen de latere notulen.

⁶⁹ SAA, Notulen van Amsterdam, 31 december 1683.

⁷⁰ SAA, Missiven van Amsterdam, 27 en 29 januari 1684. Amsterdam stak veel energie in het be-moedigen van de Delftse afgevaardigden. Op gewestelijk gebied knoopten Amsterdammers con-tacten aan met Zeeland, Friesland en Groningen. Bij de laatste twee provincies oogsten ze succes.

⁷¹ Naast Amsterdam stemde Schiedam tegen de werving. Samen met Delft lieten zij hun protesten in de resolutie vastleggen. *Resoluties van de Staten van Holland*, 31 januari 1684 en SAA, Notulen van Amsterdam, 31 januari 1684.

Dankzij een brief van Fagel aan Aernout van Citters, ambassadeur in Londen, weten we dat de raadpensionaris tevreden terugkeek op de nederlaag van Amsterdam. Uit de brief blijkt dat hij zich volledig identificeerde met de politiek van Willem III. Zo schreef Fagel dat alle andere steden in de Statenvergadering van ‘den beginne tot den uyteynde toe eendraghtelyck hebben geblameert de conduite van de stad van Amsterdam’. Willem III kon op veel steun rekenen voor zijn inspanningen om weifelaars in andere steden en gewesten te overtuigen; sterker nog, de pogingen om het tegenovergestelde te bereiken sloegen niet aan. Voor het standpunt van de Amstelstad kon Fagel geen begrip opbrengen. Hij vervolgde zijn brief met de protesten van de Amsterdammers, die het besluit ‘hielden [voor] null en van onwaerden’, maar hij dacht hun argumenten ontkracht te hebben met voorbeelden van Amsterdam welgevallige resoluties die door middel van overstemming waren aangenomen.⁷² Hierin vergiste hij zich. Tien dagen later leverde secretaris Cornelis Munter namens de burgemeesters een protest in, waarin werd uitgelegd dat volgens de ‘Grontwetten van de Regeringe’ een lid van de Staten van Holland ‘niet en sal werden tegens sijn wille overstemt’; bovendien liet de stad weten ‘niet ghesint [te] zijn yetwes tot verval van de kosten der voornoemde Wervingh te contribueren.’ De burgemeesters drongen er nogmaals op aan het wapenstilstands aanbod van de Franse ambassadeur te overwegen.⁷³ Schiedam diende een soortgelijk protest in.

Fagels brief biedt een interessante blik op de verhouding tussen hem en de stadhouder. De raadpensionaris wekte de indruk, dat hij zonder hulp van Willem III in de Staten van Holland vrijwel alle steden meekreeg om Amsterdam te overstemmen. De Amsterdamse notulen bevestigen deze lezing, want de stadhouder kwam er in de vergadering niet aan te pas. Willem probeerde volgens Fagel ‘de minst geaffectioneerden’ in andere steden en provincies te bewerken. Of die inspanningen gericht waren tegen Amsterdam of voor de werving vermeldde de raadpensionaris niet. Evenmin maakt de brief duidelijk van wie het overstemmingsvoorstel afkomstig was. Aangezien de raadpensionaris volgens zijn instructie de steden tot de grootst mogelijke eensgezindheid moest brengen, kunnen we ervan uitgaan dat de overstemming uit zijn koker kwam. Overigens liet de opstelling van Amsterdam de

⁷² Fagel aan Van Citters, 1 februari 1684, NA, Collectie Fagel, toegangsnr. 1.10.29, inv.nr. 1999. Vergelijk SAA, Notulen van Amsterdam, 31 januari 1684.

⁷³ *Resoluties van de Staten van Holland*, 31 januari 1684. In de gedrukte resoluties kloppen de data bij dit Amsterdamse protest niet. De datum bij deze tekst in de *Hollandsche Mercurius* (1684) 15-18, 10 februari 1684, ligt veel meer voor de hand en moet de juiste zijn.

raadpensionaris (en de stadhouder) weinig andere keus, want als enig lid van de Staten van Holland blokkeerde ze de besluitvorming. Een groot probleem voor Willem III en Fagel was dat dit lid nu juist de grootste en machtigste stad was van Holland en de Republiek. Kortom: de overwinning van de raadpensionaris bleek een Pyrrhusoverwinning.

Uitschakeling van Amsterdam?

De Franse ambassadeur d'Avaux stuurde begin januari 1684 een brief naar Versailles. Voordat hij zijn diplomatieke post aan een bode toevertrouwde, had hij er speciaal op gelet dat die niet door de Spaanse Nederlanden zou reizen, want die route was na het uitbreken van de Frans-Spaanse oorlog niet langer veilig. De ambassadeur wist echter niet dat zijn huis door 'verspieders' van de stadhouder in de gaten werd gehouden. Toen zij zagen dat d'Avaux zijn brieven afgaf, volgden ze de postbode naar Den Bosch, haalden hem daar in en reden door naar Maastricht. Hier trommelden ze een groep mannen op, die 'een quartier uurs' van de stad af drie hinderlagen legde, terwijl iemand anders de bode aan de praat hield. Eenmaal buiten Maastricht liep de postbode in de val. 'Zy schuddenen hem uit,' schrijft d'Avaux, 'namen hem zyn Brieven af zonder hem te besteelen, of iets van hem te neemen, dan zyne laerzen en zyn rok, en gaven hem weder aan zynen Postknecht over, die hem naar Maastricht te rug bracht.'⁷⁴ De brief waar het de mannen om ging was dezelfde die Willem III in de Staten van Holland openbaar maakte.

De desavouering van Amsterdam in de Staten van Holland ruim een maand later was ontegenzeggelijk het gevolg van het protest dat de stad bij de Staten had ingediend. Willem III en Fagel kwamen tot de conclusie dat de stad niet zou inbinden. Al enige tijd beseften zij dat de contacten van de Amsterdammers met de Franse ambassadeur de zwakke plek was om de stad te treffen. Fagel was hiervan op de hoogte doordat hij het huis van d'Avaux in de gaten had laten houden.⁷⁵ De onder-

⁷⁴ D'Avaux, *Negotiatiën*, II, 96-67. In de meeste literatuur over het conflict met Amsterdam wordt de verklaring, dat de stadhouder de brief via de Spaanse ambassadeur in handen kreeg, voor waar aangenomen, maar d'Avaux maakt aannemelijk dat Willem III (of Fagel) hiertoe de opdracht heeft gegeven. Zie ook SAA, Missiven van Amsterdam, 17 januari 1684.

⁷⁵ In het archief van de familie Fagel ligt een map met briefjes van observaties van d'Avaux' huis, bijvoorbeeld van Hendrick Helt, die in januari 1684 melding maakte van de herhaalde bezoeken van Hop aan de ambassadeur: Helt aan Fagel, 28 januari 1684, NA, Collectie Fagel, inv.nr. 1994. Voor andere observaties van d'Avaux zie inv.nr. 1996 en 2000. Zie ook Elisabeth Edwards,

schepte brief die de stadhouder en de raadpensionaris medio januari in handen kregen bood hun argumenten om de intenties van Amsterdam in een kwaad daglicht te stellen. Het plan was om alle documenten in het Haagse logement van de stad in beslag te nemen, om te onderzoeken of de Amsterdammers zich schuldig hadden gemaakt aan landverraad.⁷⁶ Zonder toegang tot haar papieren werd bovendien het functioneren van de Amsterdamse gedeputeerden praktisch onmogelijk gemaakt. Uit de uitvoering van dit plan blijkt opnieuw dat Fagel zich identificeerde met de buitenlandse politiek van Willem III en dat hij eerder de stadhouder dan de Staten van Holland representeerde. Beide mannen keerden zich tijdens de openbaarmaking van d'Avaux' brief in feite tegen hun soeverein. Amsterdam was één van de achttien stemhebbende steden in de Staten van Holland en als zij de gedeputeerden van deze stad in hun vrijheid beknotten, dan tastten zij de macht van één van hun principalen aan.

In zijn brief aan Lodewijk XIV deed d'Avaux uitvoerig verslag van zijn contacten met de afgevaardigden van Amsterdam. Hij schreef onder meer hoe hij bezoek kreeg van een gezelschap Hollandse, Friese en Groningse gedeputeerden, die hem feliciteerden met de geboorte van de kleinzoon van de Franse koning. Het duurde niet lang, aldus de ambassadeur, of het gesprek kwam op de legeruitbreiding en de gedeputeerden lieten hem weten hoe hij de oppositie in de Staten-Generaal kon versterken. Een uur na hun vertrek kwamen de Amsterdammers langs om hem over hetzelfde onderwerp te spreken. Na een verslag van dit onderhoud stelde d'Avaux in zijn brief de koning voor 'Om de Heeren van Amsterdam te ondersteunen; te treden, by exempel, in de expedienten, die sy my voorstellen sullen [...]'.⁷⁷ D'Avaux'

'Amsterdam and the Ambassaors of *Louis XIV 1674-1685*', in: Tony Claydon en Charles-Édouard Levillain, *Louis XIV Outside In. Images of the Sun King Beyond France, 1661-1715* (Farnham 2015) 203-204. De Amsterdammers stelden Fagel zelf ook op de hoogte van hun contacten, maar pas nadat duidelijk werd dat d'Avaux' brief was onderschept. SAA, Missiven van Amsterdam, 16 en 17 januari 1684.

⁷⁶ De term landverraad gebruikte Fagel niet, maar in de Staten van Holland zei hij namens de Ridderschap dat de contacten van Amsterdam met d'Avaux 'hooglijk crimineel' en een 'groot crimen' waren, met als argument 'dat correspondentie te houden met vreemde ministers over saeken van peijs, oorlog, off diergelijx niemand toe en quam als den souverain'. SAA, Archief van de vroedschap, toegangsnr. 5025, resoluties met munimenten, inv.nr. 108, 24 februari 1684.

⁷⁷ *Hollandse Mercurius* (1684) 24-29. De brief geeft op pagina 25-26 een fraai inkijsje in de manier waarop Amsterdam probeerde te voorkomen dat de Republiek in een oorlog met Frankrijk verzeild zou raken. Citaat op bladzijde 28.

brief was in de eerste plaats bedoeld om Lodewijk XIV tevreden te stellen over zijn inspanningen in de Republiek en het kan dus zijn dat hij zijn positie in Den Haag mooier heeft voorgesteld dan die was. Toch geven de suggesties en de informatie over de verhoudingen in de Staten van Holland en de Staten-Generaal die d'Avaux naar eigen zeggen van de Amsterdammers kreeg, op zijn minst te denken.⁷⁸ De brief was een gereede aanleiding om optreden van de stad in de Staten van Holland aan de orde te stellen. Er was echter geen sprake van landverraad door de Amsterdammers, zoals de raadpensionaris insinueerde in de Staten van Holland, want het was de Hollandse steden niet verboden om contacten te onderhouden met buitenlandse gezanten en vorsten. Het lukte Fagel en Willem III uiteindelijk niet Amsterdam op de knieën te dwingen. Dat kwam aan de ene kant, doordat de gedeputeerden uit de stad hun hoofd koel hielden en zich niet lieten wegsturen uit de Statenvergadering, aan de andere kant kreeg de raadpensionaris geen toestemming van de andere steden om de papieren in beslag te nemen.⁷⁹

Deze episode laat zien dat de politieke functie van de raadpensionaris niet onbegrensd was en dat hij bij controversiële zaken niets kon ondernemen zonder de unanieme instemming van de Staten van Holland. Amsterdam en Fagel wilden beiden niet toegeven en dat leidde tot een koude oorlog in Den Haag. De stad verving haar normale deputatie door twee secretarissen, die de vergaderingen in de Staten van Holland weliswaar bijwoonden, maar zich distantieerden van het besluitvormingsproces.⁸⁰ Fagel betaalde met gelijke munt terug. Gesteund door diverse andere regenten negeerde hij de aanwezige Amsterdammers in Den Haag zo veel mogelijk. De Amsterdamse oud-burgemeester Nicolaas Witsen, die als gedeputeerde namens Holland lid was van de Staten-Generaal, schreef aan zijn burgemeesters dat alles wat door 'imant uyt Amsterdam gesegt wert voor heterodox werdt geoordeelt'.⁸¹ De raadpensionaris, zo blijkt hieruit, vereenzelvigde zich volledig met de politiek van

⁷⁸ De Bruin, *Geheimhouding en verraad*, 359-362, vindt de onschuld van de Amsterdamse contacten met d'Avaux moeilijk te verdedigen. Volgens Edwards, 'Amsterdam and the Ambassadors of Louis XIV', 187-207, aldaar 204, was de invloed van d'Avaux op Amsterdam en de andere Hollandse steden kleiner dan de ambassadeur zelf dacht.

⁷⁹ NA, Notulen van Hoorn, 16 februari 1684.

⁸⁰ NA, Notulen van Hoorn, 24 februari 1684. Zie ook de *Hollandse Mercurius* (1684) 60. Op 6 juni maakte Amsterdam zelfs bekend dat het geen belastingen meer zou innen voor de Staat van Oorlog, Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, XVI, 233-234.

⁸¹ SAA, Witsen als gedeputeerde, 4 maart 1684

de stadhouder en negeerde de wensen van één van zijn principalen, Amsterdam. De stad liet als reactie aan het begin van de zomer weten dat het de belastingheffing voor het leger zou staken.⁸² Ondertussen was de stadhouder druk doende om de legerwerving door de andere gewesten aangenomen te krijgen, wat hem, zoals we eerder hebben gezien, in het ene gewest makkelijker afging dan in het andere.

Fagel als spil van de Staten van Holland

Het conflict tussen Amsterdam en de stadhouder zou uiteindelijk dankzij de bemiddeling van Fagel en Witsen tot een einde gebracht worden. Het was alle betrokken in Holland duidelijk dat de patstelling die de besluitvorming in de Staten van Holland verlamde niet eeuwig kon blijven bestaan. Als gekozen voorzitter van de Staten van Holland kon Fagel geen leiding geven aan de Statenvergadering zolang het invloedrijkste lid zich onttrok aan de besluitvorming; bovendien tastte onenigheid tussen de Hollandse steden ook het aanzien van het gewest in de Staten-Generaal aan en daarmee de representatieve functie van de raadpensionaris. In zekere zin was Fagel volgens zijn instructie ook verplicht om de politieke leiding in handen te nemen en de relatie met Amsterdam te herstellen, want hij was gehouden de steden ‘te disponeren tot de meeste eenparigheid’.

Wie het initiatief nam tot een conciliante houding ten opzichte van de Amstelstad valt niet te achterhalen, maar Willem III moet het gesteund hebben. Uit de brieven Witsen weten we dat de stadhouder al in mei voorzichtig toenadering zocht. De prins informeerde hoe er in Amsterdam tegen de nieuwe Staat van Oorlog (legerbegroting) werd aangekeken, zo berichtte hij de zittende burgemeesters. ‘Ik ben in beleeftheijt afgelaeten, dog tgeliefde hem te seggen seer bedroeft te sijn.’ Witsen gaf de stadhouder nog ‘rotunde’ de raad van een oude Griek, ‘die riet dat men in toorn, eer men iets resolveerde, het alphabet soude lesen.’⁸³ Ondanks het vrijmoedige advies bleven de contacten tussen de oud-burgemeester en de stadhouder bestaan, maar de tijd was nog niet rijp voor een oplossing.⁸⁴

Fagel en Willem III zochten niet alleen uit ideële motieven toenadering. De internationale ontwikkelingen namen in juni 1684 voor Amsterdam een gunstige wen-

⁸² Wagenaar, *Vaderlandsche historie*, XVI, 233-234.

⁸³ Witsen aan de Amsterdamse burgemeesters, 21 april 1684, Gebhard, *Nicolaas Witsen*, I, 248.

⁸⁴ Witsen aan de Amsterdamse burgemeesters, 27 en 29 april, Gebhard, *Nicolaas Witsen*, I, 250-252.

ding en de stad wist die uit te buiten. De vesting Luxemburg capituleerde begin die maand voor het Franse leger en als gevolg daarvan stemden de Staten van Holland na een intensieve Amsterdamse lobby bij meerderheid in met onderhandelingen met d'Avaux. Tijdens de betreffende Statenvergadering probeerde de raadpensionaris het besluit te dwarsbomen door te weigeren na de omvraag het besluit vast te stellen. '[...] soo heeft de Raetpensionaris geseght,' aldus Jacob Hop, 'volgens zijn gemoet en nae zijn instructie te verstaen dat hij dese saecke nae de pluraliteijdt niet vermocht te concluderen.'⁸⁵ De Amsterdammers protesteerden en ook de steden die nog niet gelast waren vonden dat hij de gebruikelijke procedures moest volgen. Fagel bleef op zijn standpunt staan, maar beet uiteindelijk in het stof. Hieruit blijkt dat de politieke functie van de raadpensionaris haar grenzen kende. Uit frustratie liet hij aan het einde van de maand verstek gaan bij de ondertekening van het verdrag met Frankrijk en Spanje.⁸⁶ De stadhouder en de raadpensionaris konden ook niet verhinderen dat op 15 augustus het Bestand van Regensburg werd gesloten.

Het Bestand maakte de stadhouder en de raadpensionaris duidelijk dat hun confrontatiepolitiek met Amsterdam niet het gewenste resultaat had opgeleverd en dat de tijd rijp was om het conflict met de stad te beëindigen.⁸⁷ Achter de schermen voerden Fagel en Witsen gesprekken, die binnen twee weken tot een akkoord leidden. Tijdens hun eerste, drie uur durende onderhoud tastten de Amsterdammer en de raadpensionaris elkaar af, waarbij de laatste 'met attentie en stilswijgentheijt' naar zijn gesprekspartner luisterde. Fagel zei 'dat de woorden die ik [Witsen] gaf goet waren, maer de werken moeste deselve becragtigen'. Vrijwel direct daarop deed de raadpensionaris Witsen een aanbod: als Amsterdam voor de Staat van Oorlog voor 1685 stemde, was de stadhouder bereid tot 'menage' [bezuinigen] op het leger, dus 'wat aangong de finantien soude geen verschil sijn'.⁸⁸ De volgende dag werd het

⁸⁵ SAA, Missiven van Amsterdam, 16 juni 1684.

⁸⁶ SAA, Missiven van Amsterdam, 29 juni 1684.

⁸⁷ Volgens zijn biografen trok Willem een belangrijke les uit het conflict met Amsterdam: voortaan zou hij vooraf de instemming van de stad zoeken bij belangrijke besluiten. Troost, *Willem III*, 172 en Clayton, *William III*, 25. Clayton stelt dat Willem deze les ook heeft toegepast in zijn omgang met het Engelse parlement (p. 34-35) en prijst 'Willam's mature political style' (p. 25).

⁸⁸ SAA, Witsen als gedeputeerde, 25 augustus 1684. Zie ook Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II, 81-85. Gebhard heeft de brief abusievelijk gedateerd op 26 augustus.

overleg voortgezet en op 6 september kwamen de stad en de stadhouder tot elkaar.⁸⁹ Naast het fiat voor de oorlogsbegroting stemde Amsterdam in met de symbolische eis van Willem III om een regiment dragonders in dienst te houden (kosten: f7.000).⁹⁰ De overeenkomst die Witsen en Fagel sloten heelde overigens niet onmiddellijk de wonden bij de stadhouder, zoals hij de Amsterdammers in oktober duidelijk liet merken. Op doorreis door Amsterdam zette Willem de burgermeesters in hun hemd toen hij, gezeten in zijn koets, koeltjes hun uitnodiging om als gast het stadhuis te bezoeken afsloeg en zijn koetsier opdracht gaf om verder te rijden.⁹¹ Desalniettemin verliepen de vergaderingen in de Staten van Holland na het bijleggen van het conflict veel soepeler.⁹²

De brieven van Witsen geven indirect ook een beeld van de manier waarop Fagel zijn politieke en representatieve functie uitoefende. Witsens opmerkingen dat de raadpensionaris de man was ‘door wiens directie het alles en alleenlijk ter generaliteijt werdt gedirigeert’ en dat zonder zijn aanwezigheid ‘derven de provintien so mij toeschijnt niets te nederstellen’, ondersteunen het idee dat Fagel zijn politieke functie effectief uitoefende.⁹³ Weliswaar gaan deze uitspraken over de Staten-Generaal, maar het is moeilijk voorstelbaar dat zijn leidinggevende rol in de Staten van Holland kleiner was. Uit Witsens observaties over de verhouding tussen de stadhouder en de raadpensionaris valt Fagels representatieve functie af te leiden, dat wil zeggen als vertegenwoordiger van de stadhouder en niet van de Staten van Holland. Willem III, zo schetst Witsen aan zijn burgemeesters, liet alle praktische politieke zaken in Holland over aan de raadpensionaris. Hij bemoeide zich niet met de daadwerkelijke gesprekken met Amsterdam, maar gaf Fagel de vrije hand om binnen bepaalde kaders tot een overeenkomst te komen. Beide mannen overlegden wel intensief met

⁸⁹ Zie ook Japikse, *Willem III*, II, 189-, 195-196. Volgens Kurz, *Willem III en Amsterdam*, 141-180, kwam de verzoening pas tot stand toen Amsterdam op 18 december 1685 instemde met de Staat van Oorlog voor 1686. Zij beschrijft welke moeilijkheden tussen beide partijen in de periode september 1686 en december 1685 opgelost moesten worden.

⁹⁰ SAA, Witsen als gedeputeerde, 26 augustus en 5 en 6 september 1684. Zie ook Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II, 90-91 en Kurtz *Willem III en Amsterdam*, 143-147.

⁹¹ Japikse, *Willem III*, II, 198 en SAA, Witsen als gedeputeerde, 18 oktober 1684.

⁹² Door de ‘overeenkomst’ van 6 september 1684 waren de grootste plooiën gladgestreken, maar nog lang niet alle kou was uit de lucht. Zie hiervoor Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, hoofdstuk VII. De betrokkenheid van Witsen en Amsterdam bij de buitenlandse politieke van Willem III en Fagel blijkt uit Witsens brieven, Gebhard, *Nicolaes Witsen*, II, bijlage VIII, 81-161.

⁹³ SAA, Witsen als gedeputeerde, 11 mei, 1 en 4 augustus 1684.

elkaar. Op 25 augustus schreef Witsen aan zijn burgemeesters: ‘Hij [Fagel] nam aen alles nog dien nacht aen den Hr Prins van Orange te sullen overschrijven.’ De volgende dag was er al een antwoord van ‘S.H.’, die vond dat ‘de vruntschap behoorde gepleijstert te sijn’.⁹⁴

De publieke opinie

‘Den Hr raetpensionaris heeft een apologie onderhanden,’ waarin hij weerlegt dat hij ‘uijt eijgen hoofde of bij eijgene directie’ zaken doet, zo berichtte Nicolaas Witsen eind februari 1684 aan zijn burgemeesters in Amsterdam. Van mensen die Fagels tekst hadden gezien, hoorde Witsen over het bestaan van deze schriftelijke rechtvaardiging.⁹⁵ Het wegsturen van Hop en Hooft door de raadpensionaris uit de vergadering waarin Willem de brief van de Franse ambassadeur openbaarde, maakte de tongen los in Holland. De tegenstanders van de werving riepen dat Fagel hiermee de soevereiniteit van zijn principalen had aangetast en vonden in zijn handelswijze een bevestiging van d’Avaux’ opmerking dat de raadpensionaris, met steun van de stadhouder, besluiten kon laten aannemen zoals ‘het hem belieft, selfs tegen de Wetten van de Republique’ in.⁹⁶ Kennelijk was Fagel geraakt door deze kritiek en wilde hij zich verdedigen. Medio maart, namelijk, vroeg hij de Staten van Holland toestemming zijn verdediging te publiceren. Die werd hem geweigerd.⁹⁷ Kort daarop verscheen het boekje *Missive van een Regent ter Vergadering [...] aen een ander Regent*, een uiterst gedetailleerd verslag van de bewuste vergadering, waarin het optreden van de raadpensionaris werd gerechtvaardigd en dat de katalysator van een heus pamflettenoorlogje bleek te zijn.⁹⁸ Algemeen werd (en wordt) aangenomen dat de tekst van Fagels hand was.⁹⁹

⁹⁴ SAA, Witsen als gedeputeerde, 25 en 26 augustus 1684.

⁹⁵ SAA, Witsen als gedeputeerde, 29 februari 1684.

⁹⁶ *Hollandse Mercurius* (1684) 28.

⁹⁷ NA, Notulen van Hoorn, 16 maart 1684.

⁹⁸ [G. Fagel], *Missive van een regent ter vergaderinge van [...] de heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, op den 16 februarij 1684 präsent zijnde geweest [...]* (1684), Kn. 12130. Op 6 april werd de Amsterdamse reactie op dit pamflet in de Leidse vroedschap besproken, ELO, SAI, toegangsnr. 0501A, inv.nr. 522.

⁹⁹ De auteur van *Missive aan N.N. Behelsende eenige remarques over de Missive van een (soo genaemde) Regent ter Vergadering [...]* (z.p. 1684), Kn. 12146 schreef: ‘[dat] de voornoemde Missive (gelijk eenige met reede meenen te sustineeren) uyt de penne van de Heer Pensionaris *Fagel* mogt syn gevloeyt’. Voor andere toeschrijvingen van de *Missive van een Regent*, zie: Wagenaar,

De pamflettenstrijd is voor deze gevalstudie van belang, omdat diverse auteurs reflecteren op de bevoegdheden en de politieke en representatieve functie van de Hollandse raadpensionaris. Volgens de Knuttelcatalogus bevat de Koninklijke Bibliotheek vijftien pamfletten die verschenen zijn naar aanleiding van 16 februari 1684. In deze reeks kunnen drie fasen worden onderscheiden: in de eerste fase richten de pamfletten zich op (on)rechtmatigheid van Fagels optreden in de bewuste vergadering, in de tweede fase namen de pamflettisten het op voor Amsterdam en in de derde werden de argumenten van deze stad geanalyseerd om geen hulpleger te sturen naar de Spaanse Nederlanden.¹⁰⁰ In dit boek worden de pamfletten uit de eerste fase geanalyseerd, omdat daarin door tijdgenoten wordt gereflecteerd op de veronderstelde bevoegdheden van de Hollandse raadpensionaris en zijn verhouding met de stadhouder en de Staten van Holland.

Fagels *Missive van een Regent ter Vergadering [...] aen een ander Regent* was het derde blauwboekje uit de serie, maar het riep de heftigste reacties op.¹⁰¹ Het pamflet verscheen onder het pseudoniem Philalethes (liefhebber van de waarheid) en zou aanleiding zijn voor diverse cynische bespiegelingen over waarachtigheid van de raadpensionaris. Fagel ontkende dat hij zijn bevoegdheden als raadpensionaris had overschreden toen hij opdracht gaf de deuren van de vergaderzaal te sluiten en Hop en Hoofd wegstuurde. Het eerste verwijt, het sluiten de deuren ‘sonder praeallable omvrage’, wierp hij verre van zich, want dat gebeurde op verzoek van de stadhouder; bovendien protesteerde niemand. Indirect bekende Fagel hier schuld, doordat hij zich verschool achter de autoriteit van de stadhouder.¹⁰² Tegen het tweede verwijt verdedigde hij zich met het argument, dat het niet meer dan normaal was dat individuele leden de Statenvergadering verlieten als er zaken besproken werden die hen aangingen. De heren zouden ‘op de simple aenmaninghe van den Heer Raedt-Pensionaris van Hollandt in der tydt, gewoon zyn geweest te vertrecken’. Vervolgens ging hij een stap verder en stelde dat zijn besluit geen particuliere beslissing was,

Vaderlandsche Historie, XVI, 194-195, noot 6; Kurtz, *Willem III en Amsterdam*, 114 en De Bruin, *Gebeinhouding en verraad*, 361, noot 33 en 371-372, noot 88.

¹⁰⁰ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 9 delen (1^e druk, 's-Gravenhage 1890-1920) deel II-2 (1895) 338-342.

¹⁰¹ De ‘startpamfletten’ waren *Bericht van een liefhebber van de waarheid aan zijn vriend*, Kn. 12125A en *Een nader bericht van een liefhebber van de Waerheit aen zijn vrient [...]*, Kn. 12128.

¹⁰² *Missive van een regent*, 9. Overigens wijt Fagel de bezwaren tegen zijn optreden aan de ‘animositeit’ van zijn tegenstanders.

maar een meerderheidsbesluit van de Staten. Hop en Hooft hadden ‘moeten obedieren aen de ordre die haer wierde gegeven van buyten te moeten gaen, schoon sulx maer was met de meeste stemmen van de andere Leden’.¹⁰³

In zijn pamflet probeerde de raadpensionaris in zekere zin zijn politieke en representatieve functie te bagatelliseren door te stellen dat het sluiten van de deuren werd gedaan op verzoek van de stadhouder (representatief) en dat het wegsturen van beide Amsterdammers een meerderheidsbesluit was (politiek).

De felste aanvallen op Fagels pamflet kwamen – dat zal niet verbazen – uit Amsterdam. In *Antwoord, op een missive van een regend* werd de raadpensionaris ervan beschuldigd dat hij zijn plaats niet kende en bijgevolg de soevereiniteit van de Staten van Holland met voeten te trad. ‘Hier komt dan een Parsoon die van de Souverainiteyt afhangt, en wil de Souveraine van de Landen de wet stellen [...],’ stelt de schrijver.¹⁰⁴ Andere pamfletten ondersteunden deze zienswijze. Volgens een Rotterdamse auteur hadden Hop en Hooft de vergadering nooit mogen verlaten, omdat ‘den Soeverain niet kan werden gerepresenteert, soo langhe een Lidt deficieert [ontbreekt].’¹⁰⁵ In beide pamfletten werd dus kritiek geuit op de manier waarop Fagel de representatieve functie van zijn ambt uitoefende.

De brief van d’Avaux bood de pamfletschrijvers een goede gelegenheid om de verhouding tussen de raadpensionaris en de stadhouder te bekritisieren. Twee auteurs hebben dat expliciet gedaan. De *Missive aan N.N. Behelsende enige remarques* stond uitvoerig stil bij de opmerking dat Fagel, gesteund door de prins van Oranje, resoluties opstelde die strijdig waren met de privileges en de gewoonten van de Republiek. Volgens de schrijver was d’Avaux’ bewering ‘waer, en ten vollen waeragtig’.¹⁰⁶ In het *Antwoord van een Republiquain* werd deze beschuldiging op een

¹⁰³ *Missive van een regent*, 10.

¹⁰⁴ *Antwoord, op een missive van een regend, onder de name van Philalethes geschreeven, aen een also genaemde ander regend* (z.p. 1684), Kn. 12134, 4-5. Zie ook Kn. 12136, Kn. 12146 en Kn. 12148.

¹⁰⁵ *Antwoord op het soo genoemde onnutte discours, over de antwoorde op een missive geschreven by een regent* (Rotterdam 1684), Kn 12138, [2]. Deze redenering werd eerder al verworpen in *Onnut discours, over de Antwoord op een Missive geschreven by een Regent &c.* (z.p. 1684), Kn. 12136. De schrijver stelt dat Fagel ambtshalve, dus op verzoek van de vergadering, Hop en Hooft heeft verzocht de vergadering te verlaten. Hiermee aanvaardt de auteur ook dat de raadpensionaris ‘een minister van den Souverain [is] ende dien vervolgens maer schuldich om te gehoorsaamen’.

¹⁰⁶ *Missive aan N.N. Behelsende eenige remarques*, 4. ‘[...] dat de Heer Raed Pensionaris Fagel, geappuyeert door d’authoriteyt van sijn Hoogheyt, den Heer Prince van Orangie, conclusien opstelt tegens de wetten van de Republijck [...].’

indirecte manier herhaald. De auteur deed alsof Philalethes en Fagel niet dezelfde persoon waren, zodat hij Fagels beschuldiging kon ontcrachten. ‘En heeft derhalven de Regent Philalethes even zoo weinig recht om iemand te beschuldigen, om het gene de Heer d’Avaux schrijft [...], als hy Philalethes reden zoude hebben om den Heer Raad-Pensionaris te fisealiseren’. Uiteraard was de opmerking van de Franse ambassadeur een paar regels daarvoor in extenso overgenomen.¹⁰⁷

In één van de eerste pamfletten staat gezien het onderwerp van dit boek, een interessante beschuldiging aan Fagels adres. In het spotticht *De waarheid aan Philalethes* werd hij neergezet als een van de ‘quade raadslîen’, ‘die pestige adders, die de lucht / Vervullen met een krijsgerucht.’ De auteur vergeleek de raadpensionaris met Lucius Aelius Seianus (20 v.C.-31), de vertrouweling van keizer Tiberius, die tot zijn dramatische val enige tijd het Romeinse rijk regeerde. Dat hij aan Fagel dacht blijkt overduidelijk uit de volgende zinsneden:

Schen met verzegeling papieren,
Van die [Amsterdam] mij zuster, *Vrede* vieren,
Bewijs uyt duyster cijffer-schrift,
Door dollen vijanden geschift,
Wie ’t Vaderland geen trouw betoonen,
Ontzie Gezant, noch Vorst te hoonen.
Verkrachter van ’t eenvoudig recht,
’t Welk Hollands steden t’zamen hecht;¹⁰⁸

De verzegeling verwijst naar Fagels plan om de Amsterdamse stadspapieren in beslag te nemen en te laten onderzoeken op onwettige contacten met de Franse ambassadeur. Voor de auteur werd hij hierdoor de verkrachter van de Hollandse privileges en gewoonten.

Voor zover bekend heeft de raadpensionaris niet gereageerd op alle aantijgingen. Het is ook niet direct duidelijk waarom Fagel *Missive van een Regent ter*

¹⁰⁷ *Antwoord van Republiquain op het lasterschrift van den nieuwen Vargas [...]* (Amsterdam 1684), Kn. 12142, 7-8. Dit pamflet is een uitvoerige verdediging van de Amsterdamse opstelling tijdens de zogenaamde werving. De opmerking over de waarde d’Avaux’ beweringen over Fagel is daarom niet alleen een ondersteuning van de Amsterdamse zaak, maar ook een sneer naar de raadpensionaris.

¹⁰⁸ *De waarheid aan Philalethes* (z.p., z.j.), Kn. 12133C, 2-3.

Vergadering heeft gepubliceerd. Gezien de uitvoerige verdediging van zijn optreden in het eerste deel van het pamflet lijkt het erop dat hij bij de regentelite in de Hollandse steden de indruk wilde wegnemen dat hij een gevaar was voor hun vrijheid en zelfstandigheid. Uit de tekst blijkt dat hij zich bewust was van zijn ambigue positie, die het midden hield tussen een ambtenaar en een soeverein en daarom zwakte hij zijn sturende optreden af. In het tweede deel van zijn pamflet zette Fagel alle beschuldigingen tegen Amsterdam nog eens op een rij en dankzij het gebruik van een pseudoniem kon hij de contacten tussen de stad en d'Avaux zo verdacht mogelijk voorstellen. Ongetwijfeld zal de raadpensionaris twee vliegen in één klap hebben willen slaan: de druk op Amsterdam in de publieke opinie opvoeren en zichzelf vrijpleiten.¹⁰⁹

Wanneer we kijken hoe de vier functies van de raadpensionaris in de pamfletten naar voren komen, dan valt direct op dat de politieke en representatieve functie van Fagel ter discussie staan; geen enkele auteur heeft opmerkingen gemaakt over de administratieve en uitvoerende functie van het raadpensionarisschap. We hebben gezien dat Fagel, weliswaar in andere bewoordingen, in zijn pamflet probeerde zijn politieke rol af te zwakken, zodat hij het idee kon wegnemen dat hij dankzij de stadhouder in de Staten van Holland aan de touwtjes trok. Deze terugtrekkende beweging was nodig, want enkele Amsterdamse pamflettisten vonden dat Fagel tijdens de februarivergadering in 1684 de grenzen van zijn politieke functie had overschreden. Volgens het *Antwoord, op een Missive van een Regend* was 'de Heer Raed Pensionaris Fagel, op sijn goetvinden niet geauthoriseert alsulke proceduuren by der hand te nemen.'¹¹⁰ Overigens lieten de critici van Fagel in het midden waar de grenzen van zijn ambt dan wel lagen. Kritiek op Fagels uitoefening van zijn representatieve functie is ook te herkennen. Het sluiten van de deuren van de Hollandse Statenzaal werd hem kwalijk genomen, want daarmee ging hij op de stoel van de soeverein zitten. De raadpensionaris representeerde weliswaar de Staten van Holland,

¹⁰⁹ Verschillende historici vermoeden dat Fagel als auteur van diverse pamfletten de publieke opinie bespeelde. De Fouw, *Onbekende raadpensionarissen*, 103-104, 120-122 en 128-130 en Claydon, *William III*, 21. Een pamflet dat met zekerheid aan Fagel wordt toegeschreven is de rechtvaardiging van Willem III voor zijn invasie in Engeland: [G. Fagel], *Declaratien van syn hoogheyt Wilhelm Hendrik [...] prince van Orangien, &c. behelsende de redenen die hem bewegen met de wapenen in het koningrijk van Engeland over te gaen tot bescherming van de protestantse religie (1688)*, Kn. 12774.

¹¹⁰ *Antwoord, op een Missive van een Regend*, 5.

maar mocht geen leden op eigen gezag uitsluiten. Desalniettemin wekten Fagels critici de indruk dat zij gebruikmaakten van gelegenheidsargumenten en dat zijn politieke leiding normaal gesproken geaccepteerd werd. Tijdens het conflict over de werving liepen de belangen tussen Amsterdam en Willem III te zeer uiteen en werd Fagels optreden tijdens de openbaarmaking van d'Avaux' brief gebruikt om de raadpensionaris op zijn plek te wijzen.

Conclusie

De hevige botsingen in de Staten van Holland tussen Willem III en Fagel met Amsterdam zijn in dit hoofdstuk gebruikt om de positie van raadpensionaris onder stadhouderlijk bewind te onderzoeken. Twee vragen stonden centraal: met welke omstandigheden had Fagel te maken in de jaren 1683-1685 en op welke manier beïnvloedden die zijn uitoefening van de vier functies van de raadpensionaris. Hieronder worden eerst de omstandigheden op een rij gezet en daarna Fagels uitoefening van het raadpensionarisschap

De omstandigheden waarmee Fagel in de jaren 1683-1685 te maken had zijn geïnventariseerd met behulp van het *Prime Ministerial Power Analysis*-model. Fagels machtsituatie werd gedomineerd door de aanwezigheid van stadhouder Willem III. De prins was tijdens het rampjaar op de golven van een volksprotest aan de macht gekomen en in zijn stroom werd Fagel gekozen tot raadpensionaris. Dat betekende wel dat hij moest meewerken aan de (buitenlandse) politiek van Willem III. Binnen de Staten van Holland kreeg Fagel vanaf 1678 te maken met oppositie van Amsterdam. De stad zag het gevaar dat van Lodewijk XIV uitging wel, maar vond dat de Franse koning in internationaal verband moest worden aangepakt. De tegenwerking van Amsterdam had een verlamdend effect op de uitvoerende functie van de raadpensionaris. Als vertegenwoordiger van de stadhouderlijke politiek kreeg Fagel ook in de Staten-Generaal met weerstand te maken. Kortom, Fagels machtspositie was sterk verbonden met de stadhouder.

Het verwachtingsklimaat onder de stemhebbende Hollandse steden in de Staten was de raadpensionaris aanvankelijk gunstig gestemd. De kosten van de langdurige oorlog tegen Frankrijk leidden tot een kritischer houding tegenover de buitenlandse politiek van Willem III en Fagel. Het vooruitzicht op een nieuwe oorlog in de jaren 1680 en de daarmee samenhangende legervergroting riep hardnekkig verzet op van een groep steden onder leiding van Amsterdam. De ruime meerderheid was echter gevoelig voor de indringende argumenten van Fagel (en Willem III) en volgde in de

Statenvergadering zijn politieke lijn. Toch moest de raadpensionaris vaststellen dat deze meerderheid niet zoveel gewicht in de schaal legde als de Amstelstad.

De internationale arena werd gedomineerd door de agressieve politiek van Lodewijk XIV. Hoewel de Spaanse Nederlanden het voornaamste slachtoffer waren van de Franse koning voelde de Republiek zich opnieuw bedreigd. De bondgenoten van de Nederlanders waren onwillig of niet staat om gezamenlijk tegen Frankrijk op te treden. Fagel en Willem III trokken uit deze omstandigheid een andere conclusie dan Amsterdam en dat leidde tot de politieke patstelling in Holland.

De sterke verbondenheid met Willem III en de omstandigheden waarmee Fagel te maken kreeg beïnvloedden de manier waarop hij als raadpensionaris te werk ging. Dat kan geïllustreerd worden aan de hand van de vier functies van het raadpensionarisschap. De ambtelijke functie die Fagel uitoefende had weinig te lijden onder het conflict in de Staten van Holland. Hij bleef, met medewerking van enige klerken, het administratieve werk rond de vergaderingen verzetten, zoals het uitschrijven en het verspreiden van alle aangenomen resoluties.

Fagels uitvoerende functie werd wel gehinderd door het conflict over de legervergroting. Kort nadat de eerste fricties zich openbaarden konden in de Staten van Holland nog steeds besluiten worden genomen over tal van kwesties, zoals over handelsrelaties met Duitse steden, in beslag genomen buitenlandse schepen en gewestelijke benoemingen en rekestes. Naarmate het conflict verhardde was er steeds minder ruimte voor de dagelijkse onderwerpen op de agenda. Het besluitvormingsproces kwam stil te liggen na de poging van Fagel en Willem III om Amsterdam in de Staten het zwijgen op te leggen.

De oppositie van Amsterdam tastte aan de ene kant de politieke functie van Fagel aan, maar aan de andere kant werd die er ook door bevestigd. Tijdens het hele conflict over de legervergroting stond Fagels voorzitterschap van de Staten van Holland en dus zijn politieke leiding, niet ter discussie, maar de tegenwerking van Amsterdam en de terugtrekking van haar gedeputeerden uit de Staten zorgden ervoor dat er geen daadwerkelijke besluitvorming mogelijk was. Per saldo kreeg Fagel steeds minder voor elkaar in de Staten van Holland. Vanaf het moment dat hij en Willem III tot de conclusie kwamen dat de gevolgde confrontatiepolitiek geen resultaat opleverde, werkte de raadpensionaris aan een verzoening tussen de stad en stadhouder. Zijn instructie droeg hem ook op om de steden 'te disponeren tot de meeste eenparigheidt'. De initiatieven die de raadpensionaris *contre coeur* ontplooiden waren

zonder twijfel afgestemd met de prins, maar hij onderhandelde én kwam tot een akkoord met Amsterdam.

Als naar de representatieve functie van de raadpensionaris gekeken wordt, dan is te zien hoe Fagel hiermee in de knoop kwam. Hij oefende een dubbele representatieve functie uit, namelijk voor de Staten van Holland en de stadhouder – door Mörke gekarakteriseerd als scharnierfunctie. Deze doublure was het onbedoelde gevolg van de semi-monarchale positie van de stadhouder in Holland (en in de Republiek). Volgens zijn instructie vertegenwoordigde Fagel de Staten van Holland in de Staten-Generaal en tegenover buitenlandse regeringen, maar in de praktijk vertegenwoordigde hij ook de politiek en de belangen van de stadhouder. Hij werd in Holland en daarbuiten gezien als de representant van Willem III. De analyse van deze gevalstudie laat zien dat Fagels optreden erop gericht was de Staten van Holland te laten instemmen met de wensen van de stadhouder en dat de voorstellen van dissidente steden, zoals Amsterdam, Delft en Schiedam, voor hem minder relevant waren.

Klopt de bewering van de Franse ambassadeur d'Avaux dat Fagel met steun van Willem III de Staten van Holland willekeurig welke resolutie, kon laten aannemen? De casus laat zien dat die inschatting niet juist is. Amsterdam bezweek niet onder alle druk die werd uitgeoefend en wist zelfs af te dwingen dat de Staten van Holland aanstuurden op de twintigjarige wapenstilstand tussen Frankrijk en Spanje. Sterker nog, de casus biedt aanknopingspunten voor het idee dat de macht van de raadpensionaris niet door samenwerking met de stadhouder werd versterkt, maar door een goede relatie met Amsterdam. Er valt meer voor te zeggen om Fagel te zien als 'political manager' van de stadhouder. Uit de analyse van de politieke en de dubbele representatieve functie die Fagel uitoefende is Mörkes scharnierfunctie van de raadpensionaris goed te herkennen; hij fungeerde als de intermediair tussen de Staten van Holland en de stadhouder. Dat biedt aanknopingspunten om Fagel te beschouwen als Willems politieke *manager* van Holland.

HOOFDSTUK 7

DE EERSTE MINISTER IN EUROPA

Inleiding

In de zomer van het Rampjaar lag Holland relatief veilig achter de geïmproviseerde waterlinie, maar het bleef spannend of de linie sterk genoeg was om het Franse leger tegen te houden. Door de aanwezigheid van vele vluchtelingen in Hollandse steden was de atmosfeer in het gewest geladen. De aanhangers van Willem III maakten van deze situatie gebruik en rekenden af met Johan de Witt. Direct na zijn dood verschenen maar liefst 43 originele pamfletten die eveneens korte metten maakten met de nagedachtenis van de raadpensionaris.¹ Er werden vergelijkingen gemaakt tussen Julius Caesar en De Witt:

Soo vloeyt tyrannen bloet by 't Hof in 's Gravenhage.
Waer Caesars hoogmoet bralt
Daer vintmen Brutus maets die lijf en leven wagen
tot die [de tiran; lees: De Witt] ter neder valt.²

Een andere beschuldiging die in de paskwillen op De Witt terugkomt is dat hij een parvenu was die Willem III ten onrechte de plaats onthield die hem als prins van Oranje toekwam. De schrijver van *Natuurlijcke echo, uytgegalmt over 't eynd van Cornelis en Jan de Wit* schreef dat 'Dien [de raadpensionaris] den Oranje-Vorst socht in de wiegh te smooeren'. In hetzelfde pamflet werd eraan toegevoegd dat De Witt 'socht metter tijdt hier Soevereyn te wesen / En de ORANJEN telgh voort te helpen in de grondt'.³ De Witt was niet de enige raadpensionaris die ervan werd verdacht op slinkse wijze de macht naar zich toe te trekken. Zijn opvolger Gaspar Fagel werd vergeleken met de vertrouweling van keizer Augustus, Lucius Aelius Sejanus, die na diens terugtreden zelfs enige tijd het Romeinse rijk bestuurde en dat met zijn dood moest bekopen. Dat was geen compliment, zoals blijkt uit het pamflet *De waarheid aan Philaethes*:

¹ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende bij de Koninklijke Bibliotheek*, 9 delen, 's-Gravenhage 1890-1920) deel 2-II, 109-113.

² *Jan de With vergeleken met Julius Caesar* [1672], Kn. 10425.

³ *Natuurlijcke echo, uytgegalmt over 't eyndt van Cornelis en Jan de Wit* [1672], Kn. 10396. Citaat op bladzijde 6 en 8.

Maar zie te rug, na voorige eeuwen,
hoor daer de quade raadlieden schreeuwen,
die pestige adders, die de lucht
vervullen met een krijgsgerucht.
Beschouw met schrick Sejanus leven,
Deze, in den top van staat geheven,
Treedt van den eeren-drempel af,
na zijn gevangenis, en straf.⁴

De beschuldiging van usurpatie deelde de Hollandse raadpensionaris met eerste ministers en favorieten in diverse West-Europese monarchieën. Zodra deze vertrouwen van de vorst de lessen uit het veel gelezen *Het boek van de hoveling* (1528) van Baldassar Castiglione in praktijk probeerde te brengen begonnen de problemen. Castiglione ried de hoveling aan om ervoor te zorgen ‘dat zijn vorst door niemand wordt bedrogen, niet luistert naar vleiers of lasteraars en leugenaars, en dat hij het onderscheid tussen goed en kwaad kent’.⁵ Vanzelfsprekend bepaalde de eerste minister wie er vleiers, lasteraars of leugenaars waren en zo kon hij bepalen wie toegang had tot de vorst. Veel hoge edellieden voelden zich daardoor bedreigd en probeerden een eerste minister uit de omgeving van de koning te verwijderen om, als het even kon, zelf diens plaats in te nemen.⁶ Tot het zover was kreeg de eerste minister veel kritiek te verduren.⁷

⁴ *De waarheid aan Philaethes* [1684], Kn. 12133C, 2-3.

⁵ Baldassar Castiglione, *Het boek van de hoveling* [Vertaling Anton Haakmat] (Amsterdam 1991) 254-255. Zie over Johan de Witt als hoveling Jaap de Haan, ‘Johan de Witt als ideale hoveling’, gepubliceerd via HuygensING (2018).

http://resources.huygens.knaw.nl/BriefwisselingJohandeWitt/blogs/20180523_hoveling

⁶ Zie voor de val van eerste ministers bijvoorbeeld James Boyden, ‘Fortune Has Stripped You of Your Splendour’: Favourites and their Fates in Fifteenth- and Sixteenth-Century Spain’, in: J.H. Elliott en L.W.B. Brockliss (eds.), *The World of the Favourite* (New Haven en Londen 1999), 26-37 en Werner Paravicini, ‘Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert’, in Jan Hirschbiegel en idem, *Der Fall des Günstlings*, 13-20, aldaar 18-20.

⁷ Bijvoorbeeld de *Mazarinades* in Frankrijk tegen kardinaal Mazarin, zie Geoffrey Treasure, *Mazarin. The Crisis of Absolutism in France* (Londen en New York 1995) 180-183. Voor een contemporaine waardering van de eerste minister zie bijvoorbeeld [Nathaniel Crouch], *The Unfortunate Court-Favourites of England* [...] (1^e druk 1695; 6e druk, Londen 1729) of [Anoniem], *The*

De Hollandse raadpensionaris en de eerste minister hebben kritiek op hun machtsuitoefening met elkaar gemeen. Dat roept de vraag op of er ook andere parallellen bestaan tussen deze bestuurders. De raadpensionaris is door Nederlandse historici lang beschouwd als een unieke figuur in de Europese geschiedenis, net als de Nederlandse Republiek zelf, maar er zijn aanwijzingen dat hij evenals de eerste minister elders een belangrijke rol had in het ontluikende centrale bestuur. De eerste minister kan beschouwd worden als een intermediair tussen de soeverein, de adel en de standen, die tegelijk de bureaucratie, de patronage en het leger coördineerde.⁸ In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien dat de raadpensionaris een vergelijkbare coördinerende positie had in de Staten van Holland en in de Staten-Generaal. Een andere overeenkomst is dat de centrale positie die beide figuren innamen niet doelbewust was gecreëerd. De eerste minister was in de meeste landen geen officieel ambt en de raadpensionaris was in wezen een veredelde secretarisfunctie. Het geïmproviseerde karakter van de eerste minister en de onbedoelde politieke functie van de raadpensionaris maakt dat we in beide gevallen zouden kunnen spreken van een vroegmodern politiek-bestuurlijk experiment.

In dit hoofdstuk onderzoek ik op basis van literatuurstudie of deze hypothese hout snijdt. Ik richt mij op de politiek-bestuurlijke positie van de eerste minister en ik ga na of de vier functies van de raadpensionaris – ambtelijke, uitvoerende, politieke en representatieve – op dezelfde wijze bij hem teruggevonden kunnen worden.⁹ De uitkomst van het onderzoek draagt bij aan een beter begrip van de positie

Character of an Ill-Court-Favourite: representing the Mischiefs that flow from Ministers of State when they are more Great than Good, [vertaling uit het Frans] (Londen 1730).

⁸ De omschrijving van de eerste minister als coördinator is onder meer afkomstig van I.A.A. Thompson en Wolfgang Reinhard. Thompson ziet de functie van de eerste minister (door hem minister-favoriet genoemd) als iemand die coördinerende en controlerende taken en het uitoefenen van de patronage van de vorst overneemt. De eerste minister was in zijn ogen verantwoordelijk voor ‘the co-ordination of the machinery of government’. Idem, ‘The institutional background to the Rise of the Minister-Favourite’, in: Elliott en Brockliss, *The World of the Favourite*, 13-25, aldaar 16-18 en 22-23. Reinhard sluit bij deze zienswijze aan. Volgens hem ontstond er in het staatsbestel een onvoorziene ‘Rolle des Chefs-Koordinators von Politik und Bürokratie’ en die viel toe aan de eerste minister. Idem, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart* (München 1999) 170-171.

⁹ De plek die eerste ministers innamen aan het hof laat ik buiten beschouwing. Zie over dit onderwerp Jeroen Duindam, *Vienna and Versailles. The Courts of Europe’s Dynastic Rivals, 1550-1780* (Cambridge 2003) 261-287.

van de raadpensionaris in de zeventiende eeuw en biedt wellicht argumenten om hem te zien als een gewoon onderdeel van de vroegmoderne Europese politiek.

De groep eerste ministers die in dit hoofdstuk geanalyseerd wordt is wat betreft ruimte, tijd en thematiek begrensd. Ik beperk mij tot vijf landen die afkomstig zijn uit vier vroegmoderne staatkundige tradities: landen met een sterk koninklijk bestuur (absolutistisch) of een sterk ontwikkeld gewoonterecht (constitutioneel) en landen waar de adel het bestuur domineerde (patriarchaal) of met een opkomend ambtenarenapparaat (bureaucratisch). Deze indeling berust op Thomas Ertmans *Birth of the Leviathan*.¹⁰ Vanzelfsprekend zijn er ook andere benaderingswijzen mogelijk om in vroegmodern Europa verschillende gebieden te onderscheiden. Onlangs heeft Wim Blockmans, bijvoorbeeld, het staatsvormingsproces geanalyseerd vanuit de politieke participatie in Europa.¹¹ Het voordeel van Ertmans indeling is dat er een variatie ontstaat van vier politiek-bestuurlijke tradities, die voorkomt dat er alleen aandacht is voor landen met een parlementair of een absolutistisch systeem.

Op basis van Ertman zijn Frankrijk, Spanje en Engeland voor de hand liggende keuzes. Daarnaast zijn Zweden en Brandenburg toegevoegd, omdat deze protestante staten tegenwicht kunnen bieden voor een fixatie op katholieke, absolutistische monarchieën. Ik heb mij niet beperkt tot eerste ministers uit landen met een representatieve bestuursvorm, zoals Engeland, omdat dan hun evenknieën uit de absolutistische monarchieën buiten dit onderzoek zouden vallen.

	<i>Absolutistisch</i>	<i>Constitutioneel</i>
<i>Patriarchaal</i>	Frankrijk: (Concini), Luynes, Richelieu en Mazarin Spanje: Lerma en Olivares	Republiek: Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel
<i>Bureaucratisch</i>	Brandenburg: Schwarzenberg, Schwerin en Danckelman	Zweden: Oxenstierna Engeland: Buckingham, Strafford, Clarendon, Danby, Harley, Godolphin en Walpole

De beperking in tijd houdt in dat de nadruk ligt op de zeventiende eeuw. Dat heeft een praktische reden, namelijk dat het onderzoek naar de Hollandse raadpensionaris

¹⁰ Thomas Ertman, *Birth of the Leviathan. Building states and regimes in medieval and early modern Europe* (Cambridge en New York 1997) 31-32 en 318-320.

¹¹ Wim Blockmans, *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800* (2^e druk, Amsterdam 2020) hoofdstuk 7, aldaar 278-322.

zich beperkt tot dezelfde eeuw; bovendien blijkt uit de literatuur dat vrijwel alle West-Europese eerste ministers in deze tijd actief waren.¹² Tenslotte wordt de eerste minister primair als een politiek-bestuurlijke functionaris en niet als een favoriet of vertrouweling van de vorst benaderd (hieronder volgt een toelichting welke bezwaren er zijn om de eerste minister als favoriet te zien). Deze keuzes leiden er onherroepelijk toe dat aan vele eerste minister-achtige figuren geen aandacht besteed wordt, zoals de Habsburgse kanseliers, de Venetiaanse Dogen of de Osmaanse viziers. Het is in dit hoofdstuk ook niet de bedoeling om een allesomvattend overzicht of een model van de functie van eerste minister te geven, maar om dit zeventiende-eeuwse verschijnsel te inventariseren en na te gaan in hoeverre de Hollandse raadpensionaris hiermee overeenkomsten heeft. De werkdefinitie van de eerste minister in dit hoofdstuk is: een (adellijke) functionaris, die in opdracht van of in naam van zijn vorst diens ambtelijke, uitvoerende, politieke en representatieve functies geheel of gedeeltelijk op zich neemt.

Dit hoofdstuk bestaat uit drie onderdelen: een interpretatie van het begrip eerste minister, een historiografisch overzicht van deze koninklijke dienaar, en een analyse van zijn positie in West-Europese monarchieën aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris.

Eerste minister of favoriet?

Sinds de laatste eeuwwisseling staat de eerste minister in de belangstelling van politieke historici. In de literatuur wordt hij gezien als iemand die vanaf de zestiende eeuw de klassieke krijger-vorst bijstond bij het steeds complexer wordende bestuur en die in sommige gevallen de regeringstaken van de koning overnam.¹³ Bekende namen zijn de hertog van Buckingham (1592-1628) in Engeland, Armand Jean du

¹² Zie bijvoorbeeld Jean Bérenger, 'Pour une enquête européenne : le problème du ministériat au XVIIIe siècle', *Annales*, 29 (1974) I, 166-192, A. Lloyd Mooto, 'Richelieu as Chief Minister. A Comparative Study of the Favourite in Early Seventeenth-Century Politics', in: Bergin and Brockliss, *Richelieu and his age* (Oxford 1991) 13-43, Elliott en Brockliss, *The World of the Favourite*, in het bijzonder de bijdrage in deze bundel van Jean Bérenger, 'The Demise of the Minister-Favourite, or a Political Model at Dusk', 256-268 en L.W.B. Brockliss, 'Concluding Remarks: The Anatomy of the Minister-Favourite', 279-309, en Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 161-171.

¹³ I.A.A. Thompson, 'The Institutional Background to the Rise of the Minister-Favourite', in: Brockliss en Elliott, *The World of the Favourite*, 13-25, aldaar 15-18.

Plessis, kardinaal van Richelieu (1585-1642) en kardinaal Jules Mazarin (1602-1661) in Frankrijk, Gaspar de Guzmán y Pimentel, de graaf-hertog van Olivares (1587-1645) in Spanje en Axel Oxenstierna (1583-1654) in Zweden. Na ruim een eeuw, toen de bureaucraat-vorsten, zoals Lodewijk XIV, hun intrede deden, verdween de eerste minister in de meeste landen uit beeld.¹⁴

Wat is een eerste minister?

De aandacht in de laatste twintig jaar voor deze koninklijke functionaris heeft niet geleid tot een eenduidig beeld van de eerste minister. In studies over dit onderwerp staat soms zijn relatie met de vorst centraal, soms zijn politiek-bestuurlijke functie, maar vaak is er sprake van een combinatie van beide.¹⁵ Het diffuse beeld blijkt ook uit de verschillende typen die op basis van de literatuur kunnen worden onderscheiden. Het eerste type is de favoriet, ook *valido* of vertrouweling genoemd.¹⁶ Hij had een persoonlijke verstandhouding met de koning en kreeg vaak exclusieve gunsten, maar streefde niet of nauwelijks naar eigen politieke macht. Het tweede type kan de politieke favoriet of de minister-favoriet genoemd worden: iemand die de gunsten van de vorst gebruikte om zelf politieke invloed uit te oefenen. Het derde type is de eerste minister. Dankzij zijn competenties en de steun van zijn vorst coördineerde hij het besluitvormingsproces en trad hij op als de eerste dienaar van de koning.

De auteurs in *The World of the Favourite* maken een verschil tussen een favoriet en een eerste minister, al blijkt dat verschil in praktijk niet altijd even duidelijk te

¹⁴ Het is nog onderwerp van debat in hoeverre het tijdperk van de eerste minister in de tweede helft van de zeventiende eeuw voorbij was. In Engeland valt aan het einde van de zeventiende eeuw een dergelijk bestuurder te ontwaren en aan talrijke andere hoven duikt in de achttiende eeuw een officiële eerste minister op als hoofd van de regering. Zie hierover: Brockliss, 'Concluding Remarks', 301-303.

¹⁵ Voor de eerste minister als mentor, vaderfiguur en geliefde: Elizabeth M. Marvick, 'Favorites in Early Modern Europe: A Recurring Psychopolitical Role', in *The Journal of Psychohistory*, 10 (1983) IV, 463-489.

¹⁶ Asch, "Lumine solis." Der Favorit und die politische Kultur des Hofes in Westeuropa', in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat*, 21-28, aldaar 24-25 en Lloyd Moote, 'Richelieu as Chief Minister', 16. Zie voor andere benamingen J.H. Elliott, 'Introduction', in: Brockliss en idem (red.), *The World of the Favourite*, 1-10. Vroegmoderne (Spaanse) analyses van de vorstelijke favoriet komen aan de orde in Antonio Feros, 'Twin souls: monarchs and favourites in early seventeenth-century Spain', in: R.L. Kagan en G. Parker, *Spain, Europe and the Atlantic world. Essays in honour of John H. Elliott* (Cambridge 1995) 27-47.

zijn.¹⁷ De favoriet en de eerste minister hadden met elkaar gemeen dat zij een persoonlijke relatie hadden met de vorst en dat zij daardoor politiek-bestuurlijke invloed konden uitoefenen. De intensiteit van de relatie en de mate van politieke invloed markeerden het verschil; de favoriet had in de eerste plaats een hechte relatie met de koning en de eerste minister had voornamelijk een politiek-bestuurlijke functie.

Ondanks de overlap tussen beide figuren is het mogelijk een schets te geven van de eerste minister.¹⁸ In de eerste plaats was hij een loyale koninklijke dienaar en een ervaren ambtenaar. Zijn functie had hij te danken aan zijn capaciteiten en niet per se aan zijn goede verstandhouding met de vorst. In de tweede plaats was de eerste minister de coördinator van de koninklijke patronage en van het besluitvormingsproces. In de derde plaats functioneerde hij als een plaatsvervangende monarch; in vele gevallen was hij in staat de toegang tot de vorst te controleren. De mate waarin de eerste minister onafhankelijk kon optreden verschilde per vorst. Hij kan gezien worden als een intermediair tussen alle nieuwe instituties en de vorst; hij probeerde buiten deze instituties om de politieke en financiële belangen van de vorst te behartigen.¹⁹

Historiografie van de eerste minister

In de historiografie over de eerste minister komen de verschillende zienswijzen naar voren over deze koninklijke dienaar, namelijk als favoriet of politiek-bestuurlijk coördinator. Jean Bérenger, die het moderne onderzoek naar de eerste minister een impuls gaf, zag hem als onderdeel van het staatsvormingsproces. In zijn ogen was de *premier ministre* minister de steun en toeverlaat voor de koning, die er met zijn cliënten voor zorgde dat vroegmoderne staatsinstellingen konden functioneren. Voor Bérenger zijn patronage en staatsvorming onlosmakelijk met elkaar verbonden.²⁰

¹⁷ Feros, 'Twin souls: monarchs and favourites', 28-32. Volgens Feros werd in de zestiende en zeventiende eeuw onderscheid gemaakt tussen twee soorten vrienden van de vorst, de publieke vriend en de private vriend. Dit onderscheid past bij de eigentijdse ideeën over de twee lichamen van de vorst. De hertog van Lerma, stelt Feros, was allebei, dus zowel vertrouweling als eerste minister.

¹⁸ Brockliss, 'Concluding Remarks', 281-283 en Asch, "'Lumine solis'", 24-25.

¹⁹ Thompson, 'The Institutional Background', 13-23; Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 163-169.

²⁰ Bérenger, 'Le problème du ministériat', 166-168 en 191-192.

John Elliott heeft deze interpretatie gevolgd in zijn vergelijkende biografie *Richelieu and Olivares*, waarin hij aandacht besteedde aan hun verhouding met de vorst en hun positie als eerste minister aan het hof.²¹

Het onderzoek naar eerste minister-achtige figuren richtte zich vervolgens op hun strategieën om door te dringen tot het centrum van de macht en op de middelen die zij aanwendden om zich daar te handhaven.²² Dat komt goed naar voren in de bundel *The World of the Favourite*. Hierin staat niet zozeer de politiek-bestuurlijke rol van de eerste minister centraal, als wel zijn positie als favoriet van de vorst. Het voordeel van deze aanpak is dat de blik verruimd wordt en meer hovelingen in beeld komen. Tenslotte was niet iedere favoriet zo invloedrijk als Buckingham, Richelieu of Oxenstierna. Het nadeel van deze aanpak is dat de eerste minister als het ware verdwijnt tussen alle favorieten en dat zijn rol in het besluitvormingsproces op de achtergrond raakt.

De problemen met het diffuse begrip favoriet worden onderkend in *Der zweite Mann im Staat*.²³ De auteurs in deze bundel besteden aandacht aan de politiek-bestuurlijke rol van de eerste minister, zoals Bérenger ook voorstelde, en spreken daarom van ‘de tweede man in de staat’ in plaats van de favoriet. Veel van de eerste ministers in het Heilige Roomse Rijk die de revue passeren zijn vrij onbekend en dat komt doordat zij ‘nicht ganz jene welthistorische Bedeutung’ hadden als hun bekende evenknieën uit Frankrijk, Engeland of Spanje.²⁴ Opvallende overeenkomsten tussen de Duitse en de Europese eerste ministers zijn dat zij vrijwel allemaal goede relaties hadden met de vorst en dat zij over grote bestuurlijke capaciteiten beschikten.

²¹ J.H. Elliott, *Richelieu and Olivares* (Cambridge 1984). Twee jaar later werkte hij deze thema's uit in een biografie over Olivares: idem, *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline* (New Haven & Londen 1986).

²² Zie bijvoorbeeld Joseph Bergin, *The Rise of Richelieu* (New Haven en Londen 1991).

²³ Michael Kaiser en Andreas Pečar, *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger im Umkreis der Reichsfürsten in der Frühen Neuzeit* [Zeitschrift für historische Forschung 32] (Berlijn 2003). Zie ook: Pere Molas Ribalta, ‘The Impact of Central Institutions’, in: Wolfgang Reinhard [eds.], *Power Elites and State Building* (Oxford 1996), 19-40, aldaar 27-29.

²⁴ Asch, “Lumine solis.”, 21.

De wisselwerking tussen de eerste minister en de vorst is het onderwerp in *Der Fall des Günstlings*.²⁵ De eerste minister wordt hier gezien als een gunsteling van de vorst, die hem (of een andere gunsteling) gebruikte om verschillende partijen aan zijn hof te bespelen.²⁶ Het verkrijgen van gunsten, zoals toegang, was voor deze lieden van groot belang om zich onmisbaar te maken. Hiermee liep deze bundel vooruit op de recente aandacht voor het concept toegang aan de vroegmoderne hoven. In *The Key to Power?* wordt beargumenteerd dat onderzoek naar degene die de toegang tot de koning bepaalde ('*politics of access*'), inzichtelijk kan maken hoe het vroegmoderne besluitvormingsproces verliep.²⁷

Parallel aan de discussies over de favoriet en de eerste minister is er in biografieën gereflecteerd op de vraag wat voor een soort eerste minister de hoofdpersoon was. Aanvankelijk kwam deze vraag impliciet aan de orde, zoals in Roger Lockyers studie *Buckingham* (1981) en Elliotts boek *The Count-Duke of Olivares* (1986).²⁸ Beide biografen benaderen hun protagonist als een staatsman, maar geven tegelijk inzicht in de manier waarop hij de koninklijke politiek beïnvloedde of zelfs vormgaf. Twee decennia later verschenen twee studies waarin deze vraag wel expliciet is gesteld. De titels zijn veelzeggend: *The great favourite* van Patrick Williams over Francisco Gómez de Sandoval y Rojas, de hertog van Lerma (1598-1621) en *The Anglo-Dutch Favourite* van David Onnekink over Hans Willem Bentinck (1649-1709). Williams plaatst Lerma tegen de achtergrond van het opkomende staatsvormingsproces en

²⁵ Jan Hirschbiegel en Werner Paravicini, *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. zum 17. Jahrhundert* (Ostfildern 2004) 14-18.

²⁶ Jeroen Duindam, 'Der Günstling global? Favourites and Faction at Early Modern Courts', bijdrage in de artikelenreeks *Aufstieg und Fall an den europäischen Höfen des Mittelalters* (2015) ondersteunt deze visie op de favoriet en de eerste minister. Hij vergelijkt de rol van favorieten aan vroegmoderne hoven wereldwijd en hij onderscheidt drie fases in de omgang tussen de vorst en zijn favoriet. Eerst schenkt de vorst zijn gunsten aan autoritaire figuren uit zijn jeugd, daarna neemt hij – vaak na de nodige conflicten – zelf de macht in handen en tenslotte komt de vorst erachter dat de afhankelijkheid van vertrouwelingen hem kwetsbaar maakt en perkt hij deze kring in tot één of twee (eerste) ministers. Bij voorkeur zijn deze lieden van eenvoudige adellijke komaf, zodat zij geen concurrenten worden van de vorst.

²⁷ Dries Raeymaekers en Sebastiaan Derks, *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400-1750* (Leiden 2016) 3-5. Zie over dit onderwerp ook Feros, 'Twin souls: monarchs and favourites', 33-38.

²⁸ Roger Lockyer, *Buckingham. The Life and Political career of George Villiers, First Duke of Buckingham 1592-1628* (Londen en New York 1981) en Elliott, *Count-Duke of Olivares*.

ziet zijn hoofdpersoon als de grondlegger van het ministeriële systeem in Spanje.²⁹ Ook Bentinck had zijn positie als favoriet van Willem III te danken aan staatkundige ontwikkelingen. Onnekink presenteert hem als een intermediair tussen Willem III en Republiek; daarnaast was hij als buitenstaander geschikt om namens de koning-stadhouder te onderhandelen met het Engelse parlement (maar niet om als eerste minister op te treden).³⁰

Beide biografieën illustreren onbedoeld dat er geen eenduidige definitie bestaat van de favoriet en de eerste minister. Lerma en Bentinck zijn geen gelijke grootheden; waar de term favoriet goed toepasbaar is op de laatste, doet die de eerste geen recht. Gezien de politiek-bestuurlijke rol van Lerma valt er veel voor te zeggen om hem in de eerste plaats als een eerste minister te beschouwen, al maakt Williams duidelijk dat hij een intieme relatie onderhield met de koning en de koningin.

In de historiografie bestaat vooralsnog geen duidelijkheid over de aard van de vroegmoderne eerste minister. Zoals het beeld van de raadpensionaris beweegt tussen dienaar en directeur, beweegt dat van deze koninklijke functionaris tussen favoriet en minister. Vanwege zijn coördinerende taak wordt hij in dit boek aangeduid als de eerste minister.

De functies van de eerste minister

Op welke manier zijn de vier functies van de raadpensionaris te herkennen bij de eerste ministers in verschillende Midden- en West-Europese landen? De functies waar het om gaat zijn de ambtelijke (voorbereiding en afwikkeling van het besluitvormingsproces), de politieke (leiding geven aan het besluitvormingsproces), de uitvoerende (zorgdragen voor uitvoering van de besluiten) en de representatieve (optreden in naam van de soeverein) functie.³¹ Het is belangrijk om te benadrukken dat de vier functies in de praktijk niet zo duidelijk van elkaar gescheiden waren als in de bovenstaande beschrijving het geval is. Zo past het op de been brengen van een leger bij de ambtelijke en de uitvoerende functie en kan de inzet van het leger zowel bij de uitvoerende als onder de politieke functie geschaard worden.

²⁹ Patrick Williams, *The great favourite: The Duke of Lerma and the court and government of Philip III of Spain 1598-1621* (Manchester 2006) 265-268.

³⁰ David Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite. The Career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)* (Londen en New York 2007), 261-266.

³¹ Zie hoofdstuk 1 voor een uitgebreide beschrijving en verantwoording van deze functies.

Ambtelijke functie

Een paar jaar na zijn benoeming tot eerste minister van de Spaanse koning Filips IV (1605-1665) zag de graaf-hertog van Olivares eruit als een vogelverschrikker. Volgens tijdgenoten was hij altijd in de weer met papierwerk. Als hij door het paleis liep had hij papieren in de band van zijn hoed en aan zijn riem hangen, en als hij met zijn koets reisde, dan werd hij vergezeld door tassen vol met documenten. Twaalf uur per dag was Olivares in de weer om met behulp van papier het Spaanse koninkrijk te besturen.³² De jarenlange werkdruk leidde bij de eerste minister tot een prikkelbaar humeur met heftige uitbarstingen tegen ondergeschikten – deze karaktertrek deelde hij met Richelieu.³³

Voor een eerste minister was het van belang om zich bezig te houden met het papierwerk dat voortkwam uit het landsbestuur, want via papier konden regels worden uitgevaardigd, bevelen gegeven en controle worden uitgeoefend. De reden dat de eerste minister zich hiermee bezighield was dat het staatsvormingsproces door de militaire revolutie van de vijftiende en zestiende eeuw in een stroomversnelling raakte.³⁴ De kosten voor de oorlogvoering stegen zo sterk dat vorsten gedwongen waren om de inkomsten uit hun kroondomeinen aan te vullen met andere vormen van belastinginning. Dit noodzaakte een hele nieuwe bestuursorganisatie en daarop waren de meeste vorsten niet voorbereid. Rond 1500 waren zij opgeleid als krijgersvorsten, dat wil zeggen dat zij in de eerste plaats militair waren en zich pas daarna bezighielden met de administratieve aspecten van het bestuur.³⁵ Vele koningen

³² Elliott, *Count-Duke of Olivares*, 283-295, aldaar 283-284.

³³ Elliott, *Richelieu and Olivares*, 16-17. In de meeste biografieën wordt weinig aandacht besteed aan de grote hoeveelheid administratief werk dat verzet moest worden; slecht een enkele opmerking verwijst ernaar. Bijvoorbeeld over Oxenstierna in de winter van 1628-1629: Michael Roberts, *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611-1632*, 2 delen (Londen, New York en Toronto 1953-1958) II, 390.

³⁴ Zie over het vroegmoderne staatsvormingsproces en de militaire revolutie: Brian M. Downing, *The Military Revolution and Political Change. The Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe* (Princeton 1990), Ertman, *The Birth of the Leviathan* en Charles Tilly, *Coercion, Capital and European States 990-1990* (Cambridge MA en Oxford 1990). Specifiek over de militaire revolutie Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West* (Cambridge 1988) hoofdstuk 1.

³⁵ Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 169-171 en Thompson, 'The Institutional Background', 15-16.

haalden hun neus op voor al dat bureauwerk en lieten de papierwinkel graag over aan een secretaris.

Vanuit de secretarisfunctie ontstond de eerste minister. Veel eerste ministers hadden een hoffunctie die het recht gaf in de directe nabijheid van de koning te verkeren, maar die ook allerlei secretariële en administratieve werkzaamheden met zich meebracht.³⁶ Lerma was bijvoorbeeld *Sumillier de Corps* (hoofd van de koninklijke huishouding) en Buckingham *Master of the Horse*. Andere eerste ministers kregen direct een bestuurlijke functie, zoals Eberhard von Danckelman (1643-1722) in Brandenburg, die *Oberpräsident* (eerste minister) werd, of Edward Hyde, graaf van Clarendon (1609-1674) in Engeland als *Lord Chancellor* (grootkanselier). De dienende functie van deze lieden vertaalde zich in het woord minister, dat dienaar (letterlijk mindere) betekent. In de vroege zestiende eeuw kreeg het Franse woord ‘ministre’ de betekenis van dienaar en raadsheer van de koning.³⁷ De titel *premier ministre*, waaronder Richelieu bekend stond, heeft dus niet zozeer betrekking op een officiële functie als wel op een positie, namelijk de eerste dienaar van de vorst.

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw verschenen de eerste bureaucraatvorsten, die enigszins voorbereid waren op de administratieve aspecten van het koningschap.³⁸ Deze overgang is goed te zien bij Karel v (1500-1558) en zijn zoon Filips II (1527-1598), al is hij een vroege uitzondering. Karel voerde een groot deel van zijn leven oorlog, waarbij hij persoonlijk zijn legers aanvoerde, maar Filips, die wat oorlogsvoering betreft niet voor zijn vader onderdeed, gaf zijn generaals bevelen van achter zijn bureau in het Escorial.³⁹

Het koningschap van Filips II laat zien welk nut de ambtelijke functie van een eerste minister kon hebben. Door zijn karakter en door de waarschuwingen van zijn vader om zich niet uit te leveren aan één adviseur, kon de Spaanse koning slecht onderdelen van zijn regering uit handen geven.⁴⁰ Tegelijk lamenteerde hij over de

³⁶ Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 127-128.

³⁷ M. Philippa, F. Debrabandere (e.a.), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen (Amsterdam 2003-2009).

³⁸ Brockliss, ‘Concluding Remarks’, 295.

³⁹ Zie voor Karel v en Filips II de biografieën door Geoffrey Parker: *Emperor: A New Life of Charles V* (New Haven en Londen 2019) en *Imprudent King: a New Life of Philip* (New Haven en Londen 2015).

⁴⁰ Parker, *Imprudent king*, 61-64, 69-71, 342.

hoeveelheid werk waarmee zijn dienaren hem overstelpten.⁴¹ Toen Filips een jaar of vijftien koning was liet hij zich overreden om Mateo Vázquez (1542-1591) als secretaris aan te stellen, die snel daarna de één na machtigste man werd van het Spaanse rijk. Vázquez handelde alle rapporten af die Filips' adviseurs schreven en zorgde ervoor dat de koning de documenten onder ogen kreeg die hij moest zien.⁴² Binnen de ruimte die Filips hem bood, slaagde hij erin de werkdruk enigszins te verlichten en het administratieve proces op gang te houden. Toen de secretaris in 1577 op een driedaagse pelgrimage ging, probeerde de koning hem daarvan te weerhouden door op zijn gemoed te spelen: 'zonder alle hulp [van Vázquez] zou ik niet weten hoe ik deze last zou moeten dragen.'⁴³ Bepaalde beleidsterreinen liet Filips overigens wel voorbereiden door gespecialiseerde ministers. Dat gold bijvoorbeeld voor de aanpak van de Nederlandse Opstand, waar Antoine Pierrenot de Granvelle (1515-1586) en Fernando Álvarez de Toledo, hertog van Alva (1507-1582) een bepalende invloed op hadden, al hield Filips het laatste woord.⁴⁴

In Zweden werkte eerste minister Axel Oxenstierna goed samen met koning Gustaaf II Adolf (1594-1632). De koning had, toen hij op jeugdige leeftijd de troon besteeft, een charter moeten accepteren dat zijn macht inperkte ten gunste van de adel en de standen.⁴⁵ Oxenstierna gebruikte het charter om allerlei bestuurlijke veranderingen door te voeren, zoals de oprichting van een klein, maar professioneel ambtenarencorps. Vanuit Stockholm, waar regeringsinstellingen werden gevestigd, bestuurd Oxenstierna als een spin in het web het Zweedse rijk.⁴⁶ Bij vrijwel alle staatszaken was hij betrokken en hij slaagde er in het bijzonder in om het militaire optreden te financieren van koning Gustaaf Adolf in de Dertigjarige Oorlog.⁴⁷

⁴¹ Parker, *Imprudent king*, 284-287.

⁴² Parker, *Imprudent king*, 72.

⁴³ Parker, *Imprudent king*, 287.

⁴⁴ Geoffrey Parker, *The Dutch Revolt* (Londen 1977) 14. Granvelle fungeerde in de laatste jaren van Filips' regering de facto als eerste minister in Spanje, idem, 195-196. In de biografie van Filips II stipt Parker Granvelle's positie wel aan, maar geeft geen bijzonderheden over zijn werkzaamheden als eerste minister, idem, *Imprudent king*, 261-263 en 273. Zie over Filips' favoriet en adviseur Ruy Gómez de Silva: Boyden, 'Fortune Has Stripped You of Your Splendour', in: *The World of the Favourite*, 26-37.

⁴⁵ Robberts, *Gustavus Adolphus*, I, 265-276.

⁴⁶ Paul Douglas Lockart, *Sweden in the Seventeenth Century* (Basingstoke en New York 2004) 59-60.

⁴⁷ Robberts, *Gustavus Adolphus*, I, 272.

Over de ambtelijke functie van de eerste minister is tegelijk veel en weinig bekend. De archieven liggen vol met bewijzen van de stevige werkdruk waarover vele eerste ministers, zoals Richelieu en Olivares, zich beklaagden. De dagelijkse werkzaamheden, zoals het lezen en schrijven van brieven en rapporten, het opstellen van resoluties en het ondertekenen van documenten levert nu eenmaal geen spannende lectuur op en daarom is aan dit onderwerp weinig aandacht besteed.⁴⁸ Een uitzondering is *The Information Manager* over Jean-Bapiste Colbert (1619-1683), de minister van financiën van Lodewijk XIV.⁴⁹ Colbert zette een informatiesysteem op waarbij intendanten heel Frankrijk afreisden om het land letterlijk in kaart te brengen, maar ook om officiële documenten te kopiëren. Al deze informatie bewaarde Colbert volgens een gestandaardiseerd systeem. De verzamelde documenten werden gebruikt om processen te voeren tegen de adel en de lokale parlementen, die de uitbreiding van het koninklijke gezag in de weg stonden, en om belastingaanslagen te onderbouwen. Het voorbeeld van Colbert en van Olivares aan het begin van deze paragraaf laat zien dat de afhandeling van al het papierwerk, dus de ambtelijke functie, een belangrijk onderdeel was van het eerste ministerschap.⁵⁰

Uitvoerende functie

In tegenstelling tot harde werkers als Olivares, Richelieu en Colbert vermeed de hertog van Lerma, de eerste minister van Filips III (1578-1621), teveel inspanning. Lerma had volgens zijn biografie niet het temperament en de energie om als motor van de staatsmachinerie op te treden; bovendien probeerde hij als uitvoerder van de koninklijke politiek op de achtergrond te blijven. Om deze redenen bemoeide Lerma zich slechts met enkele specifieke onderdelen van het bestuur, zoals met de Raad van

⁴⁸ Voor Nederlandse situatie zie Paul Knevel, *Het Haagse Bureau. 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang* (Amsterdam 2001).

⁴⁹ Jacob Soll, *The Information Manager. Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System* (Michigan 2009) 73-76. Na de dood van Mazarin nam Lodewijk XIV zelf de regering in handen en liet zich bijstaan door drie ministers, die elk een apart beleidsterrein bestreken: oorlog door Michel Le Tellier (1603-1685) en later François-Michel Le Tellier, markies van Louvois (1641-1691); buitenlandse zaken door Simon Arnauld de Pomponne (1618-1699) en financiën door Colbert. Colbert en na hem Louvois kwamen het dichtst bij de positie van eerste minister. John B. Wolf, *Louis XIV* (Londen 1968) 145-161, 151-157. Volgens Wolf vertegenwoordigden deze ministers elk een aspect van Lodewijks karakter, idem, 160.

⁵⁰ Zie over het papierwerk in de vroegmoderne staat John C. Rule en Ben Trotter, *A World of Paper. Louis XIV, Colbert de Torcy and the Rise of the Information State* (Montreal 2014).

State en de financiën en dan in het bijzonder met de koninklijke geldzaken. Het papierwerk dat hierbij kwam kijken liet hij zoveel mogelijk over aan anderen. Desalniettemin bepaalde Lerma op de achtergrond de gang van zaken in de Raad van State en controleerde hij, tot grote tevredenheid van Filips III, de koninklijke en de staatsuitgaven. Via vertrouwelingen die hij aan het hof en op strategische posten in het bestuur benoemde kon Lerma de koninklijke politiek laten uitvoeren. Zijn werkwijze leverde hem veel tijd op en voorkwam dat hij zich teveel compromitteerde.⁵¹

Eén van de belangrijkste functies van de eerste minister was om de staatsinstellingen in beweging te krijgen. Mazarin, bijvoorbeeld, wordt door zijn biograaf aangeduid als de ‘drijvende kracht en coördinator achter het overheidsbeleid.’⁵² Dat beleid had in de vroegmoderne tijd vrijwel alleen betrekking op de buitenlandse politiek en de oorlogvoering. De eerste minister nam zijn vorst veel werk uit handen door alle zaken rondom de oorlogvoering te coördineren; dat gold niet alleen voor het lichten van troepen, het benoemen van commandanten en het bepalen van de strategie, maar ook het overleg met de standenvergaderingen voor nieuwe belastingen. Bij het uitvoeren van de regeringspolitiek kon hij gebruik maken van veel benoemingsrechten die hem ter beschikking stonden.⁵³

Patronage was het sociale smeermiddel om de vroegmoderne staat te laten werken.⁵⁴ Het ontstaan van een bureaucratie vanaf de vijftiende eeuw betekende niet dat het landsbestuur soepeler functioneerde.⁵⁵ De centrale regeringscolleges werden steeds vaker bemand door geschoolde juristen van burgerlijke afkomst.⁵⁶ De regelgeving die zij uitvaardigden stuitte vaak op lokale gewoonten en privileges en riepen verzet op van de regionale elite en de parlementen. In het bijzonder gold dat voor

⁵¹ Williams, *The great favourite*, 105-109. Zie ook Sharon Kettering, *Power and reputation at the court of Louis XIII. The career of Charles d'Albert, duc de Luynes (1578-1621)* (Manchester 2008) 183.

⁵² Treasure, *Mazarin*, 91. ‘He was the prime mover and coordinator of policy.’

⁵³ Thompson, ‘Institutional background’, 19-23.

⁵⁴ Judith Pollmann, ‘Dienst en wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het ancien régime’, in: W.Th.M. Frijhoff en L.H.M. Wessels, *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime, 1450-1800* (Nijmegen 2006) 216-236, aldaar 218-222.

⁵⁵ Zie over het ontluikende staatsvormingsproces in de vroegmoderne tijd Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction* (Stanford 1978) en Tilly, *Coercion, Capital and the European States* en Ertman, *The Birth of the Leviathan*.

⁵⁶ Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 125-132.

de pogingen van de staat om zeggenschap te krijgen over de belastinginning.⁵⁷ De eerste minister trad in deze situatie vaak op als intermediair tussen het geformaliseerde bestuurscentrum en de lokale machthebbers, die gewend waren aan persoonlijke machtsverhoudingen. Soms deed hij dat direct, maar vaker zette hij vertrouwelingen in of mensen die hun positie aan hem te danken hadden.

De contacten die de eerste minister buiten de officiële instanties onderhield met de lokale elite en de regionale parlementen waren bittere noodzaak, want de vroegmoderne staat was voortdurend op zoek naar geld. De militaire revolutie van de zestiende eeuw zorgde voor een sterke stijging van oorlogskosten; het gebruik van artillerie bij belegeringen noopte tot aanpassingen aan bestaande verdedigingswerken en de komst van vuurwapens leidde tot een renaissance van de infanterie. De traditionele financiering, waarbij vorsten het leger betaalden met de opbrengst van hun kroondomeinen, voldeed niet meer. De eerste minister moest van parlementen belastingen loskrijgen.⁵⁸

In Spanje probeerden Lerma en zijn opvolger Olivares met de Spaanse *cortes* overeenstemming te bereiken over de belastingen. De eerste wist van de drie landsdelen Castilië, Aragon en Catalonië flinke subsidies los te krijgen. De voortdurende onderhandelingen over bedes versterkten de positie van de parlementen ten opzichte van de kroon.⁵⁹ Olivares probeerde de greep van de regering op de belastinginning in Castilië te vergroten en onderhandelde rechtstreeks met de steden.⁶⁰

In Brandenburg hadden de zeventiende-eeuwse eerste ministers Adam von Schwarzenberg (1583-1641) en Otto von Schwerin (1616-1679) een moeizame verhouding met de regionale standenvergaderingen. De wens van de keurvorst om een staand leger op te richten om de slecht verdedigbare grenzen te beschermen stuitte op wantrouwen. Schwarzenberg, en na hem Schwerin, onderhandelde met de parlementen van Kleef, Brandenburg en Pruisen. Tegen de zin van de standenvergadering bracht

⁵⁷ M.A.R. Graves, *The Parliaments of Early Modern Europe* (Harlow 2001) 14.

⁵⁸ Om deze reden bekleedden veel eerste minister-achtige figuren financiële posities in de centrale regering, zoals *Surintendant des Finances* of *Contrôleur général des Finances* in Frankrijk en *Lord Treasurer* in Engeland. Ribalta, 'The Impact of Central Institutions', 31.

⁵⁹ Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 119-122. Volgens Williams konden de *Cortes* zich professionaliseren onder Lerma's bewind en lukte het hen bijna om de belastinginning zonder hun toestemming onmogelijk te maken, *The great favourite*, 265-266.

⁶⁰ Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 90-93, 121-122. Ertman, *Birth of the Leviathan*, 120-121

Schwarzenberg tijdens de Dertigjarige Oorlog een kleine troepenmacht op de been, waardoor hij zich weinig van hun protesten hoefde aan te trekken.⁶¹ Een paar decennia na hem lukte het Schwerin om in opdracht van keurvorst Frederik Willem I (1620-1688) met de standenvergadering een compromis te sluiten, waarna een klein staand leger werd opgericht.⁶² Het gevolg was dat de macht van de standenvergadering afnam en in Brandenburg-Pruisen de basis werd gelegd voor een autoritaire staat.⁶³

Een hele andere verhouding met het parlement had Oxenstierna. De Zweedse eerste minister werkte nauw samen met koning Gustaaf Adolf en de *Riksråd* (rijksraad), waarin de belangrijkste adellijke families waren vertegenwoordigd.⁶⁴ Zijn sterke uitvoerende positie had Oxenstierna te danken aan het charter dat de koning bij zijn troonsbestijging aanvaardde en dat de invloed van de *Riksråd* en de *Riksdag* (rijksdag) op het bestuur moest vergroten. Het betrekken van beide instituties bij het beleid door Oxenstierna zorgde ervoor dat de imperialistische politiek van Gustaaf Adolf op voldoende financiële steun kon rekenen.⁶⁵

In Frankrijk waren de regionale parlementen in de zogenaamde *pays d'état* vanwege de hoge belastingdruk weinig toeschietelijk om in te stemmen met verzoeken om nieuwe bedes. Dat gold lange tijd ook voor de Staten-Generaal, die beslisten over de belastingheffing in de *pays d'élection*. Door de Franse betrokkenheid bij de Dertigjarige Oorlog was Richelieu gedwongen de parlementen flink onder druk te zetten om aan voldoende financiële middelen te komen. Intendanten, veelal

⁶¹ Kober, 'Der Favorit als "Factorum"', 246-248 en 264-265.

⁶² Michael Rohrschneider, "... vndt keine favoriten ahn Eurem hoffe haltet": Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten,' in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat*, 253-270, aldaar 264-265; Browning, *The Military Revolution*, 90-91. Zie ook Christopher Clark, *Iron Kingdom. The Rise and Downfall of prussia 1600-1947* (Cambridge MA 2006) 38-48.

⁶³ Downing, *The Military Revolution*, 90-95.

⁶⁴ Robberts, *Gustavus Adolphus*, I, 53-54 en 306-312. Het ontbreekt aan een moderne, Engelstalige biografie van Axel Oxenstierna. Van recentere datum is een artikel over Oxenstierna's buitenlandse politiek: Erik Thomson, 'Axel Oxenstierna and the Swedish Diplomacy in the Seventeenth Century' in: Paul M. Dover (red.), *Secretaries and Statecraft in the Early Modern World* (Edinburgh 2016) 115-139.

⁶⁵ Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 125-126. Zie ook: Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt*, 75, Downing, *The Military Revolution*, 190-191 en Blockmans, *Medezeggenschap*, 300-302.

vertrouwelingen van de eerste minister, werden naar de *pays d'état* gestuurd om de accijnzen te innen. Het niet meer bijeenroepen van de Staten-Generaal na 1614 vergemakkelijkte de werkzaamheden van de intendanten in de *pays d'élection*.⁶⁶ De manier waarop Richelieu en later Mazarin de regionale parlementen opzij schoven en de lokale privileges aantastten zette kwaad bloed. Tijdens de *Frondes*, toen Mazarin Richelieu als eerste minister opvolgde, was er geen andere manier mogelijk om vanuit Parijs greep te houden op opstandige regio's in het koninkrijk en het gebruik van intendanten bleef zodoende bestaan.⁶⁷

Ook in Engeland speelde de eerste minister in de zeventiende eeuw een belangrijke rol in de vaak moeizame contacten tussen de vorst en het parlement. Vanaf de restauratie in 1660 onderhielden respectievelijk Clarendon, de CABAL-ministers⁶⁸ en Thomas Osborne, graaf van Danby (1632-1712) in opdracht van Karel II de contacten met het parlement. De koning dwarsboomde niet zelden het optreden van zijn ministers. Willem III liet zich na het bestijgen van de Engelse troon in 1689 achter de schermen bijstaan door Robert Spencer, graaf van Sunderland (1641-1702), die hem adviseerde hoe hij de steun van het parlement kon krijgen.⁶⁹ Bentinck probeerde in deze tijd in opdracht van Willem meerderheden te smeden voor diens oorlogspolitiek. Later wendde de koning zich hiervoor tot vooraanstaande leden van het parlement, zoals Robert Harley (1661-1724) en Sidney Godolphin (1652-1732).

In heel West-Europa zorgden eerste ministers in de zeventiende eeuw voor de werking van de staatsinstellingen. Persoonlijk, of via hun vertrouwelingen, onderhandelden ze met de (regionale) standenvergaderingen over de belastingen. Het persoonlijke contact was nodig omdat het centrale bestuur veelal stuitte op lokale privileges. In de meeste Europese landen leidde de bemoeienis van de eerste minister

⁶⁶ Downing, *The Military Revolution*, 123-127, Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 116-118 en R.J. Knecht, *Richelieu* (Harlow 1991) 138-141, 144-146

⁶⁷ Treasure, *Mazarin*, 84-87.

⁶⁸ Thomas Clifford, baron Clifford of Chudley (1630-1673), Henry Bennet, graaf van Arlington (1618-1685), George Villiers, tweede hertog van Buckingham (zoon van George Villiers I), Anthony Ashley Cooper, graaf van Shaftesbury (1621-1683) en John Maitland, hertog van Lauderdale (1616-1782). De naam CABAL is een samenvoeging van de eerste letters van hun adellijke titels (m.u.v. Cooper).

⁶⁹ J.P. Kenyon, 'The Earl of Sunderland and the King's Administration, 1693-1695,' *The English Historical Review*, 71 (1956) 281, 576-602, aldaar 580-584. Voor de ontwikkeling van de partijvorming in het Engelse parlement: Tim Harris, *Politics under the later Stuarts. Party Conflict in a Divided Society 1660-1715* (Londen & New York 1993).

met de gang van zaken in de parlementen tot een verzwakking van deze instituties, maar in Zweden en Engeland droeg de eerste minister juist bij aan hun erkenning.

Politieke functie

In november 1630 beleefde Richelieu de drie spannendste dagen van zijn leven. De eerste dag kreeg hij tot zijn verbijstering te horen dat de koning-moeder, Maria de' Medici (1575-1642), hem in het bijzijn van haar zoon en van zijn grote rivaal Jean-Louis de Marillac (1572-1632) ontsloeg als hoofd van haar hofhouding. Wat was er gebeurd? Was Lodewijk XIII (1610-1643) onder de invloed van zijn heerszuchtige moeder en haar adellijke vertrouweling gekomen? Als de koning het ontslag toestond dan was het gedaan met zijn carrière als eerste minister. Richelieu vreesde het ergste. De volgende ochtend, 11 november, begon slecht, want hij werd niet toegelaten tot de appartementen van Maria de' Medici. Richelieu kende de weg in haar paleis en wist via de kapel haar kamer te bereiken, waar zij net met Lodewijk over hem sprak. De kardinaal wierp zich bij binnenkomst ogenblikkelijk op de grond, smeekte de koning hem te ontslaan omdat hij diens moeder had ontriefd en kuste als teken van onderwerping de zoom van haar jurk. Het is niet duidelijk of Richelieu's optreden effect had, of dat Lodewijk hem nooit had willen ontslaan. In ieder geval sprak de koning de volgende dag in Versailles zijn vertrouwen uit in zijn eerste minister, verbande zijn moeder van het hof en liet Marillac arresteren.⁷⁰ Vanaf die dag, die bekend staat als de *Journée des dupes*, was Richelieu de machtigste man van Frankrijk.

Vrijwel alle eerste ministers in de zeventiende eeuw hadden een sturende, politieke rol in de regering van hun vorst. Zolang zij het vertrouwen hadden van de koning konden zij bepalen hoeveel belasting er werd geheven, welke ruimte religieuze minderheden kregen en tegen wie oorlog werd gevoerd. Vanzelfsprekend verschilde de politieke macht van een eerste minister van vorst tot vorst, maar allemaal waren ze in staat het belang van hun vorst te koppelen aan hun eigen belang: de opbouw van een kapitaal en het bevorderen van hun familiebelangen. Een goed voorbeeld uit Engeland is de hertog Buckingham. Onder Jacobus I werd hij verantwoordelijk voor de afwikkeling van de vorstelijke patronage. Buckingham liet zich voor zijn bemiddelende rol goed betalen, hoewel hij een flink deel van het smeergeld gebruikte voor de koninklijke uitgaven. Onder Jacobus' zoon rees Buckingham's ster

⁷⁰ Knecht, *Richelieu*, 36-39 en Elliott, *Richelieu and Olivares*, 90.

nog hoger, want toen bepaalde hij voor Karel I Englands buitenlandse politiek.⁷¹ Met zijn grote invloed op de koninklijke regering vormde de eerste minister een bedreiging voor de positie van andere hoge edellieden. In het geval van Richelieu voelden Maria de'Medici en Marillac zich door hem in het nauw gedreven en daarom ondermijnden zij de positie van de kardinaal. De eerste minister moest dus voortdurend op zijn hoede zijn en ervoor zorgen dat niemand anders exclusief het oor van de koning had. Dankzij de koninklijke benoemingsrechten konden lieden als Lerma, Buckingham, Olivares en Schwerin familie en vertrouwelingen in de entourage rond de vorst parachuteren en zo controleren met wie de koning contact had.⁷²

Om hun positie als eerste minister te verankeren in het landsbestuur hadden de meesten van hen zowel een functie in de hoge regeringsraden als aan het hof. Hoewel de eerste categorie meer officiële bevoegdheden met mee zich bracht, ontleenden zij de meeste macht aan hun functie aan het hof, omdat die hen in de directe nabijheid van de vorst bracht.⁷³ We zien dat bijvoorbeeld in Spanje en Engeland. Lerma en Olivares grossierden in ambten als *Sumillier de Corps* (hoofd van de koninklijke huishouding) en *Caballerizo mayor* (opperstalmeester), met al voornaamste voordeel dat ze verantwoordelijk waren voor de dagelijkse gang van zaken aan het hof en voortdurend in de buurt van de koning waren. Beiden woonden af en toe de vergaderingen van de *Consejo de Estado* (Raad van State) bij, maar iedereen wist dat de echte besluitvorming plaatsvond in onderonsjes tussen de eerste minister en de koning.⁷⁴ Buckingham in Engeland was ook *Master of the Horse* en Bentinck werd door Willem III tot *Groom of the Stole* (kamerheer) benoemd. In Brandenburg bekleedden de eerste ministers voornamelijk politieke functies, zoals *Direktor* of *Oberpräsident des geheimen Rates*. Richelieu en Mazarin hadden de dubbelfunctie van eerste minister en kardinaal en dat was noodzakelijk omdat zij in turbulente en

⁷¹ Lockyer, *Buckingham*, 464-468. Zie over de positie van de Engelse eerste minister in vergelijking met de Spaanse en Franse: Linda Levy Peck, 'Monopolizing Favour: Structure of Power in the Early Seventeenth-Century English Court', in: Brockliss en Elliott (red.), *The World of the Favourite*, 54-78, aldaar 60-65.

⁷² Williams, *The great favourite*, 106-108, Lockyer, *Buckingham*, 69-70, 275-276 en 470, Elliott, *Richelieu and Olivares*, 38-42 en 57-59 en Kober, 'Der Favorit als "Factorum"', 235-236. Bentinck kon als *Groom of the Stole* ook de toegang tot Willem III bepalen, Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*, 101. Zie over dit onderwerp ook Raeymaekers en Derks, *The Key to Power*.

⁷³ Zie Asch, "Lumine solis.", 24-25.

⁷⁴ Williams, *The great favourite*, 4-10, 104-109 en Elliott, *Count-duke of Olivares*, 131-133

onzekere tijden leefden. Richelieu's positie als *premier ministre* was nieuw en dwarsboomde, zoals we hebben gezien, de ambities van vele hoge edelen. De benoeming tot kardinaal beschermde hem en Mazarin beter tegen aanvallen van hun concurrenten dan het lidmaatschap van de *Conseil du Roi* (koninklijke raad), want een aanval op de eerste minister was zo ook een aanval op de kerk. Deze dubbele zekering droeg ertoe bij dat Mazarin Richelieu aan het begin van de *Frondes* kon opvolgen als eerste minister.⁷⁵ Bij alle aandacht voor het eerste ministerschap kan het geen kwaad nog eens te benadrukken dat dit geen officieel bestaande functie was; Richelieu werd alleen *premier ministere* genoemd om zijn positie als belangrijkste dienaar van de koning aan te duiden, niet omdat hij op een post met die naam was benoemd.

De binnenlandse politiek van de vroegmoderne staat beperkte zich tot het bestrijden van politieke en religieuze geschillen en het vullen van de schatkist. Op het laatste vlak konden de eerste ministers zich onmisbaar maken voor de vorst. Zolang er geld was kon er oorlog gevoerd worden en in de zeventiende eeuw stond dat vrijwel gelijk aan regeren. De eerste ministers in Frankrijk en Spanje bemoeiden zich op hoofdlijnen met de koninklijke- of staatsfinanciën en lieten de details over aan vertrouwelingen – met uitzondering van Lerma, die er persoonlijk voor zorgde dat Filips III nooit zonder geld zat.⁷⁶

De voortdurende oorlogen noopten sommige eerste ministers om na te denken over manieren om aan meer geld te komen. Gedwongen door de Zweedse betrokkenheid bij de Dertigjarige oorlog legde Oxenstierna, samen met koning Gustaaf Adolf, de basis voor een nieuw financieel stelsel. De belastingdruk nam flink toe, maar werd ook eerlijker verdeeld over de bevolking, inclusief de adel. Hoewel de opbrengst de kosten van de oorlog niet dekte, lukte het Oxenstierna veel extra belasting in de schatkist te krijgen.⁷⁷ Olivares ontwierp een heel nieuw belastingstelsel, dat eerlijker en efficiënter moest zijn. Onderdeel was het oprichten van handelscompagnieën, om in navolging van de Nederlanders meer geld te verdienen met handeldrijven (een plan dat ook door Richelieu gelanceerd werd). Van de fiscale hervormingen kwam weinig terecht omdat de graaf-hertog ze niet aan de *Cortes* durfde voor te leggen.⁷⁸ Gezien de onstilbare geldhonger van de staat is het geen toeval dat

⁷⁵ Knecht, *Richelieu*, 20 en *Treasure, Mazarin*, 89-91.

⁷⁶ Williams, *The great favourite*, 105-106.

⁷⁷ Robberts, *Gustavus Adolphus*, II, 65-66. Zie ook Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 125-126.

⁷⁸ Elliott, *Richelieu and Olivares*, 67-71 en 79-82.

eerste ministers in Engeland steeds vaker betrokken waren bij de overheidsfinanciën: Clarendon was nog *Lord Chancellor* (kanselier), maar Danby, Godolphin en Harley waren *Lord High Treasurer* (thesaurier-generaal).

Oorlogvoering kan gezien worden als de kerntaak van de vroegmoderne staat. Een groot en goed uitgerust leger maakte indruk aan de internationale onderhandelingsstafel als er dynastieke, religieuze of commerciële belangen op het spel stonden.⁷⁹ Oorlog bood bovendien een mogelijkheid om het aanzien van de koning te versterken. Het was voor een eerste minister van groot belang om zijn vorst verstandig te adviseren. Richelieu maakte keuzes die voor hem en Lodewijk XIII gunstig uitpakten. De machtige positie van de protestanten in Frankrijk deed hij teniet door samen met de koning succesvol hun bolwerk in La Rochelle te ontmantelen (1627-1628). Al eerder intervenieerde de kardinaal in de Dertigjarige Oorlog om de Habsburgse omsingeling van Frankrijk te verzwakken.⁸⁰ Dankzij zijn inspanningen behaalde Lodewijk XIII, eveneens in 1628, een militair en diplomatiek succes, toen hij aan het hoofd van het Franse leger de Spaanse omsingeling van de vestingstad Casale in Mantua beëindigde. De furore van Richelieu en Lodewijk betekende tegelijk de afgang van Olivares en Filips IV. De Spaanse eerste minister overleefde weliswaar de mislukte prestigestrijd om de vesting, maar de knieval die Spanje maakte voor Frankrijk was ook een smet op zijn blazoën.⁸¹

Vrijwel alle eerste ministers oefenden de politieke functie uit in opdracht van hun vorst. Dankzij de patronage die hen uit naam van de vorst ter beschikking stond waren zij in staat de regeringsraden en de entourage rond de koning naar hun hand te zetten en te controleren.

Representatieve functie

‘Ik stuur alleen de man die ik het meeste vertrouwen, Buckingham, met de opdracht hem [kroonprins Karel] nooit alleen te laten of zonder hem thuis te komen,’ zo deelde koning Jacobus I het Engelse parlement in 1623 mee.⁸² Buckingham vergezelde in opdracht van de koning de kroonprins naar Madrid, om daar de hand te vragen van de Spaanse *infanta* Anna Maria (1606-1646). Jacobus hoopte dat het

⁷⁹ Jeremy Black, *European International Relations 1648-1815* (Basingstoke en New York 2002) hoofdstuk 2.

⁸⁰ Knecht, *Richelieu*, 71-80, 94-102.

⁸¹ Elliott, *Count-duke of Olivares* 365-367 en 398-402 en Elliott, *Richelieu and Olivares*, 95-108.

⁸² Lockyer, *Buckingham*, 137.

huwelijk ook de weg vrij zou maken voor het herstel van zijn dochter Elisabeth (1596-1662) als keurvorstin van de Palts. Buckingham moest de onderhandelingen in goede banen leiden er ervoor zorgen dat Karel, die smoorverliefd was op de Spaanse prinses, geen ondoordachte concessies deed om het huwelijk mogelijk te maken. Tijdens een zeven maanden durend verblijf in de Spaanse hoofdstad sprak Buckingham veel met de Spaanse eerste minister Olivares. Beide mannen lagen elkaar niet. Over en weer probeerden zij de ander te passeren en rechtstreeks tot een overeenkomst te komen met hun koning. Onderling wantrouwen, gevoed door religieuze verschillen, voorkwam de verbintenis.⁸³ Na het mislukken van de Engels-Spaanse alliantie gooide Jacobus het over de Franse boeg. Engelse diplomaten wisten relatief snel – de dood van de koning zorgde voor enig uitstel – met het Franse hof tot overeenstemming te komen over een huwelijksalliantie tussen de inmiddels gekroonde Karel I en Henriëtte Maria (1609-1669), de zus van Lodewijk XIII. Buckingham reisde naar Parijs en voordat hij met de bruid terugkeerde naar Engeland maakte hij uitgebreid kennis met de toekomstige Franse eerste minister, Richelieu.

Misschien wel de belangrijkste functie van de eerste minister was zijn taak als plaatsvervanger van de vorst. Deze representatieve functie leverde de eerste minister veel macht op en in combinatie met de andere drie (ambtelijke, uitvoerende en politieke functie) was hij veelal in staat zijn stempel te drukken op de politiek van een land.⁸⁴ Een voorwaarde was dat de eerste minister wist wat de grenzen van zijn ambt waren. De meesten waren ervan doordrongen dat hun sterke machtspositie noopte tot bescheidenheid en dat ze moesten oppassen zich niet als monarchen te gedragen. We hebben gezien dat Richelieu op het juiste moment zijn plaats wist en dat gold ook voor zijn voorganger Charles d'Albert, hertog van Luynes (1578-1621).⁸⁵ Mazarin was zo verstandig om de verleiding te weerstaan een affaire te beginnen met

⁸³ Lockyer, *Buckingham*, 133-137 (Spaans huwelijk) en 207-209 en 235-241 (Engels huwelijk).

⁸⁴ Dat gold bijvoorbeeld voor Lerma, Buckingham onder Karel I, Olivares en Danckelman. Richelieu, Mazarin, Oxenstierna en vrijwel alle Engelse eerste ministers hadden zeer grote invloed op de politiek, maar waren wel afhankelijk van de instemming van hun vorst. Schwerin was, net als Buckingham onder Jacobus I, de belangrijkste dienaar (uitvoerder) van Frederik Willem I van Brandenburg.

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld Knecht, *Richelieu*, 20-2 en Kettering, *Power and reputation*, 167-183. Kettering noemt Luynes een “no fingerprints’ politician”.

koningin Anna van Oostenrijk (1601-1666).⁸⁶ Degenen die de macht naar het hoofd steeg, kwamen ten val. Bijvoorbeeld Danckelman, de *Oberpräsident* van Frederik III (1657-1713) in Brandenburg, doordat hij in onmin leefde met de keurvorstin en de keurvorst als een gelijke ging behandelen.⁸⁷ Lerma maakte de fout dat hij zich opstelde als een prins van de bloede; ook botsten de ambities van zijn zonen met die van de kroonprins.⁸⁸ Hij vervulde deze taak op drie vlakken: tegenover buitenlandse regeringen en vertegenwoordigers, tegenover de binnenlandse adel en tegenover de nationale en lokale parlementen.

De representatieve functie vervulde de eerste minister op drie vlakken: tegenover buitenlandse regeringen en vertegenwoordigers, tegenover de binnenlandse adel en tegenover de nationale en lokale parlementen. De reis van Buckingham naar Madrid is een goed voorbeeld van de eerste representatieve functie.⁸⁹ De Engelse koning stuurde zijn belangrijkste vertrouweling naar het Spaanse hof om de huwelijksonderhandelingen te voeren; later werd hij door Karel als zijn representant naar Parijs gestuurd om de Franse bruid naar Engeland te begeleiden. In beide gevallen maakte Buckingham, die onder de nieuwe koning de positie van eerste minister bekleedde, kennis met zijn evenknieën in Madrid en Parijs. Een ander voorbeeld is de manier waarop Mazarin de zaken behartigde voor de jonge Lodewijk XIV. Tijdens de vredesonderhandelingen in Münster onderhandelde hij zonder resultaat met de Habsburgers, maar op het Fazanteneiland sloot hij na 100 jaar vrede met Spanje (de Vrede van de Pyreneeën, 1659). Mazarin zorgde er persoonlijk voor dat de jonge koning afzag van een huwelijk met zijn nichtje Maria Mancini (1639-1715), zodat de vrede bezegeld kon worden met een huwelijk tussen Lodewijk en de Spaanse prinses Maria Theresia (1660-1683). Mazarins internationale optreden droeg ertoe bij dat

⁸⁶ Treasure, *Mazarin*, 192-193. De volgens tijdgenoten aantrekkelijke douairière Anna van Oostenrijk was erg gesteld op de charmante en begripvolle Mazarin en deze gevoelens waren wederzijds. Toch is Mazarin-biograaf Geoffrey Treasure ervan overtuigd dat er geen sprake was van een relatie.

⁸⁷ Michael Kaiser, 'Der unhöfische Favorit. Eberhard von Danckelman (1643-1722), Oberpräsident in Brandenburg unter Kurfürst Friedrich III,' in Idem en Andreas Pečar (2002), *Der zweite Mann im Staat*, 271-294, aldaar 285-290.

⁸⁸ Williams, *The great favourite*, II, 195-201.

⁸⁹ Dat gold ook voor Bentinck, die in 1698 als Engels ambassadeur Lodewijk XIV in Versailles bezocht. Hij werd door het Franse hof gezien als de representant en vertrouweling van Willem III. Onnekink, *The Anglo-Dutch Favourite*, 207-218.

Lodewijk in 1661 onbelemmerd de regering in eigen hand kon nemen. Ook Oxenstierna onderhandelde op het diplomatieke podium namens een minderjarige vorst, namelijk Christina (1626-1689), de dochter van Gustaaf Adolf. In Münster bracht hij op aandringen van de inmiddels meerderjarige koningin de Zweedse deelname aan de Dertigjarige oorlog tot een einde.⁹⁰

Het tweede vlak waarop de eerste minister een representatieve rol had was tegenover de adel. Hij moest de ambities van de hoge adel, die nogal eens botsten met het vorstelijke streven naar een centraal bestuur, in goede banen zien te leiden. Aan de ene kant betwistten leden van oude, voornamelijk families de koning de macht, zoals sommige prinses van den bloede in Frankrijk, aan de andere kant zagen velen van hen de eerste minister als een bedreiging voor hun eigen positie. De belangrijkste dienaar van de koning was vrijwel altijd van eenvoudige adellijke komaf en werd door families met voornamere geboortepapieren als een parvenu beschouwd.⁹¹ Tijdens de *Frondes* in Frankrijk probeerden prinses als Condé (1621-1686) en Turenne (1611-1675) het bewind van Mazarin omver te werpen en hun traditionele positie te herstellen. Ook Lerma en Olivares hadden voortdurend te maken met edellieden die aan de poten van hun stoel zaagden. Om hun eerste minister te beschermen tegen de hoge adel verhief de koning hem in de adelstand of bewerkte de paus om hem tot kardinaal te creëren.⁹²

Een uitzondering op deze regel was Axel Oxenstierna. Deze eerste minister van Gustaaf Adolf was afkomstig uit een oud en voornaam Zweeds adelsgeslacht. Hij betrof, zoals we al eerder hebben gezien, de *Riksråd* bij het landsbestuur en kreeg steun voor de oorlogspolitiek van de koning. Hans Willem Bentinck, daarentegen,

⁹⁰ Thomson, 'Axel Oxenstierna and the Swedish Diplomacy', 131-133. Voor Oxenstierna's rol in de Dertigjarige oorlog en bij de totstandkoming van de Westfaalse vrede (vanuit Duits perspectief): J. Burkhardt, *Der Krieg der Kriege. Eine neue Geschichte des Dreißigjährigen Krieges* (Stuttgart 2018) hoofdstuk 6 en 7, aldaar 216-219.

⁹¹ Zie hierover onder andere: Werner Paravicini, 'Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert', in Hirschbiegel en idem, *Der Fall des Günstlings*, 13-20, aldaar 18-20 en in dezelfde bundel R.G. Asch, 'Schlußbetrachtung. Höfische Gunst und höfische Günstlinge zwischen Mittelalter und Neuzeit. 18 Thesen', 515-531, aldaar 528-529.

⁹² Behalve een adellijke titel kwam een flink vermogen ook van pas om tegenover de hoge adel overeind te blijven. Joseph Bergin heeft uitgezocht hoe Richelieu's vermogen tot stand kwam: idem, *Cardinal Richelieu. Power and the pursuit of wealth* (New Haven en Londen 1985). De kunstverzameling en de bouwprojecten waarmee de kardinaal zijn persoon luister bij zette komen aan de orde in Hiliard Goldfarb, *Richelieu. Art and Power* (Gent 2002).

werd geen eerste minister van Willem III. De nieuwbakken Engelse koning verheef Bentinck tot graaf van Portland, maar voor de Engelse edellieden bleef hij een Nederlander van lage adellijke komaf. Zijn hechte relatie met Willem, zijn relatief bescheiden adellijke achtergrond en zijn positie als buitenstaander maakte hem wel geschikt voor het uitvoeren van diverse militaire, parlementaire en diplomatieke opdrachten, maar niet voor een sterke politieke rol.⁹³

Het derde vlak waarop de eerste minister de koning vertegenwoordigde was in de nationale en regionale parlementen. Hiervoor waren diverse redenen: de vorst was te jong, er niet voor opgeleid of regeren interesseerde hem niet. Mazarin onderhandelde namens de jeugdige Lodewijk XIV met het Parlement van Parijs over belastingen. Toen de parlementariërs met de eerste minister een competentiestrijd uitvochten over nieuwe accijnzen, liet hij de negenjarige koning verschijnen om de wetgeving door middel van een zogenaamde *lit de justice* aan te nemen.⁹⁴ Vanzelfsprekend had Lodewijk geen inhoudelijke bemoeienis gehad met de nieuwe belastingen. Een andere belangrijke reden is dat een eerste minister diende als bliksemafleider van de koning. Als een parlement viel over een regeringsvoorstel dan kon de schuld daarvan op de belangrijkste koninklijke minister afgeschoven worden.

Belastingheffing was de voornaamste reden dat de eerste minister in de parlementen verscheen. Zodra een regering over genoeg geld beschikte, of zodra een koning en zijn eerste minister dachten dat ze zonder parlement konden regeren, werd het terzijde geschoven. In Frankrijk, Spanje en Brandenburg verloren de parlementen hun macht of ze werden niet meer bijeengeroepen. Zelfs in Zweden nam de invloed van de *Riksdag* aan het eind van de zeventiende eeuw af.⁹⁵ De Brandenburgse eerste ministers Schwarzenberg en Schwerin slaagden erin van de standenvergadering genoeg geld los te krijgen om een staand leger te kunnen oprichten. Onder het bewind van de grote keurvorst werden de vele oorlogen waaraan Brandenburg deelnam gebruikt als voorwendsel om het parlement inspraak te ontzeggen.⁹⁶

⁹³ Onnekink, *The Anglo-Dutch favourite*, 110-111. Zie ook: David Onnekink, 'Myheer Benting now rules over us': the 1st Earl of Portland and the re-emergence of the English Favorite, 1689-99', *English Historical Review*, 492 (2006) 1-21.

⁹⁴ Treasure, *Mazarin*, 107-110.

⁹⁵ Zie voor de verschillende uitkomsten van de strijd tussen de vorst het parlement: Graves, *Parliaments of Early Modern Europe*, 85-151 en Blockmans, *Medezeggenschap*, 288-322.

⁹⁶ Downing, *The Military Revolution*, 90-104 en Clark, *Iron Kingdom*, 61-64.

In Engeland ontwikkelde de verhouding tussen vorst en parlement zich anders dan in de rest van Europa en daarmee ook het ambt en de positie van de eerste minister.⁹⁷ Buckingham en Thomas Wentworth, graaf van Strafford (1593-1641) regeerden in de jaren 1620 en 1630 nog uit naam van de koning en kwamen daardoor geregeld in conflict met het parlement.⁹⁸ De ministers van Karel II, Clarendon, het CABAL-ministerie en Danby, werden na 1660 door hem benoemd om in het parlement steun te vinden voor zijn beleid. Willem III was door de *Glorious Revolution* gedwongen tot een andere aanpak. Hij ging er toe over om parlementaire leiders, zoals *Speaker of the House* Robert Harley, aan zich te verbinden in de hoop gemakkelijker aan geld te komen om zijn oorlogen tegen Lodewijk XIV te financieren.⁹⁹ De opvolgers van Willem III, Anna en George I, zetten deze lijn voort. De benoeming van Robert Walpole (1676-1745) tot *de facto* de eerste Britse *prime minister*, kan worden beschouwd als de voltooiing van een ontwikkeling, waarbij de eerste minister evolueerde van de voornaamste en invloedrijkste dienaar van de koning tot een zelfstandig opererende regeringsleider.¹⁰⁰

De combinatie van de vier functies zorgde ervoor dat de eerste minister de bepalende factor werd in de regering. Voor buitenlandse mogendheden, de adel en het parlement was hij het gezicht van de koninklijke politiek; als anderen zaken met de vorst wilden doen, dan moest dat via zijn belangrijkste dienaar. De voorwaarde was dat de eerste minister zijn plaats moest kennen en dat de macht hem niet naar het hoofd moest stijgen. Als hij daartoe in staat was, dan kon hij jarenlang de politieke functies van het koningschap uitoefenen.

⁹⁷ Zie voor de politieke ontwikkelingen in Engeland na 1660 Geoffrey Holmes, *The Making of a Great Power. Late Stuart and early Georgian Britain* (Harlow 1993), Julian Hoppit, *Land of liberty? England 1689-1727* (Oxford 2000) en Tim Harris, *Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy* (Londen 2006).

⁹⁸ C.V. Wedgwood, *Thomas Wentworth. 1st Earl of Strafford. A Revaluation* (1e druk 1961; 2e druk, Londen 1962) 118-119.

⁹⁹ B.W. Hill, *Robert Harley, Speaker, Secretary of State and Prime Minister* (New Haven en Londen 1988) 150-154 en Hoppit, *Land of Liberty?*, 287-297.

¹⁰⁰ J.H. Plumb, *Sir Robert Walpole*, 2 delen (Londen 1956-1960) II, 328-329 en Geoffrey Holmes, 'Sir Robert Walpole', in: idem, *Politics, Religion and Society in England, 1679-1742* (Londen 1986), 163-180, aldaar 168, 176-179, analyseren hoe Walpole 21 jaar lang de Engelse politiek kon domineren.

Conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht in hoeverre de vier functies van de Hollandse raadpensionaris aanwezig zijn bij een groep zeventiende-eeuwse eerste ministers. Het doel van dit inventariserende en vergelijkende onderzoek is om een antwoord te vinden op de vraag of de Hollandse raadpensionaris onderdeel is van een vroegmodern politiek-bestuurlijk experiment. Deze vraag is aan de ene kant lastig te beantwoorden, omdat uit het historiografisch overzicht is gebleken dat er geen archetype bestaat van een eerste minister. Aan de andere kant kunnen we vaststellen dat er in veel zeventiende-eeuwse monarchieën een functionaris was die in opdracht of in naam van de vorst het koninklijke bestuur coördineerde. Vanuit praktische overwegingen heb ik ervoor gekozen deze figuren aan te duiden met de term eerste minister.

Uit de benadering van de eerste minister met behulp van de vier functies van de raadpensionaris kan geconcludeerd worden dat deze functies ook bij hem te herkennen zijn. Voorbeelden van zijn invloed op het voorbereiden en afwikkelen van het besluitvormingsproces (*ambtelijke functie*) liggen in de literatuur weliswaar niet voor het oprapen, maar het kost geen moeite om illustraties van zijn executieve (*uitvoerende functie*), bestuurlijke (*politieke functie*) en vertegenwoordigde rol (*representatieve functie*) te vinden. Elke eerste minister uit dit hoofdstuk probeerde door middel van patronage greep te krijgen op staatinstituties, zoals het leger en de belastinginning. Vrijwel allemaal bekleedden ze hoge hof functies en gebruikten hun nabijheid tot de vorst om de belastingheffing, buitenlandse en de religieuze politiek naar hun hand te zetten. Zonder uitzondering representeerden de eerste ministers hun vorst tegenover andere vorstenhuizen en regeringen en tegenover de eigen adel, de lokale en de nationale parlementen.

Wat betekent de conclusie dat de ambtelijke, uitvoerende, politieke en representatieve functie van de raadpensionaris ook zichtbaar is bij de zeventiende-eeuwse minister? We moeten niet vergeten dat de groep bestudeerde eerste dienaren beperkt is en dat de mate waarin hij deze functies kon uitoefenen afhing van de staatkundige omstandigheden, zijn persoonlijkheid en de ruimte die de vorst hem bood. Bovendien ligt de nadruk in dit hoofdstuk op zijn politiek-bestuurlijke positie en niet op de vertrouwensband die hij had met de koning. Desalniettemin laat de aanwezigheid van de vier functies zien dat er sprake is van aanzienlijke overeenkomsten tussen de diverse zeventiende-eeuwse eerste ministers. Voor het onderzoek naar de Hollandse raadpensionaris is dat een belangrijke constatering. Hij was niet de enige

die in een tijd waarin de staatsvorming net op gang was gekomen, al improviserend de nationale politiek coördineerde en de rudimentaire instituties aanstuurde. Er zijn dus wel degelijk argumenten om de Hollandse raadpensionaris te beschouwen als onderdeel van een vroegmodern, Europees politiek-bestuurlijke experiment.

CONCLUSIE

De raadpensionaris van Holland is één van de bekendste personages uit de Gouden Eeuw. Om deze reden kon hij altijd op veel aandacht rekenen van historici, met de kanttekening dat de belangstelling zich beperkte tot de bekendste raadpensionarissen, vooral Johan van Oldenbarnevelt en Johan de Witt. Voor het ambt zelf is altijd minder interesse geweest. Onduidelijkheid over wat het raadpensionarisschap precies inhield was één van de oorzaken: was hij de dienaar of juist de leider van de Staten van Holland? Dit boek biedt een analyse van het raadpensionarisschap met als doel beter te begrijpen welke functie de Hollandse raadpensionaris had binnen zijn gewest en binnen de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Hiertoe zijn drie bekleeders van het ambt in de zeventiende eeuw, naast Oldenbarnevelt en De Witt ook Gaspar Fagel, met elkaar vergeleken.

Om het raadpensionarisschap extra reliëf te geven heeft dit onderzoek ook een internationale component. Diverse Europese monarchieën kenden koninklijke functionarissen die een overeenkomstige centrale rol hadden in het staatsbestel. Zij staan onder verschillende namen bekend, zoals secretaris, kanselier, geheimraad of *premier ministre*, maar ik gebruik voor hen de overkoepelende term eerste minister. Vanwege de overeenkomsten tussen beide functionarissen zijn de Hollandse raadpensionarissen niet alleen onderling vergeleken worden, maar ook met de eerste minister.

De literatuur is niet behulpzaam bij het plaatsen van de raadpensionaris in een Europees kader. In Nederlandse en in internationale studies wordt hij alleen in de context van het staatsbestel van de Republiek geplaatst; bovendien is het beeld dat over de raadpensionaris naar voren komt erg diffuus. De ambiguïteit van de functie wordt benadrukt, zoals door Van Deursen, die de raadpensionaris vergeleken heeft met zowel een dienaar als een directeur.¹ Deze observatie, die door andere historici is overgenomen, is op zichzelf misschien wel juist, maar leidt niet tot een beter begrip van het ambt. Het is opvallend dat uit de literatuur over de eerste minister in vroegmodern Europa een vergelijkbaar beeld naar voren komt. De historiografie over deze functionaris is gevangen in de tegenstelling tussen favoriet, dus

¹ A.Th. van Deursen, 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: D.P. Blok [et al], *Nieuwe Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel V, (Bussum 1980), 350-387, aldaar 362.

ondergeschikte, en plaatsvervanger van de vorst, waarbij de nadruk meestal ligt op zijn favorietenrol. Net als bij de raadpensionaris voldoen beide begrippen niet als aanduiding voor de functie.

Aan het comparatieve onderzoek van dit boek ligt de hypothese ten grondslag, dat de raadpensionaris en de eerste minister een soortgelijke coördinerende rol hadden in het besluitvormingsproces. Het geïmproviseerde karakter van hun optreden kan gekenschetst worden als een vroegmodern bestuurlijk experiment. Eerste ministers zoals Richelieu en Olivares stuurden, net als Oldenbarnevelt en De Witt, met kunst-en-vliegwerk de instituties aan om de zich ontwikkelende staat te laten functioneren. De hoofdvraag dit boek luidt daarom: kan de Hollandse raadpensionaris in de zeventiende eeuw gezien worden als de eerste minister van de Republiek?

Onderzoeksmethode

Om beter inzicht te krijgen in de rol van de Hollandse raadpensionaris tijdens de Republiek en om de tegenstelling tussen dienaar en minister op te lossen, introduceer ik een nieuwe manier om het raadpensionarisschap te analyseren. Hierbij kijk ik niet alleen naar zijn positie in het staatsbestel, maar ook naar de manier waarop hij zijn ambt uitoefende. Op basis van zijn instructie onderscheid ik vier functies van de raadpensionaris: een ambtelijke, een uitvoerende, een politieke en een representatieve functie. Het idee om het raadpensionarisschap op functieniveau te bestuderen is geïnspireerd door het werk van Larry D. Terry over bestuurlijk leiderschap van moderne ambtelijke organisaties.² De functiebenadering helpt om de discussie over de eerste minister uit te tillen boven het favorietendiscours.

Voor een nadere invulling van de functieanalyse heb ik gebruik gemaakt van het *Prime Ministerial Power Analysis*-model van de Britse politicoloog Philip Norton.³ Met dit model, dat ik heb aangepast voor de zeventiende eeuw, kunnen de omstandigheden waarmee de raadpensionaris te maken kreeg in kaart worden gebracht. De omstandigheden zijn de machtssituatie (van de raadpensionaris), de verwachtingen van de steden in de Staten van Holland en de internationale politiek. De invulling van het functiemodel met het *Prime Ministerial Power Analysis*-model maakt het

² Larry D. Terry, *Leadership in Public Bureaucracies. The Administrator as Conservator* (Thousand Oaks 1995).

³ Philip Norton, 'Prime Ministerial Power: A Framework for Analysis', in: *Teaching Politics* 16 (1987) III, 325-345.

mogelijk om voor elke individuele raadpensionaris aan te geven hoe de omstandigheden zijn functioneren beïnvloedden; bovendien kunnen de raadpensionarissen zo met elkaar vergeleken worden.

Het onderzoek naar de Hollandse raadpensionaris bestaat uit een dubbel comparatief onderzoek dat vier stappen omvat. De eerste stap bestaat uit de gevalstudies naar de raadpensionarissen Oldenbarnevelt, De Witt en Fagel (hoofdstuk 3 tot en met 6). De analyses laten behalve een verschillende hoofdpersoon ook een verschillende situatie zien waarin de raadpensionaris opereerde, respectievelijk het einde van de samenwerking tussen de raadpensionaris met de stadhouder, de raadpensionaris zonder bemoeienis van de stadhouder en de raadpensionaris onder een stadhouderlijk bewind. Deze vier hoofdstukken zijn een vergelijking in de tijd. De tweede stap is de inventariserende analyse van de eerste minister in Europese monarchieën aan de hand van de vier functies (hoofdstuk 7). Dit is een vergelijking in de ruimte. De derde stap zet de drie raadpensionarissen naast elkaar en de vierde vergelijkt de raadpensionaris met de eerste minister. Deze derde en vierde stap vormen de kern van deze conclusie.

De vier functies van de raadpensionaris

In de vier gevalstudies is gekeken naar de individuele raadpensionarissen. Volgt vanuit deze afzonderlijke studies volgt hieronder een synthese van de vier functies van de raadpensionaris in Holland en in de Republiek.

De ambtelijke functie

De ambtelijke functie van de raadpensionaris hield in dat hij verantwoordelijk was voor de voorbereiding en de afwikkeling van de besluitvorming in de Staten van Holland. Zo stuurde de raadpensionaris de punten van beschrijving (agenda) aan de steden toe en zorgde hij tijdens en na de Statenvergadering voor het vastleggen en het verspreiden van de resoluties.

De ambtelijke werkzaamheden van Oldenbarnevelt bestonden onder meer uit het voorbereiden van besluiten, die vervolgens door de Staten van Holland als hamerstuk werden overgenomen. Vrijwel tot aan zijn arrestatie hield hij zich hiermee bezig. Voor De Witt vormden de ambtelijke bezigheden ook een belangrijk deel van zijn werkzaamheden, maar in het hoofdstuk over zijn optreden in Overijssel en zijn bemoeienis met de veldmaarschalk komt dit aspect minder sterk naar voren. Dat was anders tijdens de Tweede Engelse oorlog, toen De Witt voortdurend aanwezig

was bij alle commissievergaderingen met betrekking tot de oorlog en toen hij als gedeputeerde op de vloot van alle beslissingen schriftelijk verslag deed. Fagel week als raadpensionaris niet af van dit patroon. Tijdens het conflict in de Staten van Holland over de legervergroting droeg hij zorg voor het administratieve werk dat samenhang met de vergaderingen van de stemhebbende steden.

De ambtelijke werkzaamheden van de raadpensionaris waren weinig opzienbarend en daardoor blijven ze in de literatuur op de achtergrond. Desalniettemin was de administratieve afwikkeling van de besluitvorming van groot belang voor het bestuurlijk functioneren van Holland en de Republiek.

De uitvoerende functie

Naast alle administratieve werkzaamheden die samenhangen met de vergaderingen van de Staten van Holland hield de raadpensionaris zich ook bezig met de voorbereiding en de uitvoering van resoluties. Deze functie was strikt genomen geen onderdeel van zijn instructie, maar wilde een raadpensionaris invloed houden op het bestuur, dan moest hij zich bemoeien met de uitvoering van alle besluiten.

Tijdens de Bestandstwisten probeerde Oldenbarnevelt in de Staten van Holland het conflict tussen de remonstranten en de contraremonstranten te beëindigen. Hij organiseerde een aantal debatten tussen Gomarus en Arminius en nam het initiatief tot de tolerantieresolutie, die door de meerderheid van de Staten werd aangenomen. De Witt bemoeide zich intensief met de aanstelling van een nieuwe veldmaarschalk voor het Staatse leger en kreeg de Friese stadhouder Willem Frederik, die deze post ambieerde, zover dat hij het stadhouderschap van Overijssel ervoor opgaf. Het voorbeeld dat bij uitstek de uitvoerende functie illustreert is De Witts aanwezigheid op de vloot in 1665, om te zorgen dat de Nederlandse oorlogsschepen de confrontatie met de Engelsen zouden aangaan. De Witts opvolger Fagel stemde met stadhouder Willem III af hoe Amsterdam werd aangepakt in de Staten van Holland. De raadpensionaris leidde de bezending aan de stad en was ook verantwoordelijk voor de verzegeling van het archief in het Amsterdamse logement in Den Haag. Via de correspondentie die hij in navolging van Oldenbarnevelt en De Witt voerde met Nederlandse en buitenlandse gezanten, kon hij de buitenlandse politiek van de Republiek mede vormgeven.

De analyse van de gevalstudies laat zien dat de invloedrijkste raadpensionarissen van de zeventiende eeuw zich nadrukkelijk bemoeiden met de totstandkoming en de uitvoering van de resoluties van de Staten van Holland. Niet zelden overschreden

zij hiermee hun instructie, maar dat was noodzakelijk om invloed te kunnen uitoefenen op het bestuur van het gewest en, via Holland, op dat van de Republiek.

De politieke functie

Sinds de benoeming van Oldenbarnevelt was de raadpensionaris naast de technische ook de inhoudelijke voorzitter van de Staten van Holland. In combinatie met zijn instructie om bij te dragen aan eensgezinde besluitvorming onder de stemhebbende steden leverde hem dat *de facto* de politieke leiding op in Holland. Uit het onderzoek komt naar voren dat de raadpensionaris de mogelijkheden tot politieke beïnvloeding altijd heeft ten volle benut. Als ambtenaar van de Staten van Holland was hij strikt genomen niet in de positie om de koers van het gewest te bepalen. Zolang hij echter de stemhebbende steden – het liefst unaniem – achter zijn plannen wist te krijgen, kon hij de politieke leiding van het gewest uitoefenen. Dankzij het economische en demografische overwicht van Holland kon de raadpensionaris ook een sturende rol spelen in de Republiek. De raadpensionaris vond in de stadhouder een concurrent voor wat betreft de politieke leiding. Uit het conflict tussen Oldenbarnevelt en Maurits werd de les getrokken dat beide ambten niet gelijkwaardig naast elkaar konden bestaan. Vanaf dat moment speelde de raadpensionaris de tweede viool als er naast hem ook een stadhouder in functie was.

Tijdens het regentenbewind na 1650 kwam de leiding van de Republiek voor het eerst alleen bij de Hollandse raadpensionaris te liggen. De Witt werd niet alleen in zijn eigen gewest als de politieke leider gezien, maar ook in andere gewesten, zoals in Overijssel. Daar bemiddelde hij in het bestuurlijk schisma binnen de gewestelijke Staten. De economische concurrentie was een onderwerp dat De Witt ook bezighield. Na de Eerste Engelse Oorlog nam hij het voortouw bij de bouw van nieuwe, moderne oorlogsschepen en tijdens de Tweede was hij *de facto* opperbevelhebber van de Nederlandse vloot. Fagel spande zich na het hoogopgelopen conflict tussen de stadhouder en Amsterdam in om de verhouding tussen beide partijen te normaliseren. De gesprekken achter de schermen, die hij voerde met medeweten van de stadhouder, pasten ook bij zijn instructie om de eenheid onder de Hollandse steden te bewaren.

De politieke functie, zo toont mijn analyse aan, vormde voor de raadpensionaris de mogelijkheid om Holland te besturen. In tijden dat er geen stadhouder was kon hij dankzij het economische en demografische overwicht van het gewest, ook de buitenlandse politiek van de Republiek beheersen. Wanneer er een Oranje-stadhouder

in functie was, dan moest de raadpensionaris met zijn beleid diens politieke uitgangspunten steunen.

De representatieve functie

Naast de ambtelijke, uitvoerende en politieke functie had de raadpensionaris een representatieve functie. De functie valt niet direct uit zijn instructie af te leiden, maar maakte – zo laat dit onderzoek zien – een wezenlijk onderdeel uit van de uitoefening van zijn ambt. De raadpensionaris was de belangrijkste vertegenwoordiger van Holland. In de eerste plaats zagen velen binnen en buiten de Republiek hem als de verpersoonlijking van de meerhoofdige Staten van Holland. Zo vertolkte hij in de Staten-Generaal het standpunt van zijn principalen, de Hollandse steden. In de tweede plaats voerde de raadpensionaris, als vertegenwoordiger van het belangrijkste gewest, de correspondentie van de Staten-Generaal met Nederlandse diplomaten en buitenlandse vorsten en gezanten. Wanneer er geen stadhouder in functie was, werd de raadpensionaris als vanzelf het gezicht van de Republiek in Europa. In de derde plaats vertegenwoordigde hij onder een stadhouder diens politiek in Holland en in de Staten-Generaal. In die perioden had hij een dubbele representatieve functie, namelijk als vertegenwoordiger van de stadhouder en van de Staten van Holland.

Op het moment dat Oldenbarnevelt raadpensionaris werd van Holland bevond de Opstand zich in een kritieke fase. Aangezien Maurits op dat moment nog een jonge, onervaren stadhouder was, die zijn aandacht concentreerde op de oorlog tegen Spanje, werd Oldenbarnevelt daardoor vrijwel automatisch de vertegenwoordiger van Holland en de Republiek. Zijn dominante positie als raadpensionaris zorgde er ook voor dat hij het gezicht werd van de godsdienstpolitiek van de Staten van Holland.

Toen De Witt raadpensionaris werd was de stadhouderzetel in de meeste gewesten vacant. Op generaliteitsniveau was er door het wegvallen van de stadhouder een machtsvacuüm ontstaan en dat vulde De Witt op als leider van het machtigste gewest. Als *Hollandse* raadpensionaris besliste hij in feite over een *generaliteitsambt*, de nieuwe veldmaarschalk, en werd hij gevraagd om te bemiddelen tussen twee partijen in de gescheurde Staten van Overijssel.

Onder stadhouder Willem III kreeg Fagel een dubbele representatieve functie. In de Staten van Holland was hij in de eerste plaats de vertegenwoordiger van de

stadhouderlijke buitenlandse politiek en pas in de tweede plaats de belangenbehartiger van de Hollandse steden, zoals blijkt uit het conflict met Amsterdam.

De raadpensionaris als vroegmoderne bestuurder

De analyse van de Hollandse raadpensionaris aan de hand van de vier functies laat zien dat hij een coördinerende rol had op gewestelijk en op generaliteitsniveau. De Republiek was een gedecentraliseerde staat, maar kon zich niet onttrekken aan enige vorm van centralisatie, voornamelijk op militair en diplomatiek vlak. Bij gebrek aan een centrale regering en een vorst viel de samenbindende en sturende functie toe aan de raadpensionaris. Dankzij het Hollandse geld kon hij ook de besluitvorming binnen de Staten-Generaal bepalen. De leidende rol moest de raadpensionaris delen met de stadhouder. Was die in functie, dan ondersteunde hij de stadhouderlijke politiek, was het ambt vacant, dan groeide de raadpensionaris uit tot de leider van Holland en de Republiek.

De raadpensionaris en de eerste minister

De vier functies van de raadpensionaris passen bij het vroegmoderne bestuurlijke experiment, dat in veel Europese landen bestond. Het aansturen van de belastinginning, de jurisdictie en het leger en de vloot gebeurde nauwelijks volgens vaste regels en procedures, maar vond veel meer plaats op experimentele wijze – vandaar de term vroegmodern bestuurlijk experiment. Formeel maakten de coördinerende functies dan ook geen onderdeel uit van de raadpensionaris' bevoegdheden, maar ze waren in de praktijk nodig om de gedecentraliseerde Republiek via Holland te laten werken. Van de vier functies is alleen de ambtelijke direct in de instructie terug te vinden. De politieke en de representatieve functie vallen weliswaar uit diverse artikelen af te leiden, maar de echte invloed die de raadpensionaris eraan kon ontleen staat er niet in omschreven. De uitvoerende functie ontbreekt in het geheel. Geen van de functies is overigens belangrijker dan de andere. Juist de combinatie van de vier was nodig om het besluitvormingsproces in de Republiek op gang te brengen en te houden.

De eerste minister in vijf West-Europese monarchieën is het onderwerp van het laatste hoofdstuk van dit boek. Het optreden van een aantal van deze koninklijke functionarissen is vergeleken aan de hand van de vier functies van de raadpensionaris. Daaruit komt naar voren dat er naast talloze verschillen ook veel overeenkomsten bestaan tussen de eerste minister en de Hollandse raadpensionaris.

De eerste overeenkomst is de coördinerende taak van de eerste minister van het leger, het bestuur en de belasting. In de manier waarop hij dat deed zijn de uitvoerende en de politieke functie van de raadpensionaris te herkennen. De tweede overeenkomst betreft de vertegenwoordigende rol van de eerste minister tegenover de adel, de parlementen en andere mogendheden; hierin komt de representatieve functie terug. Net als bij de raadpensionaris springt deze functie het meest in het oog, want zij gaf de eerste minister aan de ene kant veel macht en invloed, maar leverde hem aan de andere kant ook veel kritiek op. De eerste ministers hadden ook de ambtelijke functie met elkaar gemeen, maar deze taak komt uit de literatuur niet sterk naar voren.

Naast de vergelijking tussen de raadpensionaris en de eerste minister aan de hand van de vier functies kunnen zij ook naast elkaar gezet worden met behulp van Nortons analysemodel. Hieronder wordt nagegaan welke invloed de machtsituatie, de verwachtingen van de principalen en de internationale situatie – de drie invloedscirkels van Norton – hadden op het optreden van beide typen functionarissen.

De machtsituatie van de Hollandse raadpensionaris werd bepaald door de Staten van Holland, de stad Amsterdam, de aanwezigheid van de stadhouder en de Staten-Generaal. De raadpensionaris werd gekozen en benoemd door de stemhebbende Hollandse steden en dat gaf hem een groot mandaat. Het draagvlak voor zijn beleid was echter geen vanzelfsprekendheid, want Amsterdam kon in de Statenvergadering dwarsliggen als ze vond dat haar belangen geschaad werden. Een nog grotere invloed op het doen en laten van de raadpensionaris had de aanwezigheid van een stadhouder. Beide ambten zaten elkaar in de weg en in de praktijk betekende dat dat de raadpensionaris zich schikte naar de wil van de stadhouder. De verhoudingen met de andere gewesten waren minder gecompliceerd, doordat de Hollandse financiën meestal doorslaggevend waren bij de besluitvorming in de Staten-Generaal.

De eerste minister had te maken met een geheel andere machtsituatie. Zijn positie stond en viel met de steun van zijn vorst. Zolang die achter hem bleef staan kon de eerste minister eigenlijk doen en laten wat hij wilde, maar zodra de vorst hem liet vallen was zijn carrière ten einde. De eerste minister beschikte over een smaller draagvlak dan de raadpensionaris en daardoor stond hij bloot aan veel meer kritiek. De hoge adel en de parlementen ervoeren zijn optreden als een inperking van hun vrijheden en probeerden voortdurend zijn positie te ondermijnen.

De verwachtingen van de Staten van Holland van hun raadpensionaris stonden in zijn instructie omschreven, maar die was voor meer dan één uitleg vatbaar.

Officieel had de raadpensionaris geen politieke rol in Holland (en in de Republiek). Zijn instructie droeg hem op, de Hollandse steden op één lijn te brengen en de Hollandse belangen tegenover de andere gewesten te behartigen. Zijn principalen verwachtten dus impliciet van hem dat hij optrad als de voorzitter van de Staten van Holland; in feite representeerde hij het veelhoofdige Hollandse bestuur. Wanneer er een stadhouder in functie was vertegenwoordigde de raadpensionaris ook diens politiek, maar wanneer deze positie vacant was groeide hij *de facto* uit tot de politieke leider van het gewest Holland en van de Republiek.

De verwachtingen die een vorst had van zijn eerste minister waren nog impliciet dan die van de raadpensionaris. De eerste minister bekleedde geen formeel ambt en er bestond dan ook geen officiële instructie. De titel eerste minister was meer een uitdrukking van de positie die hij in het bestuur innam. In het algemeen nam de koninklijke dienaar zijn vorst de aansturing van de steeds complexer wordende bureaucratie en instituties uit handen. Zodra hij niet meer voldeed, of zodra de macht hem naar zijn hoofd steeg, kwam de eerste minister ten val.

De internationale politiek had grote invloed op het bewind van de Hollandse raadpensionaris en de eerste minister. De relaties tussen landen werden in de zeventiende eeuw grotendeels bepaald door religieuze, dynastieke en commerciële conflicten, al dan niet uitgevochten aan de onderhandelingstafel of op het slagveld. Diplomatieke en militaire overwinningen konden beide functionarissen maken en breken. Zowel de raadpensionaris als de eerste minister dankten hun bestuurlijke overwicht aan de succesvolle coördinatie van de staatshuishouding en van het leger. Onenigheid over de militaire strategie tussen de raadpensionaris en de stadhouder of tussen de raadpensionaris en de Staten van Holland kon zijn leiderschap verlammen. Dat gold ook voor de eerste minister. Een verloren oorlog of een diplomatieke nederlaag leidde niet zelden tot zijn val.

De eerste minister van de Republiek

In dit boek heb ik laten zien op welke manier de Hollandse raadpensionaris een belangrijke rol speelde in het staatsvormingsproces van de zeventiende-eeuwse Republiek. Er zijn vier nieuwe gezichtspunten. In de eerste plaats kon de raadpensionaris een centrale rol in Holland en in de Republiek spelen door de vier functies die hij uitoefende. De ambtelijke functie hield in dat hij zorgde voor de schriftelijke afwikkeling van de besluitvorming, de uitvoerende gaf hem de mogelijkheid zich bezig te houden met het effectueren van de Statenresoluties, dankzij de politieke functie kon

hij leidinggeven aan de Staten van Holland en de representatieve versterkte de andere functies, doordat hij het gezicht werd van Holland in de Staten-Generaal.

In de tweede plaats vervulde de raadpensionaris ook een coördinerende rol wanneer een Oranje-stadhouder in functie was. Met behulp van de uitvoerende, politieke en representatieve functie maakte hij de stadhouderlijke politiek mogelijk door in de Staten van Holland te zorgen voor steun en voor financiering. Via het overwicht van zijn thuisgewest kon hij de wensen van de stadhouder in de Staten-Generaal realiseren. Kortom: onder de stadhouder had hij een dubbele representatieve functie, namelijk als vertegenwoordiger van de Staten van Holland en van de stadhouder.

In de derde plaats nam de raadpensionaris bij afwezigheid van de stadhouder diens samenbindende plaats in. In de Republiek was een persoon nodig die kon bemiddelen bij interne problemen in gewesten, of die in de Staten-Generaal verzet van gewesten tegen de gezamenlijke buitenlandse of militaire politiek kon overwinnen. In deze periode werd de raadpensionaris in binnen- en buitenland niet alleen gezien als de leider van Holland, maar ook van de Republiek.

In de vierde plaats past het optreden van de raadpensionaris bij het vroegmodern bestuurlijk experiment. De vier functies van de raadpensionaris kunnen namelijk ook onderscheiden worden bij de eerste minister in Engeland, Frankrijk, Brandenburg, Zweden en Spanje. De evenknie van de raadpensionaris probeerde op een vergelijkbare manier de centrale instituties in zijn land te coördineren.

Was de raadpensionaris in de zeventiende eeuw de eerste minister van de Republiek? Mijn onderzoek laat zien dat hij inderdaad zo gezien kan worden. Het gebruik van de functieanalyse toont aan dat de Hollandse raadpensionaris geen uitzondering was in de manier waarop hij het bestuur in de Republiek probeerde te laten werken en dat diverse eerste ministers op een vergelijkbare manier hun functie uitoefenden. Dankzij deze benadering is de tegenstelling tussen dienaar en directeur opgelost en dat geldt in hoge mate ook voor het favorietendiscours waarin de eerste minister gevangen zat. De raadpensionaris hoeft niet langer gezien te worden als het één of het ander. Dankzij de vier functies trad hij op als de eerste minister van de Republiek.

Reflectie op de onderzoeksmethode

Het gebruik van de vier functies van de raadpensionaris, het *Prime Ministerial Power Analysis*-model en de eerste minister als vergelijkingsmateriaal heeft veel nieuwe

inzichten opgeleverd. Daarnaast zijn er een paar aandachtspunten uit de onderzoeksmethode naar voren gekomen. In de eerste plaats moet steeds bedacht worden dat de vier functies van de raadpensionaris een moderne constructie zijn. Door het onderscheiden van deze functies lijkt het alsof de raadpensionaris duidelijk afgebakende taken had, terwijl daartussen in de zeventiende eeuw niet of nauwelijks een onderscheid werd gemaakt. Ook is het verschil tussen de functies in de praktijk niet altijd even duidelijk. Als een raadpensionaris correspondeerde met een gezant, oefende hij dan zijn ambtelijke, zijn politieke of zijn representatieve functie uit? Het tweede aandachtspunt betreft het gebruik van het *Prime Ministerial Power Analysis*-model. De aanpassing van dit model voor de zeventiende eeuw en de Nederlandse situatie bevredigt niet helemaal. In de Republiek waren bijvoorbeeld geen algemene verkiezingen en daarom zijn de verwachtingen van het electoraat (tweede omstandigheid) vertaald als verwachtingen van de stemhebbende steden in de Staten van Holland. Dat leidt tot enige overlap met de machtssituatie (eerste omstandigheid), waar de Staten ook deel van uitmaken. Een ander voorbeeld is de stad Amsterdam. Hoort die bij de machtssituatie of bij de verwachtingen van de steden? Ik heb er uiteindelijk voor gekozen de stad niet als aparte variabele in de machtssituatie op te nemen. Desalniettemin blijkt dat de modellen bij het onderzoek complementair zijn en dat de vergelijking met de eerste minister goed heeft uitgepakt om het raadpensionarisschap meer diepte te geven.

Het gebruik van de vier functies van de Hollandse raadpensionaris heeft het begrip van dit ambt voor de zeventiende eeuw vergroot. Het zou interessant zijn om dit onderzoeksmodel ook toe te passen op hun achttiende-eeuwse opvolgers. Over deze raadpensionarissen bestaan op een enkele uitzondering na geen moderne studies. De eerste waar dringend onderzoek naar gedaan zou moeten worden is Anthonie Heinsius. Hij begon zijn 31-jarige positie als raadpensionaris onder stadhouder Willem III, maar stond na diens dood nog twee decennia alleen aan het roer van de Republiek. Een analyse van Heinsius' loopbaan zou de invloed van de stadhouder op het functioneren van de raadpensionaris van extra reliëf kunnen voorzien. Onderzoek naar Van Slingelandt en Van de Spiegel, twee raadpensionarissen die het staatsbestel van de Republiek wilden hervormen, zou met de functieanalyse kan duidelijk kunnen maken hoe zij hun ambt zagen: hadden zij ook aandacht voor hun positie, of slechts oog voor bestuurlijke verbeteringen? Onderzoek naar Heinsius en zijn opvolgers kan duidelijk maken in hoeverre het raadpensionarisschap zich heeft ontwikkeld in de achttiende eeuw.

Conclusie

Het gebruik van de vier functies van de raadpensionaris heeft ertoe geleid dat de tegenstelling tussen dienaar en directeur is opgelost. De methode lijkt daarom vruchtbaar om ook toe te passen op de eerste minister in diverse Europese landen. De functieanalyse bevrijdt de eerste minister uit het favorietendiscours en maakt het mogelijk om naar zijn rol in het Europese staatsvormingsproces te kijken.

Bijlage – Instructie voor Gaspar Fagel (1672)

Instructie waer naer den Raedt-Pensionaris van 't gemeene Landt van Holland ende West-Vrieslandt hem in synen dienst sal hebben te reguleren.¹

ARTIKEL I [*Achtergrond en opleiding*]

Eerstelijck sal den Raedt-Pensionaris wesen een Persoon staende ter goeder naem ende fame, professie doende van de Ware Christelijcke Gereformeerde Religie, gelijk deselve alhier te Lande in de publijcke Kercken jegenwoordich beleden ende geleert wert, hebbende ervarentheydt en kennisse van 's Landts saecken, ende ten minsten nevens de Nederduytsche, in de Latijnsche en Fransche Talen geverseert.

ARTIKEL II [*Dienst buiten Holland alleen na toestemming Staten*]

Ende ten eynde het ghemeene Landt gestadigh van den Raedt-Pensionaris gediend magh werden, soo sal hy geene Officien, benefens het Raedt-Pensionarisschap, binnen ofte buyten de Provincie van Hollandt en West-Vrieslandt mogen bedienen, in eenigerhande praetext, uytgesondert alleenlijck soodanige, als de Heeren Staten selfs op hem soude mogen confereren.

ARTIKEL III [*In standhouden gebruiken en gewoonten*]

Sal gehouden wesen, naer sijn uysterste vermoegen, te besorgen, dat de Privilegien, Gerechtigheden, Coustumien ende Usantien van den Lande van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders de souverainiteyt ende autoriteyt van de Staten in alles geconserveert ende bewaert werde; gelijk hy oock gehouden sal zijn goedt regard te nemen, dat alle generale Wetten, Resolutien van ordre, Instructien ende Reglementen geobserveert ende naergekomen werden, ende bevindende t'eenigen tyde daer van te werden gedeveiert, sulcks ten dienste van den Lande, des noot zijnde, aen haer Ed. Groot Mog. te adverteren.

¹ *Resoluties van de Staten van Holland*, 19 augustus 1672. In Jeroen Bockel, *Gevormde kaders. Bureaucratische en professionele regulering van het werk van ambtenaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden* (Delft 2009) 235-244, is de instructie van Anthonie Heinsius opgenomen.

ARTIKEL IV [*Onpartijdig advies geven*]

Ende omme in alle gelegentheyt synen dienst ende advyse te mogen gebruycken, sal hem in alle saecken, soo van Quartieren, Steden, Dorpen ende Collegien van Hollandt ende West-Vrieland, als oock van andere Provincien ende Landen, soo veel dat Hollandt ende West-Vrieslandt soude moegen roeren, daer over t'eenigen tyde deliberatien soude mogen vallen, ter Vergaderinge van haer Ed. Groot Mog. neutrael ende onpartydich moeten houden in de selve saecken, niemandt ten dienste staen, advies ofte consultatie geven, en geensints van yemandt eenige Pensioenen ofte Gagien nemen.

ARTIKEL V [*Ambtelijke functie – technisch voorzitter Staten van Holland*]

Sal alle Dagхваerden van de Staten praecise waernemen op den dagh, tegens de welcke de beschryvinge is gedaen, ende sal als dan met de praesente Leden de be-soignes ter handt nemen, ende alle voorvallende saecken afdoen, ende den derden dagh in omvraege brengen de vacante Ampten ende Officien, omme daer van gedisponeert te werden, in gevalle sulcks met contentement, ende by goetvinden van de meeste der presente Leden verstaen sal werden.

ARTIKEL VI [*Ambtelijke, politieke en representatieve functie – bijwonen en adviseren Gecommitteerde Raden*]

Item, sal gehouden wesen ordinarie te compareren in het Collegie van de Heeren Gecommitteerde Raeden, midtsgaders ter Vergaderinge van de Heeren Staten Generael, alwaer hy niet meer als een adviserende stem sal hebben, ende bevindende in de Vergaderinghe van haer Hoogh Mog. enige saecken voor te vallen, waer op de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt behooren beschreven te werden, sal het selve refereren aen de Heeren Gecommitteerde Raeden voornoemt, omme naer rype deliberatie daer inne gedaen te werden, sulcks als voor den dienst van het Landt bevonden sal werden te behooren, ende 't geene hem by deselve Heeren Gecommitteerde Raeden, het zy omme de Staten te beschryven op eenige extraordinaris pointen, ofte om eenige andere depesches te doen, te laste geleydt sal werden, naerstelijck effectuieren.

ARTIKEL VII [*Ambtelijke functie – informeren van de stadhouder*]

Sal oock ghehouden wesen alle saecken van Staet kennisse te geven aen den Heere Prince van Orange, als Stadthouder van de hoogh-gemelte Provincie, oock by Missive, soo wanneer syne Hoogheydt in expeditie, ofte andersints absent soude mogen zyn, ten eynde hoogh-gemelte Heere Prince daer van na behooren moge wesen geïnformeert, omme daer op soodanige reflexie te maecken, als syne Hoogheydt ten dienste van den Lande sal oordelen te behooren.

ARTIKEL VIII [*Ambtelijke en uitvoerende functie – aanwezigheid en verslag van Staten-Generaal*]

Sal het werck van de Vergaderinge van de hooch-gemelte Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt beginnen des voormiddachs te negen uyren, ende des naermiddachs ten vier uyren, blyvende 's morgens gehouden ten elven af te breecken, omme de Vergaderinge van de Heeren Staten Generael tydelijck by te woonen, ende aldaer alle sacken ten besten van de Geunieerde Provincien in't generael, ende van de Provincie van Holland ende West-Vrieslandt in't particulier te helpen dirigeren, ten ware de importantie ofte de menichvuldigheyt van saecken, daer op spoedige conclusie mochte vereyscht werden, sulcke quame te verhinderen, mits t'elkens soo 's morgens als 's naermiddachs, buyten verlet door particuliere besoignes van Staet, een weynich tyds voor 't aenvangen van de Vergaderinge, hem latende vinden in 't Collegie van de Heeren Gecommitteerde Raden, om van haer te mogen verstaen de pointen, die sy noodich souden mogen oordelen ter Vergaderlinge in deliberatie gestelt te werden.

ARTIKEL IX [*Politieke functie – voorstellen doen*]

Sal ter Vergaderinge proponeren ende voordragen, 't gunt hy sal oordelen ten dienste van den Lande by haer Ed. Groot Mog. in deliberatie geleydt te moeten werden, ende de voorstellinge by hem te doen, in dier voegen sien te beleyden dat op elke Sessie, soo voor als na de middagh, t'elcken een omvrage tot conclusie moge werden gebracht.

ARTIKEL X [*Ambtelijke functie – opinie opnemen*]

Ende naer de ghedane Propositionen, sal hy den Edelen ende Steden daer op haer advis ende opinien laten verklaren sonder yemandt van de selve in het geven van haer advis, ende het verklaren van hunne opinien te interrumperen, ofte sijn advies daer

tusschen te verklaren, ten ware by yemandt van de Edelen ofte Steden sulcks op hem wierde begeert, ofte dan tot onderrichtinge van de Leden uyt de voorgaende Resoluties in de selve seacken, ofte wel op gelijcke gelegentheydt genomen ofte andersints, sulcks noodich ware.

ARTIKEL XI [*Politieke functie – eenheid brengen, concluderen en overstemmen*]

Sal in dier voegen de opinien ommevragen, en omgevraeght zynde, in saken van merckelijke importantie specialijck verklaren wat de meeste stemmen ofte opinien zyn, laborerende in alles, en voornamentlijck in deliberatien van gewichte de Leden te brengen, en te disponeren tot de meeste eenparigheydt, blyvende niet te min generalijck gehouden, volgens pluraliteyt van opinien, en niet anders op saken daer inne notoirlijck overstemminge plaetse heeft, te concluderen.

ARTIKEL XII [*Ambtelijke functie – spreektijd in de gaten houden*]

Ende ten einde de voorsz. Vergaderinge tot groot onghemack van de Leden, ende merckelijcken ondienst van den Lande, niet en werde opgehouden met noodeloose redenen, ende tedieuse rediten [herhalingen], soo sal hy Raedt-Pensionaris tot meerder facilitatie ende verkortinge van de besoignes, gehouden zijn de Leden buyten reden te langhwyligh ende met rediten adviserende, serieuselijck vermanen, hare opinien kortelijck ende succinctelijck te willen uytten.

ARTIKEL XIII [*Ambtelijke functie – geheimhouding*]

Item, sal den Raedt-Pensionaris aen niemandt, als aen de Leden ter Daghvaert gecommiteert, reveleren de opinien die by een yegelijck gegeven zijn, nochte oock de redenen daer toe geallegeert, ende voorts Secretet houden alle saecken in de Vergaderinge gehandelt, die behooren ofte andersints bevolen sullen worden Secretet te werden gehouden.

ARTIKEL XIV [*Ambtelijke functie – afhandeling financiën*]

Sal (de Vergadering compleet wesende) ter handt nemen de Pointen van beschryvinge, ende voor eerst die gene, die tot Geldtmiddelen zijn streckende, ende sal niet te min alle andere Pointen sommierlijck overgaen, om door het selve Middel de inclinatie van de Leden, so haest doenlijck, tot de voorsz. Pointen te mogen verstaen.

ARTIKEL XV [*Ambtelijke / politieke functie – omvraag tegenstanders resolutie*]

Sal by resumptie, op de Pointen besoignerende, alleen aenmanen ende sommeren de Leden die difficil zijn gebleven, sonder daer over een generale omvraag te doen, ten waere hy Raedt-Pensionaris sonderlinge redenen hadde, om anders te doen.

ARTIKEL XVI [*Ambtelijke functie – register van resoluties*]

Sal oock een pertinent Register maecken en houden van alle de Resolutien van de Staten, ende in't extenderen van de selve, soo veel mogelijk is, klaerheydt en kortheydt observeren, oock alle repetitien van voorgaende deliberatien eviteren [vermijden], ende tot dien eynde de Pointen van beschryvinge, ofte andere invalende sacken ten eerstenmaele met circumstantien extenderen, ende aenteekenen de difficulterende Leden in sijn particuliere Notulen, en soo lange de voorsz. Pointen niet geconsenteert, ofte de voorschreve saecken niet absolutelijck ter eenre ofte ter andere zyde afgedaen zijn, geene nieuwe extentien daer van maecken, ten ware eenige notabele veranderinge daer inne ware voorgevallen; sullende gehouden wesen alle Ordonnantie, Acten, Placcaten, Consenten, Resolutien, ende andere Depesches van importantie, selfs te extenderen, en voor het hoofd van elcke Depesche het sommier inhouden van dien te annoteren.

ARTIKEL XVII [*Ambtelijke / uitvoerende functie – resumptie resoluties*]

Item, sal besorgen, dat alle morgen in de Vergaderinge de Resoluties des daeghs tevoren ghenomen, ende die van Saturdaghs, des Maendaghs daer aen volgende werden resumeert; met dien-verstande nochtans, dat de Resolutien die promter executie zijn vereysshende, noch ten selven dage dat die ghenomen zijn (is 't doenlijck) geresumeert, ende van stonden aen sulcks, ende daer het behoort, ter executie ghestelt werden; ende wat aengaet de Resolutien op den lesten dagh in elcke Vergaderinge te nemen, sal den Raedt-Pensionaris de selve datelijck, ende voor het dimitteren [uiteengaan] van de Leden, in gevalle de selve gedisponeert konnen worden soo lange te vertoeven, ten minste kortelijck soo het de tijdt of materie anders niet en soude willen toelaten, op het papier brengen, ende de Vergaderinge voorlesen, omme de intentie van de Leden wel gevat zijnde, terstont daer naer voor gearresterde Resoluties te mogen werden uytgegeven; ende alsoo tot laste van den Secretaris staen de extensien van de Apostillen [kanttekening] ende Appointementen op de ordinars Requesten, soo sullen de selve, van importantie wesende, by den Raedt-

Pensionaris ende Secretaris te samen werden geresumeert, al eer de selve sullen werden uytgegeven.

ARTIKEL XVIII [*Ambtelijke functie – resolutie doorgeven aan secretaris Staten van Holland*]

Sal besorgen, dat de resumptie van de Resolutien gedaen zijnde, daer van noch dien avondt, ofte uytterlijck des daeghs daer aen, in handen van den Secretaris van haer Ed. Groot Mog. geleverd werde een wel gecollatonneerde Copie, om door ordre van den selven Secretaris ten spoedighsten te werden geregistreert, op dat soo de Leden van de Vergaderinge, als het Collegie van de Gecommitteerde Raden, des van nooden hebbende, van behoorlijcke Extracten mogen werden gediend.

ARTIKEL XIX [*Ambtelijke functie – bijhouden register binnenkomende stukken*]

Sal onder een pertinent ende perfect Register ende Index redigeren in goede ordre alle de Boecken, Stucken, Brieven en Papieren, het gemeen Landt concernerende, die in sijne handen sullen komen, ende die gene van de selve op de welcke geen verdere Resolutien te vallen staen, alle Jaren onder recepisse [reçu] overleveren in handen van de Bewaerder van de Chartres van haer Ed. Groot Mog.

ARTIKEL XX [*Ambtelijk functie – lidmaatschap specifieke commissies*]

Sal oock, eenige Leden by haer Ed. Groot Mog. tot particuliere besoignes gecommitteert wesende, ten selven dage dat de Resolutie daer toe sal zyn genomen, ofte uytterlijck des daegs daer aen 't Lidt, het welck in de Commissie de eerste is, doen behandigen de Acte Commissoriael, oock een bysondere Lyste houden van de soodanige Commissien, midtsgaders notitie van de sacken, die by enige Leden overgenomen ofte opgehouden zijn, ende alle welcke eenmael over sulcks, sonder merckelijcke verhandeling inde publique deliberatien kan geschiedenis yder Lidt het welck of in Commissie de eerste sal zijn, ofte eenige saecken overgenomen ende opgehouden sal hebben, opentlijck ende serieuselijck aenmanen, ten eynde de voorsz. Besoignes, en de overgenomen sacken respectieve naer behoren mogen werden gevordert.

ARTIKEL XXI [*Ambtelijke functie – aanwezigheid in GR en Staten-Generaal*]

Sal by absentie van de Vergaderinge, buyten merckelijck verlet ofte wichtige redenen ter contrarie, alle dagen, des voor ende naermiddaghs, als 't Collegie van de

Gecommitteerde Raden by een komt, hem aldaer op de gestelde uyre laten vinden, om alle deliberatien van gewichte, en oock de Pleydoyen, soo veel doenlijck, by te woonen, en des voormiddaghs nevens de Heeren Gecommitteerde Raden, welckers tourbeurte het wesen sal, ter Generaliteyt te verschynen, sigh mede aldaer te laten vinden.

ARTIKEL XXII [*Ambtelijke functie – verslag doen aan Staten van Holland*]

Sal rapport doen aen haer Edele Groot Mog. in 't begin van elcke Vergaderinge, wat zedert het scheidten van de laetst voorgaende Vergaderinge ter Generaliteyt, en in 't Collegie van de Gecommitteerde Raeden, van consideratie voorgevallen sal zyn, en voorts van tijdt tot tijdt van 't geene dagelijck ter Generaliteyt van gewichte sal wesen gepasseert.

ARTIKEL XXIII [*Ambtelijke / politieke functie – correspondentie Staten van Holland*]

Sal geen Missiven aen de Staten, of Gecommitteerde Raeden geaddressert, ende den Staet van den Lande betreffende, mogen achterhouden, maer die ter eerster occasie naer den ontfang van de selve moeten voortbrengen, om gelesen, ende den inhoudt van dien geweten te werden.

ARTIKEL XXIV [*Ambtelijke / politieke functie – correspondentie Nederlandse diplomaten*]

Sal met de Ministers van desen Staet, buyten, 's Landts residerende, van tijdt tot tijdt corresponderen, om deselve bequaem te maecken tot uytwerkinge van de intentie van de Regeringe, en tot dien eynde specialijck aen de selve suppediteren, en overschryven alle de Resolutien hier genomen werdende, en 't gunt verders in den Staet passeert, insonderheydt oock de redenen, expedienten ende argumenten, die hy sal oordelen de voorsz Ministers tot uytvoeringe van hunne last ende Commissie dienstigh te sullen wesen; wel-verstaende, dat hy eenige saken van teere consideratien aen deselve Ministers overschryvende, daer van communicatie geven sal aen de Heeren Staten, soo wanneer haer Ed. Groot Mog. Staetsgewyse vergadert sullen wesen, of andersints aen de Heere der selver Gecommitteerde Raden, daer by mede bescheydende de Heeren van het Noorderquartier, ter Vergaderinge van haer Ho. Mo. gedeputeert, ende dat hy oock ghehouden sal zyn te bewaren de Minuten van

de voorsz. Brieven van correspondentien, om t'allen tyden, des by haer Ed. Groot Mog. vermaent zynde, daer van exhibitie en lecture te kunnen doen.

ARTIKEL XXV [*Politieke functie – correspondentie buitenlandse diplomaten en vorsten*]

Sal aen Ministers van Koningen, Republikeuen, Princen, Potentaten, Staten ofte Steden, Vrunden ofte Geallieerden van desen Staet, d'occasie ende gelegentheydt sulcks presenterende ofte vereysschende, met behoorlijck circumspectie geven communicatie van soodanige saecken ende advisen als hy sal oordelen op hare respectieve Heeren ende Meesters reflectie te hebben, ofte de gemelte Ministers aengenaem te sullen zijn, ende met dienst, immers sonder ondienst van dese Staet henluymden gecommuniceert te sullen kunnen werden, oock wederomme uyt de ghemelte Ministers ontfangen openinge van alle alsulcke saecken, als de selve aen hem reciproqueelijck sullen gelieven te communiceren, doende van de pointen, die daer inne souden mogen influeren ofte resideren, uyt welckers kennisse aen de Regieringe hy sal oordeelen eenige vrucht getrocken te kunnen werden, rapport in de Vergaderinge van de Staten, ofte by absentie van de selve aen de Heeren Gecommitteerde Raden, in presentie van de Heeren Gedeputeerden van West-Vrieslandt ende den Noorderquartiere, ter Vergaderinge van de Heeren Staten Generael in loco zijnde, om daer op reflectie gemaect, of Resolutie genomen te werden ten meesten dienste van den Lande.

ARTIKEL XXVI [*Ambtelijke, uitvoerende en politieke functie – financiën bijhouden*]

Sal oock gehouden zyn pertinentelijck ende punctuelijck sich van tijdt tot tijdt te informeren op den staet der Financien van Hollandt ende West-Vrieslandt, omme t'elckens by den aenvanck van de Vergaderinge, met communicatie ende by goedvinden van de Gecommitteerde Raeden, ende voorts t'allen tyden, des versocht zynde, openinge te doen van de ware gelegentheydt van dien, midtsgaders van de veranderinge die daer inne soude mogen wesen gevallen, sonder nochtangs hem t'onderwinden [op zich nemen, mee bemoeien] het ordonneren ofte distribueren van 't stuck van de Finantie, maer daer mede laten geworden de Heeren Gecommitteerde Raden, die hy, des versocht zynde, sal gehouden zijn, daer op te dienen van advis.

ARTIKEL XXVII [*Verbod inmenging benoemingen*]

Ende sal hem op den Eedt verboden wesen, sich eenighsints te bemoeien met het verkiesen ofte stellen van eenige Officieren, Vroedschappen ofte andere Magistraten, en het vergeven van Ampten in de Steden ofte ten platten Lande, oock niemant, wie die soude mogen wesen, in de Vergaderinge van de Staten, of by de Gecommitteerde Raeden, ofte by Zijne Hoogheydt, ende in de Generaliteyt, niet anders dan volgens Resolutie van de Staten of Gecommitteerde Raden, ofte ten reguarde van Ampten, daer op de ordinaris Gedeputeerden ter Generaliteyt sonder rugge-spraecke disponeren, niet dan met communicatie ende goetvinden van de selve haer Edele Groot Mog. Gedeputeerden aldaer, nochte oock elders yemandt tot Officieren van Justitie, Finantie, ofte andere 't zy Militaire, 't zy Politicque Amten, oopentlijck, noch bedecktelijck mogen recommanderen, het en ware sijn Raedt-Pensionaris naeste Vrunden tot Susters ende Broeders Kinderen incluis, het welck als dan aen sijne discretie gelaten wert; wel-verstaende, dat het den Raedt-Pensionaris in 't regard van alle anderen vry sal staen, sijne sentimenten, en consideratien over de Persoonen te uytten, soo wanneer hem het selve by Haer Ed. Groot Mog., den hoogh-gemelten Heere Prince van Orange, de gemelte Heeren Gecommitteerde Raede, eenigh Lidt, ofte Leden van haer Ed. Groot Mog. Vergaderinge, ende de Heeren Gedeputeerden ter Generaliteyt soude mogen werden gevergt of gevraegt, sonder sikh echter in eenige sollicitanten, ofte recommandatien te mogen inlaten, dan alleen ten aensien van sijne Vrunden als vooren.

ARTIKEL XXVIII [*Verplichting om aan commissiereizen deel te nemen*]

Sal mede alle Commissien en Reysen, die hem by de Staten binnen de Geunieerde Landen te laste geleydt souden mogen worden, neerstelijck ende getrouwelijck achtervolgen.

ARTIKEL XXIX [*Woonplaats en toestemming voor verblijf elders*]

Sal geduyrende synen dienst, sijn ordinaris woonplaetse hebben in den Hage, ende buyten de selve niet mogen vernachten, als met voorweten ende goetvinden van de Heeren Gecommitteerde Raden, ende sich niet buyten de Geunieerde Provincien begeven, als met kennisse ende verlof van de Staten selfs.

ARTIKEL XXX [Verbod aannemen geschenken]

Ende sal den voorsz. Raedt-Pensionaris Eedt doen, dat hy hem naer alle de voorsz. Pointen, naer uytterste vermogen sal reguleren, en voorts al tot dienste van de Lande van Hollandt ende West-Vrieslandt doen, dat een goedt ende getrouw Raedt-Pensionaris schuldich is, ende behoort te doen; oock geene giften, gaven ofte geschencken by de beschreven Rechten eenighsints verboden, mogen ontfangen, genieten ofte profiteren, ofte doen ontfangen, genieten ofte profiteren, en dat van niemandt, het zy Steden, Collegien, Compagnien, Kameron, Personagien, ofte particuliere Persoonen, ten ware nochtans dat hy wiste dat die geene, de welcke aen hem yets, by de beschreve Rechte gepermitteert, mochten komen aen te bieden, eenige saken, aen haer Ed. Groot Mog. of der selver Gecommitteerde Raden, te doen hadde, ofte apparentelijck te doen soude krygen, in welcken gevalle hy niets ter werelt, hoe kleyn of gering het oock soude mogen wesen, sal mogen aennemen.

ARTIKEL XXXI [Verbod aannemen geschenken voor klerken]

Sal mede, soo veel in hem is, besorgen, dat sijne eerste en andere Clercqven, geen giften, gaven, ofte geschencken komen te ontfangen, genieten ofte profiteren, doen ontfangen, genieten, ofte profiteren van eenige dingen, hoe kleyn die oock souden mogen wesen, selfs niet van eetbare Spijse ofte Dranck, en dat van niemandt, hetzy Steden, Collegien, Compagnien, Kameron, Personagien, of particuliere Persoonen, onder wat praetext het oock soude mogen wesen.

ARTIKEL XXXII [Bezoldiging]

Voor welcke diensten den voorsz. Raedt-Pensionaris jaerlijcks voor Pensioen ofte Gagie ghenieten sal uyt de Gemeene Landts Impostion de somme van 6000. Caroli guldens, daer van t'elcken vierendeel-jaers een vierendeel sal werden betaeldt.

ARTIKEL XXXIII [Termijn ambtsperiode]

Den dienst van den Raedt-Pensionaris sal duynen den tijdt van vijf Jaren, welke ge-expireert zynde, van nieuws sal werden gedelibereert op het verkiesen van eenen anderen, ten ware met de meeste stemmen goedtgevonden wierde desen wederom in dienst aen te nemen op dese Instructie, die oock van nieuws in de Vergaderinge gelesen, ge-examineert, gearresteert, en by desen besworen sal werden; ende sal geduyrende synen dienst, synen rang en sessie moeten nemen beneden de Staten, en Gecommitteerde Raden respectieve ende de Leden van dien.

ARTIKEL XXXIV [*Verbod om bij ander gewest als raadpensionaris in dienst te treden*]

Ende in soo verre hy in desen dienst niet en wordt gecontinueert, sal geene andere Staten buyten de provincie van Hollandt moghen bedienen, als met consent ende voorweten van de Heeren Staten.

Aldus gearresteert in de volle Vergaderinge van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten voornoemt, in den Hage den negentienden Augusti 1672

ARCHIEVEN, BRONNEN EN LITERATUUR

Archieven

Erfgoed Leiden en omstreken, Leiden

Stadsarchief Leiden (Stadsbestuur (SAII)), toegangsnr. 0501A

I Archief van het algemeen en dagelijks bestuur

Vroedschapsresoluties, 1672-1688, inv.nr. 522

III Archief van de gedeputeerden ter dagvaart

Stukken van de gedeputeerden ter dagvaart, inv.nr. 9274

Stukken binnengekomen bij Pieter Burgersdijk, inv.nr. 9293

Verslagen van de Leidse gedeputeerden ter dagvaart, 1681-1684, inv.nr. 9310

Historisch Centrum Overijssel, Zwolle

Stadsbestuur Zwolle, archieven van de opeenvolgende stadsbestuur, toegangsnr. 0700

Drostambt Salland, toegangsnr. 0032

Drostambt Twente, toegangsnr. 0033

Koninklijke verzamelingen, Den Haag

Archief Willem III, Koning van Engeland, Schotland en Ierland, Prins van Oranje, toegang A16

Nationaal Archief, Den Haag

Archief van de Staten-Generaal, toegangsnr. 1.01.02

Admiraliteitsliassen

Verbalen van Johan de Witt e.a. als gedeputeerden op de vloot, toegangsnr. 1.01.46

Archief van het Haagse Besogne

Archief Familie Fagel, toegangsnr. 1.10.29

Archief van de Staten van Holland, toegangsnr. 3.01.04.01

Archief Dagvaarten en Besognes van stemhebbende Steden

Dordrecht, toegangsnr. 3.01.08.04

Hoorn, toegangsnr. 3.01.08.08

Archief raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, toegangsnr. 3.01.14

Archief van Adriaan Pauw, toegangsnr. 3.01.16

Archief raadpensionaris Johan de Witt, toegangsnr. 3.01.17

Archief raadpensionaris Gaspar Fagel, toegangsnr. 3.01.18

Stadsarchief Amsterdam, Amsterdam

Archief van de Vroedschap: resoluties met munimenten of bijlagen, toegangsnr. 5025
Minumenten bij de vroedschapsresoluties, inv.nr. 107 en 108.

Archief van de Burgemeesters; missiven aan de burgemeesters, toegangsnr. 5026
Cornelis Witsen, burgemeester en gedeputeerde ter Staten-Generaal, 1684-1685,
inv.nr. 115, film 8048.

Archief van Burgemeesters: stukken betreffende verscheidene onderwerpen, toegangsnr. 5028

Geschillen met de stadhouder over troepenwerving en herstel goede correspondentie, 1683-1684, inv.nr. 497.

Geschillen met de stadhouder 1683-1684, over de verzegeling van de stadspapieren in het Logement van Amsterdam in Den Haag, inv.nr. 498.

Archief van de Burgemeesters: missiven en notulen van gedeputeerden ter dagvaart, toegangsnr. 5029

Aantekeningen van de vergaderingen van de Staten van Holland en de besognes, 1684, inv.nr. 44.

Missiven van de gedeputeerden ter dagvaart aan de burgemeesters, 1683 en 1684, inv.nr. 84 en 85.

Collectie stadsarchief Amsterdam: handschriften, toegangsnr. 5059

Collectie Bontemantel, *Resolutiën van den Raad 1653-1686*, 3 delen, inv.nr. 24-26.

Westfries Archief, Hoorn

Oud-archief Medemblik, toegangsnr. 0715-02

Aantekeningen van Medemblik in de vergaderingen van de Staten van Holland, 1587-1645, opgemaakt door de stadssecretaris Frans Pietersz., 1610-1617, inv.nr. 10 t/m 31.

Gedrukte primaire bronnen

- [Anoniem] (1706), *Resolutien der heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland van consideratie, ende oock voor de toekomende tyden dienende, genomen zedert den aenvangh der bedieninge van den Heer Johan de Witt 1653-1668*, Utrecht.
- [Anoniem] (1730), *The Character of an Ill-Court-Favourite: representing the Mischiefs that flow from Ministers of State when they are more Great than Good*, [vertaling uit het Frans], Londen.
- Avaux, J.A. de Mesme, graaf van (1754), *Negotiatiën van den Heer Graave D'Avaux, Ambassadeur van het Hof van Vrankryk by de Staten Generaal [...]*, [vertaling Pieter le Clerq], 3 delen, Rotterdam.
- Bergh, L.Ph.C. van den (1875), *Intendit tegen Mr. Johan van Oldenbarnevelt. Naar het oorspronkelijke in het Rijks-Archief met eenige bewijsstukken*, 's-Gravenhage.
- Birch, Thomas (ed.) (1742), *A Collection of the State Paper of John Thurloe*, 7 delen, Londen 1742.
Geraadpleegd via <http://www.british-history.ac.uk/search/series/thurloe-papers>
- Casteleyn, Abraham (1685), *Hollandse Mercurius, Verhalende de voornaemste saken van staet en andere voorvallen, die, in en omtrent de Vereenigde Nederlanden en elders in Europa in het Jaer 1684 zijn geschiet*, Haarlem, deel XXXV.
- Estrades, Godefroi graaf van (1711), *Letters and Negotiations of the Count D'Estrades, Ambassador from Louis XIV to the States-General of the United-Provinces of the Low-Countries, 1663-1669*, 3 delen, Londen [vertaling van idem (1709), *Lettres, mémoires et négociations de monsieur le comte d'Estrades, ambassadeur de Sa Majesté Très-Chrétienne auprès de leurs hautes puissances messeigneurs les Etats généraux des Provinces Unies de Paris-Bas, pendant les années 1663 jusques 1668 inclus*, Brussel.]
- Colenbrander, H.T. (1919), *Bescheiden uit vreemde archieven omtrent de groote Nederlandsche zeeoorlogen*, 2 delen, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Kleine serie, nr. 18 en 19, 's-Gravenhage 1919.
- [Crouch, Nathaniel], (1695), *The unfortunate Court-Favourites of England, exemplified in some Remarks upon the Lives, Actions and fatal Fall of divers Great Man, who have been Favourites to several English Kings and Queens etc.*, 6e druk, Londen.

- Fruin, R., G.W. Kernkamp en N. Japikse (1906-1913), *Brieven van Johan de Witt*, 4 delen, Werken van het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 18, 25, 31 en 33, Amsterdam.
- Fruin, R., en N. Japikse (1919-1922), *Brieven aan Johan de Witt*, 2 delen, Werken van het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 42 en 44, Amsterdam.
- Gramont, Armand de, graaf van Guiche (1744), *Herinnering aan Holland / Mémoires du comte De Guiche concernant les Provinces-Unies des Pais-Bas Unité*, Londen. Vertaling en uitgave door Ad van der Zee, 2013, z.p.
- Haak, S.P. (1934), *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, deel 1, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, nr. 80, 's-Gravenhage.
- Huijsen, Coos en Geerten Waling (red.) (2014), *Geboortepapieren van Nederland: de Unie van Utrecht, de Apologie van Willem van Oranje en het Plakkaat van verlating in het hedendaags Nederlands*, Amsterdam.
- Huygens, Constantijn jr. (1876-1888), *Journals van Constantijn Huygens, den zoon*, 4 delen, Werken van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht, Nieuwe reeks, nr. 23, 25, 46, Utrecht.
- Japikse, N. (1903), *Notulen gehouden ter Statenvergadering van Holland (1671-1675) door Cornelis Hop en Nicolaas Vivien*, Werken van het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 19, Amsterdam.
- Japikse, N. (1927-1937), *Correspondentie van Willem III en van Hans Willem Bentinck, eersten Graaf van Portland*, 5 delen, Rijks Geschiedkundige Publicatiën kleine serie, nr. 23, 24, 26, 27 en 28, 's-Gravenhage.
- Kernkamp, G.W. (1897), *Hans Bontemantel. De Regeeringe van Amsterdam, soo in't civiel als crimineel en militaire (1653-1672)*, Werken van het Historisch Genootschap, derde serie, nr. 7 en 8, Den Haag.
- Kinschot, G.L.R van (1852), 'Oorspronkelijke brieven van J. Boreel uit Zeeland en van 's Lands vloot aan R. van Kinschot', in: *Codex Diplomaticus Nederlandicus*, Historisch Genootschap te Utrecht, 2^e serie, I, deel 2, 7-80.
- Scheurleer, H. (1723-1727), *Brieven geschreven ende gewisselt tusschen den Heere Johan de Witt, Raedt-Pensionaris en Groot Segel-Bewaerder van Hollandt ende West-Vrieslandt [...]*, 7 delen, 's-Gravenhage.
- [Staten van Holland] (1653-1795), *Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt en Westvrielandt*. 280 delen.

- Temple, William (1705), *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, 7e druk, Londen.
- Trigland, J. (1650), *Kerckelycke geschiedenissen, begrypende de swaere en bekommerlycke geschillen, in de Vereenigde Nederlanden voor-gevallen [...]*, Leiden.
- [Uyttenbogaert, J.] (1647), *De Kerckelicke Historie, Vervattende verscheyden ghedenckwaerdige saken [...]* z.p.
- Veenendaal, A.J. (1962-1967) *Johan van Oldenbarnevelt. Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie*, deel 2 en 3, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, nr. 108 en 121, 's-Gravenhage.
- Veendelaal-Barth, J.W. (e.a) (1992-2005), *Particuliere notulen van de Vergaderingen van de Staten van Holland 1620-1640 door N. Stellingwerff en S. Schot*, 7 delen, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie nr. 200, 206, 217, 228, 245, 249 en 252, 's-Gravenhage.
- [Witt, Johan de] (1654), *Deductie, ofte declaratie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt; [...] Ingesteld ende dienende tot Justificatie Van 't verleenen van seeckere Acte van Seclusie, Raeckende 't employ van den Heere Prince van Oraisonne, 's-Gravenhage*, Kn. 7543. Hertaald door Serge ter Braake als *De Deductie van Johan de Witt: manifest van de ware vrijheid uit 1654*, Arnhem 2009.
- [Witt, Johan de] (1657), *Deductie van de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, dienende tot aenwysing van 't recht [...] de Staten vande provincien deser Vereenichde Nederlanden elck in 't bysonder competerende over, ende ontrent de militie*, 's-Gravenhage, Kn. 7879 en 7880.

Pamfletten

- Copie van den brief des Conings van Groot Britannien, gbeschreven aen de E.M. Heeren Staten Generael der Gheunieerde Provincien. Waer in hy sijn Advijs nopenende het different tusschen de Remonstranten ende Contra-Remonstranten overschrijft [...]* (1613), Kn. 2061.
- Resolutie vande Doorluchtige Mogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt tot den vrede der kercken [...]* (Den Haag 1614), Kn. 2110.
- Resolutie der H.M. Heeren de Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt genomen den 4. Augusti 1617 op H.M. name inghestelt ende aende Vroetschappen der Steden overghesonden [...]* (Den Haag 1618), Kn. 2502.

- Wy Vrede-rijck, de Recht-Heree, Opperste Gebieder ende Oudtste Voorsitter in de Heylige Vier- en Vry-schare der Landtschap van Over-IJssel* [Deventer 1654], Kn. 7675.
- Brief Van den Heer Vice-Admirael Cornelis Tromp, Aen de Heeren ter Admiraliteyt tot Amsterdam, wegens de Zeeslagh tegens de Engelsche, met den gevolge van dien* (1665), Kn. 9053.
- Hollantse-ontsteltenis, ofte t'Samen-spraeck, tusschen een Noort-Hollander, Zuyt-Hollander, ende een Amsterdammer, over de ongeluckige rescontre vande Hollandtsche oorloghs-vloot, tegens de Engelsche [...] den 13. ende 14. iunij 1665* (Hoorn 1665), Kn. 9068.
- Neerlanden en Engelsman t'samen redenkavelende over den Zee-strijt* [1665], Kn. 9069.
- Dampraatjen, over de laatste zeeslag, voorgevallen op den 13 en 14 juni 1665, tusschen de twee machtige zee-vlooten van Holland, en Engeland* (1665), Kn. 9070.
- Brief vande H. gedeputeerde in Texel, raeckende de ghevangens inde vloot, en doleantie over den vice-admirael Tromp* (1665), Kn. 9072.
- Conferentie en samen-spraek, tusschen den dogg. En den leeuw. Leggende in slaep, en wacker gemaect sijnde wort aengeport en gedwongen om te vechten* (1665), Kn. 9117.
- De Wakende Leeuw* [1665], Kn. 9117A.
- Openhertigh discours over de jegenwoordige gelegenteyt der Saecken tusschen een regent, capiteyn en coopman* [1665], Kn. 9125.
- Buer-Praetje tusschen een Borger en een Matroos, Aengaende de ghelegentheydt deses Tijds* [1665], Kn. 9125A.
- Zeelandts Discours Waer in getoont wert waerom desen Oorlogh met Engelandt is aengevangen [...] Gestelt in 't Samen-spraek, tusschen een matroos, een soldaet en een borger* [1665], Kn. 9125B en 9140.
- Papieren kogels geschooten in 't hondert van de Laf-hertige Capiteynen* [1665], Kn. 9077.
- Pertinent ende Autenticq Verhael, van al 't geen ghepasseert is, in, ende ontrent 's Lands Vloote, 's sedert den Zee-slagh op den 13. Junij 1665 [...]* (1665), Kn. 9096A.
- Zee-Journael, ofte Autenticq Verhael Uyt d'annotatien vande Heeren haer Hooghmogende Volmachtigde inde Vloot [...]* (Amsterdam 1665), Kn. 9102.
- Het derde Deel Ofte lesten Zee-Tocht Vande Groote Zee-Vloot des Vereenden Nederlandscgen Staets, deses iaers 1665 [...]* (z.p. z.j.) [1665], Kn. 9108.

- [Johan de Witt], *Copie van een missive, aen een goet Vrient geschreven, tot onder-richtinge van het gene gedurende de laetste expeditie ter Zee van consideratie is voorgevallen [...]* (Delft 1666), Kn. 9245 en 9245A.
- [Johan de Witt], *Verhael van't gepasseerde in de zee-slagh, tusschen de vlooten van Engelandt ende van de Vereenighde Nederlanden ('s-Gravenhage 1666)*, Kn. 9296.
- Natuurlijke echo, uytgegalmt over't eyndt van Cornelis en Jan de Wit* [1672], Kn. 10396.
- Jan de With vergeleken met Julius Casar* [1672], Kn. 10425.
- Bericht van een liefhebber der waarheit aan sijn vriend, over de tegenwoordige toestant van saken* (1684), Kn. 12125A.
- Nader bericht van een liefhebber der waerheit aen sijn vrind. Nopende de swevende verschille over de wervingh* (1684), Kn. 12128.
- [Gaspar Fagel], *Missive van een regent ter vergaderinge van [...] de heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, op den 16 februarij 1684 præsent zijnde geweest, aen een ander regent; over t'gene aldaer [...] voorgevallen is, by occasie van de communicatie van seeckere missive van den heere grave d'Avaux* (1684), Kn. 12130.
- De waarheit aan Philalethes* [z.j.], Kn. 12133C.
- Antwoord, op een missive van een regend, onder de name van Philalethes geschreeven, aen een also genaemde ander regend* (1684), Kn. 12134.
- Onnut discours, over de Antwoort op een missive geschreven by een regent, &c* (1684), Kn. 12136.
- Antwoort op het soo genoemde onnute discours, over de antwoorde op een missive geschreven by een regent* (Rotterdam 1684), Kn. 12138.
- Antwoord van Republiquain op het lasterschrift van den nieuwen Vargas [...]* (Amsterdam 1684), Kn. 12142.
- Missive aan N.N. Behelsende eenige remarques over de missive van een (soo genaemde) Regent ter Vergadering van het E.E. Groot Mogende [...]* (1684), Kn. 12146.
- [G. Fagel], *Declaratien van syn hoogheyt Wilhelm Hendrik [...] prince van Oran-gien, &c. behelsende de redenen die hem bewegen met de wapenen in het koningrijck van Engelant over te gaen tot bescherming van de protestantse religie* (1688), Kn. 12774.

Literatuur

- Aalders, J. (1980), *De Republiek en de vrede van Europa. Deel I Achtergronden en algemene aspecten*, Groningen.
- Alberts, Jaco, Eddy Habben Jansen en Diederik Smit (2013), *Het Haagse Binnenhof. Acht eeuwen centrum van de macht*, Den Haag.
- Alphen, Marc van, Jan Hoffenaar, e.a. (2019), *Krijgsmacht en handelsgeest. Om het machtsevenwicht in Europa 1648-1813*, Amsterdam.
- Asch, R.G. (2002), “‘Lumine solis.’ Der Favorit und die politische Kultur des Hofes in Westeuropa’, in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat*, 21-38.
- Asch, R.G. (2004), ‘Schlußbetrachtung. Höfische Gunst und höfische Günstlinge zwischen Mittelalter und Neuzeit. 18 Thesen’, in: Jan Hirschbiegel en Werner Paravicini, *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert*, Ostfildern, 515-531.
- Asch, R.G. (2016), ‘Patronage, Friendship and the Politics of Access: The Role of the Early Modern Favourite Revisited’, in: Raeymaekers en Derks, *The Key to Power?*, 178-201.
- Beddard, Robert (red.) (1991), *The Revolutions of 1688*, Oxford.
- Bender, James (2014), *Dutch Warships in the Age of Sail, 1600-1714. Design, Construction Careers and Fates*, Barnsley.
- Bérenger, Jean (1974), ‘Pour une enquête européenne : le problème du ministériat au XVIIIe siècle’, *Annales*, 29, I, 166-192.
- Bérenger, Jean (1999), ‘The Demise of the Minister-Favourite, or a Political Model at Dusk’, in: Elliott en Brockliss, *The World of the Favourite*, 256-268.
- Bergin, Joseph (1985), *Cardinal Richelieu. Power and the pursuit of wealth*, New Haven en Londen.
- Bergin, Joseph en Laurence Brockliss [eds.] (1991), *Richelieu and his age*, Oxford.
- Black, Jeremy (2002) *European International Relations 1648-1815*, Basingstoke en New York.
- Blockmans, Wim (2020), *Medezeggenschap. Politieke participatie in Europa vóór 1800*, 2^e druk, Amsterdam.
- Bockel, Jeroen van (2009), *Gevormde kaders. Bureaucratische en professionele regulering van het werk van ambtenaren in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden*, Delft.

- Boyden, James (1999), 'Fortune Has Stripped You of Your Splendour': Favourites and their Fates in Fifteenth- and Sixteenth-Century Spain', in: Brockliss en Elliott, *The World of the Favourite*, 26-37.
- Boogman, J.C. (1975), 'De raison d'état-politicus Johan de Witt', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90, III, 379-407.
- Boogman, J.C. (1988), *Raadpensionaris L.P. van de Spiegel: een reformistisch-conservatieve pragmaticus en idealist*, Amsterdam en New York.
- Brockliss, L.W.B. (1999), 'Concluding Remarks: The Anatomy of the Minister-Favourite', in: idem en J.H. Elliott, *The World of the Favourite*, 279-309.
- Broeyer, Frits (2018), *Het verleden van Utrecht als remonstrantse stad, 1610-1618. Maurits' zwaard*, Utrecht.
- Browning, Andrew (1951), *Thomas Osborne, Earl of Danby and Duke of Leeds 1632-1712*, 3 delen, Glasgow.
- Bruijn, J.R. (1998), *Varend verleden. De Nederlandse oorlogsvloot in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam.
- Bruin, Guido de (1979), 'De soevereiniteit in de republiek: een machtsprobleem', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 94, I, 27-40.
- Bruin, Guido de (1991), *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)*, Den Haag.
- Bruin, Guido de (1999), 'Het politiek bestel van de Republiek: een anomalie in het vroegmodern Europa?', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 114, I, 16-38.
- Bruin, Guido de (2011), 'Political Pamphleteering and Public Opinion in the Age of De Witt (1653-1672)', in: F. Deen, D. Onnekink en M. Reinders, *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, 63-95, Leiden.
- Burckhardt, Johannes (2018), *Der Krieg der Kriege. Eine neue Geschichte des Dreißigjährigen Krieges*, Stuttgart.
- Bussemaker, C.H.Th. (1888), *Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk*, 2 delen, 's-Gravenhage.
- Castiglione, Baldassar (1991), *Het boek van de Hoveling* [vertaling en inleiding Anton Haakmat], Amsterdam.
- Clark, Christopher (2006), *Iron Kingdom. The Rise and Fall of Prussia, 1600-1947*, Cambridge (MA).

- Claydon, Tony (2002), *William III*, Londen en New York.
- Claydon, Tony en Charles-Édouard Levillain (2015), *Louis XIV Outside In. Images of the Sun King Beyond France, 1661-1715*, Farnham.
- Cossee, Eric (1994), 'Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt', in: E.H. Cossee, F.G.M Broeyer en P.P.W.M. Dirkse, *Rekkelijk of precies. Remonstranten en contraremonstranten ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Utrecht, 8-35.
- Cossee, Eric, Joost Röselaars en Marthe de Vries (red.) (2019), *Tolerantie in turbulente tijden. Johannes Wtenbogaert (1557-1644) en denkers van nu over verdraagzaamheid*, Utrecht.
- Deen, F., D. Onnekink en M. Reinders (2011), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic*, Leiden.
- Deursen, A.Th. van (1965), *Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612)*, Amsterdam.
- Deursen, A.Th. van (1974), *Bavianen en Slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, 3^e druk 2016, Amsterdam.
- Deursen, A.Th. van (1979), 'Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet', in S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en verbondsacte* (Den Haag 1979) 136-154. Ook te vinden in: idem, *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam 1996, 307-321.
- Deursen, A.Th. van (1979), 'De raadpensionaris Jacob Cats', in: idem, *De hartslag van het leven*, 362-374.
- Deursen, A.Th. van (1980), 'Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780', in: D.P. Blok [et al], *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel V, Bussum, 350-387.
- Deursen, A.Th. van (1996), *De hartslag van het leven. Studies over de Republiek der Verenigde Nederlanden*, Amsterdam.
- Deursen, A.Th. van (2000), *Maurits van Nassau 1567-1625. De winnaar die faalde*, Amsterdam.
- Downing, B.M. (1992), *The Military Revolution and Political Change. Origins of Democracy and Autocracy in Early Modern Europe*, Princeton.
- Dral, Wim (2016), *Tussen macht en onmacht. Een politieke biografie van Anthonie van der Heim 1693-1746*, Hilversum.

- Dreiskämper, Petra (1998), 'Redeloos, radeloos, reddeloos'. *De geschiedenis van het rampjaar 1672*, Hilversum.
- Duindam, Jeroen (2003), *Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynastic Rivals, 1550-1780*, Cambridge.
- Duindam, Jeroen (2015), 'Der Günstling global? Favourites and Faction at Early Modern Courts', bijdrage aan de artikelenreeks *Aufstieg und Fall an den europäischen Höfen des Mittelalters*. <https://mittelalter.hypotheses.org/6524>, 15-12-2020
- Ebbinge Wubben, F.A. (1861), *Geschiedenis van het beleg der stad Hasselt in den jare 1657*, Zwartsluis.
- Edwards, Elisabeth (1998), *Amsterdam and William III: the role of influence, interest and patronage on policy-making in the Dutch Republic, 1672-1684*, dissertatie University College London, Londen.
<https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/1383584>
- Edwards, Elisabeth (2002), 'An Unknown Statesman: Gaspar Fagel in the Service of William III and the Dutch Republic', *History*, 87, 353-371.
- Edwards, Elisabeth (2015), 'Amsterdam and the Ambassadors of Louis XIV 1674-1685', in: Tony Claydon en Charles-Édouard Levillain, *Louis XIV Outside In. Images of the Sun King Beyond France, 1661-1715*, Farnham, 187-207.
- Eijken, E.D., A.J. Mensema e.a. [1978], *In alle Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel*, Zwolle.
- Ekberg, Carl J. (1979), *The failure of Louis XIV's Dutch War*, Chapel Hill.
- Elias, J.E. (1923), *Geschiedenis van het Amsterdamsche Regentencollegie*, 's-Gravenhage.
- Elias, J.E. (1933), *De vlootbouw in Nederland in de eerste helft der 17^e eeuw*, Amsterdam.
- Elliott, J.H. (1968), *Europe Divided 1559-1598*, 2^e druk 2000, Oxford.
- Elliott, J.H. (1984), *Richelieu and Olivares*, Cambridge.
- Elliott, J.H. (1986), *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline*, New Haven en Londen.
- Elliott, J.H. en L.W.B. Brockliss (red.) (1999), *The World of the Favourite*, New Haven & Londen.

- Enno van Gelder, H.A. (1918), *De levensbeschouwing van Cornelis Pieterszoon Hooft, burgemeester van Amsterdam 1547-1626*, dissertatie Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Ertman, Thomas (1997), *Birth of the Leviathan: Building States and Regimes in Medieval and early modern Europe*, Cambridge en New York.
- Essen, Arend van (2018), 'De 'taffel' in de slaapkamer: De nalatenschap van Simon van Slingelandt (1664-1736) in handen van de biograaf', in *Nieuwe Tijden: Over vroegmoderne geschiedenis*, 2018 (2), 2, 87-108.
- Essen, Arend van (2021), *Staatsbelang boven regentengezang. De politieke traktaten van Simon van Slingelandt (1664-1736) en het functioneren van de Republiek*, dissertatie Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
<https://doi.org/10.33612/diss.178636338>
- Feros, Antonio (1995), 'Twin souls: monarchs and favourites in early seventeenth-century Spain', in: R.L. Kagan en G. Parker, *Spain, Europe and the Atlantic world. Essays in honour of John H. Elliott*, Cambridge, 27-47.
- Fockema Andreae, S.J. (1960), *De Nederlandse staat onder de Republiek*, 4^e druk 1972, Amsterdam.
- Fölting, H.P. (1976), *De landsadvocaten en raadpensionarissen der Staten van Holland en West-Friesland*, 's-Gravenhage 1976.
- Fouw jr., A. de (1946), *Onbekende raadpensionarissen*, Den Haag.
- Franken, M.A.M. (1966), *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684*, Groningen.
- Frijhoff, W.Th.M. en M. Spies (2000), *1650. Bevochten eendracht*, 2^e druk, 's-Gravenhage.
- Frijhoff, Willem en Maarten Prak (red.) (2004), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650*, Amsterdam.
- Fruin, Robert (1861), *Tien jaren uit den 80 Jarigen Oorlog 1588-1598*, 7^e druk 1899, 's-Gravenhage.
- Fruin, Robert (1882) 'De staatkunde van Oldenbarnevelt', in: idem, *Verspreide geschriften*, deel IX, 105-109.
- Fruin, Robert (1889), 'Prins Willem III in zijn verhouding tot Engeland', in: idem, *Verspreide geschriften* [eds. P.J. Blok e.a.] 10 delen (1900-1904) 's-Gravenhage, deel V, 1-195.

- Fruin, Robert (1900-1904), *Verspreide geschriften* [eds. P.J. Blok e.a.] 10 delen, 's-Gravenhage.
- Fruin, Robert (1901), *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, 2^e druk 1922; fotomechanische herdruk 1980, 's-Gravenhage.
- Gabriëls, A.J.C.M. (1981), 'De edel mogende heeren Gecommitteerde Raden van de Staaten van Holland en Westvriesland, 1747-1795. Aspecten van een buitencommissie op gewestelijk niveau', *Tijdschrift voor geschiedenis* 94, 527-564.
- Gabriëls, A.J.C.M. (1990), *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw*, 's-Gravenhage 1990.
- Gebhard, J.F. (1881-1882), *Het leven van mr. Nicolaas Cornelisz. Witsen (1641-1717)*, 2 delen, Utrecht.
- Geyl, Pieter (1939), *Oranje en Stuart*, Utrecht.
- Goldfarb, Hiliard (2002), *Richelieu. Art and Power*, Gent.
- Graaf, R.H. de (2009), *Journalistiek in beweging. Veranderende berichtgeving in kranten en pamfletten (Groningen en 's-Hertogenbosch 1913-1899)*, dissertatie Universiteit Utrecht.
- Graves, M.A.R. (2001), *The Parliaments of Early Modern Europe*, Harlow.
- Greve, H.E. (1902), 'Het ambt en de instructie van den raadpensionaris', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 4de reeks, 2, 367-390.
- Groenveld, S. (1967), *De Prins voor Amsterdam. Reacties uit pamfletten op de aanslag van 1650*, Bussum.
- Groenveld, S. en H.L.Ph. Leeuwenberg (1979), *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en verbondsacte*, Den Haag.
- Groenveld, S. (1984), *Verlopend getij. De Nederlandse Republiek en de Engelse Burgeroorlog 1640-1646*, Dieren.
- Groenveld, S. (1985), 'Adriaan Pauw (1585-1653), een pragmatisch Hollands staatsman', *Spiegel historiael*, 1985, IV, 432-439.
- Groenveld, S. (1990), *Evidente factiën in den Staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17^e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden*, Hilversum.
- Groenveld, S. (1991), 'J'equippe une flotte tres considerable': The Dutch Side of the Glorious Revolution', in: R. Beddard [eds.], *The Revolutions of 1688*, Oxford.
- Groenveld, S. (2012), 'Politieke verhoudingen', in: P. Brusse en W. Mijnhardt (red.), *Geschiedenis van Zeeland. Deel II 1550-1700*, Zwolle, 193-194.
- Groenveld, S. (2013), 'Van landsadvocaat naar raadpensionaris. De eerste fase van een Hollands ambt, 1477-1621', in *Holland. Historisch tijdschrift* 45 (1) 2-13.

- Groenveld, S. (2018), *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog. Twaalf artikelen over de periode 1559-1652*, 13-30, Hilversum.
- Groenveld, S. (2018), 'De Nederlanden en de Guliks-Kleefse erfopvolging, ca. 1592-1614. Oorlogsdreiging voor en tijdens het Twaalfjarig Bestand', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog*, 206-238.
- Groenveld, S. (2018), 'Unie, religie en militie. Binnenlandse verhoudingen in de Republiek voor en na de Munsterse Vrede', in: idem, *Facetten van de Tachtigjarige Oorlog*, 260-286.
- Haan, Jaap de (2003), 'De schaduw van Cornelis. Cornelis de Witt in de historiografie', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 116, IV, 473-494.
- Haan, Jaap de (2005), 'Van staatsgezind tot liberaal. De beeldvorming over Johan de Witt in de revolutietijd (1757-1840)', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120, I, 28-47.
- Haan, Jaap de (2018), 'Johan de Witt als ideale hoveling', gepubliceerd via HuygensING: http://resources.huygens.knaw.nl/BriefwisselingJohandeWitt/Blogs/20180523_hoveling
- Haan, Jaap de (2019), 'Een staatsman in het nauw. Johan van Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten', *Jaarboek Werkgroep XVIIe eeuw 2019*, Hilversum, 13-30.
- Haan, Jaap de (2019), 'Klem tussen kerk en staat: Oldenbarnevelt en de Bestandstwisten', *Tranparant* (30) I, 16-20.
- Haitsma Mulier, E.O.G. en W.R.E. Velema (red.) (1991), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam.
- Harline, Craig E. [eds.] (1992), *The Rhyme and Reason of Politics in Early Modern Europe. Collected Essays of Herbert H. Rowen*, Dordrecht.
- Harms, Roeland (2011) *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw*, Amsterdam.
- Harris, Tim (1993), *Politics under the later Stuarts. Party Conflict in a Divided Society 1660-1715*, Londen & New York.
- Harris, Tim (2006), *Revolution. The Great Crisis of the British Monarchy*, Londen.
- Hart, P. 't en M. ten Hooven (2004), *Op zoek naar leiderschap. Regeren na de revolutie*, Amsterdam.
- Hart, P. 't (2012), 'De politieke leider', in: *De leiderschapsbox*, [Managementboek], z.p.
- Hart, P. 't (2014), *Understanding public leadership*, Londen.

- Haverkate, Jan (2020), *Spindoctors van de Gouden Eeuw. De eerste pamfletoorlog (1654-1675)*, Zutphen.
- Helmers, Helmer, Geert Janssen en Judith Noorman (red.) (2021), *De zeventiende eeuw*, Leiden.
- Helmers, Helmer (2021), 'Burgerparticipatie en het publieke debat' in: idem, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw*, Leiden, 186-207.
- Hill, B.W. (1988), *Robert Harley. Speaker, Secretary of State and Prime Minister*, New Haven en Londen.
- Hirschbiegel, Jan en Werner Paravicini (red.) (2002), *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert*, Ostfildern.
- Holmes, Geoffrey (1986), 'Sir Robert Walpole', in: idem, *Politics, Religion and Society in England, 1679-1742*, Londen, 163-180.
- Holmes, Geoffrey (1993), *The Making of a Great Power. Late Stuart and early Georgian Britain*, Harlow.
- Holtzapffel, Koen en Marius van Leeuwen (red.) (2010), *De Remonstrantie 400 jaar. Ontstaan, historie, actualiteit*, Zoetermeer.
- Hoppit, Julian (2000), *A Land of Liberty? England 1689-1727*, Oxford.
- Hove, Jan ten (2005), *Geschiedenis van Zwolle*, Zwolle.
- Huizinga, Johan (1941), *Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw*, 7^e druk 1998, Amsterdam.
- Israel, J.I. (1997), *De Republiek 1477-1806*, 2 delen, 4^e druk 1997, Franeker.
- Japikse, N. (1907), 'Verslag van een onderzoek naar ongedrukte resolutiën der Staten van Holland na 1572', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 28, lxxviii-cxiii.
- Japikse, N. (1924), 'De Dordtse regeeringsoligarchie in het midden der 17^e eeuw' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 6, I, 6-22.
- Japikse, N. (1918), *Johan de Witt*, 2^e druk 1928, Amsterdam
- Japikse, N. (1930-1933), *De koning-stadhouder*, 2 delen, Amsterdam.
- Janssen, Geert, (2005) *Creaturen van de macht. Patronage bij Willem Frederik van Nassau (1613-1664)*, Amsterdam.
- Jones, G.W. (1991), *West European Prime Ministers*, Londen.
- Jones, J.R. (1996), *The Anglo-Dutch Wars of the Seventeenth Century*, Cambridge.

- Jong, Michiel de en Gerrit Knaap en Henk den Heijer (2015), *Oorlogen overzee. Militair optreden door compagnie en staat buiten Europa 1595-1814*, Amsterdam.
- Jong, O.J. de (1979), 'De Unie en religie', in S. Groenveld en H.L.Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag 1979) 155-183.
- Jonge, J.C. de (1833-1848), *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen*, vijf delen, 3^e druk 1869, Zwolle.
- Kagan, R.L. en G. Parker (1995), *Spain, Europe and the Atlantic world. Essays in honour of John H. Elliott*, Cambridge.
- Kaiser, Michael en Andreas Pečar (2002), *Der zweite Mann im Staat. Oberste Amtsträger und Favoriten im Umkreis der Reichfürsten in der Frühen Neuzeit* [Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft 32], Berlijn.
- Kaiser, Michael (2002), 'Der unhöfische Favorit. Eberhard von Dankelman (1643-1722), Oberpräsident in Brandenburg unter Kurfürst Friedrich III,' in Idem en Andreas Pečar (2002), *Der zweite Mann im Staat*, 271-294.
- Kalma, J.J. en K. de Vries (red.) (1972), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen*, Leeuwarden.
- Kenyon, J.P. (1956), 'The Earl of Sunderland and the King's Administration, 1693-1695', in: *The English Historical Review*, 71, CCLXXXI, 576-602
- Kenyon, J.P. (1978), *Stuart England*, Londen.
- Kernkamp, G.W. (1943), *Prins Willem II*, Amsterdam.
- Kettering, Sharon (2008), *Power and reputation at the court of Louis XIII. The career of Charles d'Albert, duc de Luynes (1578-1621)*, Manchester.
- Kiesow, Pauline (2019), *The Office of Stadhouder and the Preservation of Unity in the Dutch Republic, 1559-1672*, dissertatie Universiteit van Cambridge. <https://doi.org/10.17863/CAM.53216>
- Klashorst, G.O. van de (1991), 'De ware vrijheid, 1650-1672', in: E.O.G. Haitsma Mulier en W.R.E. Velema (red.), *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*, Amsterdam, 157-185.
- Kober, Ulrich (2002), 'Der Favorit als "Factorum". Graf Adam von Schwartzenberg als Oberkammerer und Direktor des Geheimen Rates unter Kurfürst Georg Wilhelm van Brandenburg', in: Kaiser en Pečar, *Der zweite Mann im Staat*, 231-252.
- Knapen, Ben (2005), *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt 1547-1619*, 2^e druk 2013, Amsterdam.

- Knecht, R.J. (1991), *Richelieu*, Harlow.
- Knevel, Paul (1994), *Burgers in het geweer. Schutterijen in Holland 1550-1700*, Hilversum.
- Knevel, Paul (2001), *Het Haagse Bureau. 17de-eeuwse ambtenaren tussen staatsbelang en eigenbelang*, Amsterdam.
- Kooijmans, Luuc (1997), *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*, Amsterdam.
- Kooijmans, Luuc (2000), *Liefde in opdracht. Het hofleven van Willem Frederik van Nassau*, Amsterdam.
- Koopmans, J.W. (1990), *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588*, 's-Gravenhage.
- Koopmans, J.W. (2005), 'De vergadering van de Staten-Generaal in de Republiek voor 1795 en publiciteit', *Bijdragen en Mededelingen Betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 120, III, 379-396.
- Kurtz, G.H. (1928), *Willem III en Amsterdam, 1683-1685*, Utrecht.
- Lademacher, H. (1970), 'Wilhelm III. von Oranien und Anthonie Heinsius', *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 34, 252-266.
- Lesger, Clé (2004), 'De wereld als horizon. De economie tussen 1578 en 1650, in: Willem Frijhoff en Maarten Prak (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Centrum van de wereld 1578-1650*, Amsterdam, 103-187.
- Levy Peck, Linda (1999), 'Monopolizing Favour: Structure of Power in the Early Seventeenth-Century English Court', in: Brockliss en Elliott, *The World of the Favourite*, 54-78.
- Lieburg, Fred van (2019), *Synodestad. Dordrecht 1618-1619*, Amsterdam.
- Lloyd Moote, A. (1991), 'Richelieu as Chief Minister. A Comparative Study of the Favourite in Early Seventeenth-Century Politics', in: Bergin and Brockliss, *Richelieu and his age*, 13-43.
- Lockhart, Paul Douglas (2004), *Sweden in the Seventeenth Century*, Basingstoke en New York.
- Lockyer, Roger (1981), *Buckingham. The Life and Political Career of George Villiers, First Duke of Buckingham 1592-1628*, Londen en New York.
- Lockyer, Roger (1998), *James I & VI*, Londen.
- Lynn, J.A. (1999), *The wars of Louis XIV 1667-1714*, Londen en New York.

- Marvick, Elizabeth M. (1983), 'Favorites in Early Modern Europe: A Recurring Psychopolitical Role', in *The Journal of Psychohistory*, 10, IV, 463-489.
- McMeeking, Thomas (2021), *The Political Leadership of Prime Minister John Major. A Reassessment Using the Greenstein Model*, Londen.
- Mensema, A.J. en A.J. Gevers [1978], 'De Staten als Soevereinen van Overijssel 1578-1795', in: E.D. Eijken, A.J. Mensema e.a., *In alles Staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel*, Zwolle, 31-75.
- Molas Ribalta, Pere (1996), 'The Impact of Central Institutions', in: Wolfgang Reinhard (red.), *Power Elites and State Building*, Oxford.
- Mörke, Olav (1997), 'Stadtholder' oder 'Staetholder'? *Die Funktion des Hauses Oranien und seines Hofes in der politischen Kultur der Republik der Vereinigten Niederlande im 17. Jahrhundert*, Münster.
- Nellen, Henk (2007), *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede 1583-1645*, Amsterdam.
- Nierop, H.K.H. van (1984), *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende ende eerste helft van de zeventiende eeuw*, z.p. [Amsterdam].
- Nierop, Henk van (2018), *The Life of Romeyn de Hooghe 1645-1708. Prints, Pamphlets and Politics in the Dutch Golden Age*, Amsterdam.
- Norton, Philip (1987), 'Prime Ministerial Power: A Framework for Analysis', in: *Teaching Politics* 16, III, 325-345.
- Norton, Philip (1988), 'Prime Ministerial Power', *Social Studies Review*, 3 (3), 108-115.
- Norton, Philip (2008), 'Tony Blair and the Office of Prime Minister', in: M. Beech en S. Lee, *Ten Years of New Labour*, Basingstoke en New York, 89-102.
- Norton, Philip (2019), 'Effective prime ministerial leadership?', gepubliceerd op de website *The Norton View* (<https://nortonview.wordpress.com/2019/06/04/effective-prime-ministerial-leadership/>; 5-4-2022).
- Nimwegen, Olaf van (2006) 'Deser landen krijchsvolck'. *Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688*, Amsterdam.
- Onnekink, David (2006), 'Mynheer Benting now rules over us': the 1st Earl of Portland and the Re-emergence of the English Favourite, 1689-1699', *English Historical Review*, 492 (121), 1-21.

- Onnekink, David (2007), *The Anglo-Dutch favourite. The career of Hans Willem Bentinck, 1st Earl of Portland (1649-1709)*, 2e druk 2016, Basingstoke en Burlington.
- Onnekink, David (2016), *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713*, Londen.
- Onnekink, David en Gijs Rommelse (2019), *The Dutch in the Early Modern World. A History of a Global Power*, Cambridge.
- Onnekink, David (2021), 'Het staatsbestel', in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman (red.), *De zeventiende eeuw*, Leiden, 166-185.
- Oudendijk, J.K. (1944), *Johan de Witt en de zeemacht*, Amsterdam.
- Paravicini, Werner (2004), 'Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. Bis zum 17. Jahrhundert', in Jan Hirschbiegel en idem, *Der Fall des Günstlings*, 13-20.
- Panhuysen, Luc (2005), *De Ware Vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt*, Amsterdam.
- Panhuysen, Luc (2016), *Oranje tegen de Zonnekoning. De strijd van Willem III en Lodewijk XIV om Europa*, Amsterdam.
- Parker, Geoffrey (1977), *The Dutch Revolt*, Londen.
- Parker, Geoffrey (1988), *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West*, Cambridge.
- Parker, Geoffrey (2015), *Imprudent King: a New Life of Philip II*, New Haven en Londen.
- Parker, Geoffrey (2019), *Emperor: A New Life of Charles V*, New Haven en Londen.
- Pettegree, Andrew en Arthur der Weduwen (2018), *The Bookshop of the World. Making and Trading books in the Dutch Golden Age*, New Haven en Londen.
- Philippa, M., F. Debrabandere, A. Quak, T. Schoonheim en N. van der Sijs (2003-2009), *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands*, 4 delen, Amsterdam. Geraadpleegd via <http://www.etymologie.nl/>
- Platt, Eric (2008), 'A re-examination of English participation in the Vorstius Affair', in: *Holland. Historisch Tijdschrift* 40 (4) 301-326.
- Plumb, J.H. (1956-1960), *Sir Robert Walpole. The Making of a Statesman & The King's Minister*, 2 delen, Londen.

- Poelhekke, J.J. (1978), *Frederik Hendrik, Prins van Oranje: een biografisch drieluik*, Zutphen.
- Poggi, Gianfranco (1978), *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*, Stanford.
- Pollmann, Judith (2006), 'Dienst en wederdienst. Patronage en de kunst van het netwerken in het ancien régime', in: W.Th.M. Frijhoff en L.H.M. Wessels (2006), *Veelvormige dynamiek. Europa in het ancien régime, 1450-1800*, 216-236, Nijmegen.
- Pollmann, Judith (2021), 'Oorlogsgeweld en het zelfbeeld van de Republiek', in: Helmer Helmers, Geert Janssen en Judith Noorman, *De zeventiende eeuw*, Leiden, 141-164.
- Pot, C. W. van der (1949), *Bestuurs- en Rechtsinstellingen der Nederlandse Provincies*, Zwolle.
- Prak, Maarten (1989), 'Republiek en vorst. De stadhouders en het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden, 16^e-18^e eeuw, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 16, 28-52.
- Prak, Maarten (2018), *Citizens without Nations. Urban Citizenship in Europe and the World, c.1000-1789*, Cambridge.
- Prak, Maarten (2020), *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingdrang*, Amsterdam. (Herziene druk van *Het raadsel van de Republiek*, Nijmegen, 2002).
- Prak, M. en J.L. van Zanden (2022), 'The State and the Economic Acceleration of the Dutch Republic, 1585-1637', in Pepijn Brandon, Lex Heerma van Voss en Anemieke Romein (red.), *The Early Modern State: Drivers, Beneficiaries and Discontents*, Abingdon-on-Thames, 38-65.
- Price, J.L. (1994), *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century: the Politics of Particularism*, Oxford.
- Price, J.L. (1995), 'De regent', in: H.M. Beliën, A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*, Amsterdam, 26-55.
- Prud'homme van Reine, Ronald (1996), *Rechterhand van Nederland. Biografie van Michiel Adriaenszoon de Ruyter, tweede druk*, Amsterdam.
- Prud'homme van Reine, Ronald (2001), *Schittering en schandaal. Biografie van Maerten en Cornelis Tromp*, Amsterdam.

- Prud'homme van Reine, Ronald (2013), *Moordenaars van Jan de Witt. De zwartste bladzijde van de Gouden Eeuw*, Amsterdam.
- Prud'homme van Reine, Ronald (2019), *Ontvoeringen in de hofstad. De val van de Oldenbarnevelts*, Amsterdam.
- Raeymaekers, Dries en Sebastiaan Derks (2016), *The Key to Power? The Culture of Access in Princely Courts, 1400-1750*, Leiden.
- Regt, W.M.C. (1914), 'Gaspar Fagel', in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, deel 3, Leiden, 382-384.
- Reinders, Michel (2010), *Gedrukte Chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672*, Amsterdam.
- Reinhard, Wolfgang (red.) (1996), *Power Elites and State Building*, Oxford.
- Reinhard, Wolfgang (1999), *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München.
- Robberts, Michael (1953-1958), *Gustavus Adolphus. A History of Sweden 1611-1632*, 2 delen, Londen, New York en Toronto.
- Rohrschneider, Michael, "... vndt keine favoriten ahn Eurem hoffe haltet": Zur Stellung Ottos von Schwerin im Regierungssystem des Großen Kurfürsten,' in: Micheal Kaiser en Andreas Pečar (2002), *Der zweite Mann im Staat*, 253-270.
- Romano, Dennis (2007), *The Likeness of Venice. A Life of Doge Francesco Foscari 1373-1457*, New Haven en Londen.
- Romein, Jan en Annie (1938-1940), 'Johan de Witt – Ruwaard der vrijheid', in: Idem, *Erflaters van onze beschaving – Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, 368-393, 7e druk 1956, Amsterdam.
- Rommelse, Gijs (2006), *The Second Anglo-Dutch War (1665-1667). International raison d'état, mercantilisme and maritime strife*, Hilversum.
- Rommelse, Gijs (2008), 'Mercantilisme in de politieke ideologie van de Ware Vrijheid (1650-1672)', in: *Holland. Historisch Tijdschrift*, 40 (2) 97-113.
- Rommelse, Gijs en Roger Downing (2015), 'The fleet as an ideological pillar of Dutch radical republicanism, 1650-1672', *The International Journal of Maritime History*, 27 (3) 387-410.
- Roorda, D.J. (1961), *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties*, 2^e druk 1978, Groningen.
- Roorda, D.J. (1979), 'William III and the Utrecht 'Government-Regulation': background, events and problems', in: *Low Countries History Yearbook* 12, 85-109.

- Roorda, D.J. (1979), 'Prins *Willem III*, de koning-stadhouder', in: C.A. Tamse (red.), *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, Leiden.
- Roorda, D.J. (1984), 'Le secret du Prince. Monarchale tendenties in de Republiek 1672-1702', in: idem, *Rond Prins en Patriciaat. Verspreide opstellen door D.J. Roorda, 172-192*, Haarlem.
- Rowen, H.H. (1965), 'John De Witt: The Makeshift Executive in a "Ständestaat"', in: Harline, *The Rhyme and Reason of Politics in Early Modern Europe*, 99-107.
- Rowen, H.H. (1968), 'Management of Estates in the Seventeenth Century: John De Witt, The States of Holland and the States General', in: Harline, *The Rhyme and Reason*, 109-119.
- Rowen, H.H. (1978), *John de Witt. Grand Pensionary of Holland, 1625-1672*, Princeton.
- Rule, John C. en Ben Trotter (2014), *A World of Paper. Louis XIV, Colbert de Torcy and the Rise of the Information State*, Montreal.
- Schmidt, Frits (2001), "Te laate genodigt of in 't geheel vergeten". De positie van Hasselt en Steenwijk binnen het bestuur van het gewest Overijssel 1621-1795, Kampen.
- Schutte, O. (1982), *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers in Nederland 1584-1810*, 's Gravenhage.
- Soll, Jacob (2009), *The Information Manger. Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*, Michigan.
- Spanninga, Hotso (2012), *Gulden Vrijheid? Politieke cultuur en staatsvorming in Friesland, 1600-1640*, Hilversum.
- Spijker, W. van't, C.C. de Bruin, H. Florijn, A. Moerkerken en H. Natziyl (1987), *De Synode van Dordrecht in 1618 en 1619*, Houten.
- Stipriaan, René (2021), *De zwijger. Het leven van Willem van Oranje*, Amsterdam.
- Sturdy, D.J. (2002), *Fractured Europe: 1600-1721*, Oxford.
- Sturdy, D.J. (2004), *Richelieu and Mazarin. A Study in Statesmanship*, Basingstoke.
- Streng, J.C. (1991), 'C.H.Th. Bussemakers 'Geschiedenis van Overijssel gedurende het eerste stadhouderlooze tijdperk' na 100 jaar', in: *Overijsselse historische bijdragen (VORG)* 106, 21-44.
- Streng, J.C. (1997), *'Stemme in staat': de bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*, Hilversum.

- Sypesteijn, J.W. van (1864), *Geschiedkundige bijdragen*, 3 delen, 's-Gravenhage.
- Terry, L.D. (1995), *Leadership of public bureaucracies. The Administrator as Conservator*, Thousand Oaks, Londen en New Delhi.
- Tex, J. den (1960-1972), *Oldenbarnevelt*, 5 delen, Haarlem.
- Thompson, I.A.A. (1999), 'The Institutional Background to the Rise of the Minister-Favourite', in: Elliot ten Brockliss, *The World of the Favourite*, 13-27.
- Thomson, Erik (2016), 'Axel Oxenstierna and the Swedish Diplomacy in the Seventeenth Century' in: Paul M. Dover (red.), *Secretaries and Statecraft in the Early-Modern Europe*, Edinburgh, 115-139.
- Tilly, Charles (1990), *Coercion, Capital and European States AD 990-1990*, Cambridge (MA) en Oxford.
- Treasure, Geoffrey (1995), *Mazarin. The Crisis of Absolutism in France*, Londen & New York.
- Treasure, Geoffrey (2001), *Louis XIV*, Harlow en Londen.
- Troost, Wout (2001), *Stadhouder-koning Willem III. Een politieke biografie*, Hilversum.
- Troost, Wout (2011), *Sir William Temple, William III and the Balance of Power in Europe*, Dordrecht.
- Troost, Wout (2018), 'De invloed van de Tocht naar Chatham op de totstandkoming van het Eeuwig Edict', *Jaarboek Oranje Nassau*, 103-127.
- Troost, Wout (2021), *Hiëronymus van Beverningk tijdens het Rampjaar 1672*, Zutphen.
- Uitterhoeve, Wilfried (2019), *De zaak Oldenbarnevelt. Val, proces en executie*, Nijmegen.
- Veenendaal jr., A.J. (1976), 'Inleiding', in idem, *De briefwisseling van Anthonie Heinsius 1702-1720*, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie, nr. 158, viii-xxxiv, 's-Gravenhage.
- Veenendaal jr., A.J. (2002) 'Who's in charge here? Anthonie Heinsius and his role in Dutch Politics', in: J.A.F. de Jongste en A.J. Veenendaal jr. (eds), *Anthonie Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720*, 11-24. Den Haag.
- Velde, Henk te (2002), *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, 2^e druk, Amsterdam.

- Velde, Henk te en Diederik Smit (red.) (2011), *Van Torentje tot Trêvesaal. De geschiedenis van de noordzijde van het Binnenhof*, Den Haag 2011.
- Verhoeven, Garrelt en Sytze van der Veen (2011), *De Hollandse Mercurius. Een Haarlems jaarboek uit de zeventiende eeuw*, Haarlem.
- Visser, J. (1972), 'De Friese stadhouders, De Witt en de Unie', in: J.J. Kalma en K. de Vries (red.), *Friesland in het rampjaar 1672. It jier fan de miste kânsen*, Leeuwarden, 73-90.
- Vroomen, Ingmar (2012), *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandsretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672*, dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam. <http://hdl.handle.net/1765/32307>
- Wagenaar, Jan (1749-1759), *Vaderlandsche historie, vervattende de geschiedenissen der nu Vereenigde Nederlanden, inzonderheid die van Holland, van de vroegste tyden af*, 21 delen, tweede druk 1770, Amsterdam.
- Wedgwood, C.V. (1961), *Thomas Wentworth, first Earl of Strafford, 1593-1641 : a reevaluation*, 2e druk 1962, Londen.
- Wilders, Coen (2015), *Patronage in de Provincie. Het Utrechtse netwerk van stadhouder Willem III*, Amsterdam.
- Williams, Patrick (2006), *The great favourite. The Duke of Lerma and the court and government of Philip III of Spain, 1598-1621*, 2e druk 2010, Manchester en New York.
- Witteveen, Menno (2022), *Reinier Pauw (1654-1636) en Amsterdam. De macht van een man en een stad*, Amsterdam.
- Wolf, J.B. (1968), *Louis XIV*, Londen.
- Zandvliet, Kees (2010), *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw*, Amsterdam.

SUMMARY

An execution and a murder: the two best-known Grand Pensionaries in Dutch history owe their name recognition largely to their violent deaths. For this reason, they have received a lot of attention in recent years: 2018 saw the commemoration of the downfall and execution of Johan van Oldenbarnevelt during the 1618-19 disputes between the Remonstrants and Counter-Remonstrants (Bestandstwisten) and four years later the murder of Johan de Witt and his brother Cornelis during the Disaster Year (1672) was memorialized. The stories of the deaths of these men continue to appeal to a new generation, but what exactly their function entailed is much less clear. Few know that Oldenbarnevelt and De Witt were Grand Pensionary of Holland and not of the States-General or of the Republic. Even for contemporaries and historians their function is not always obvious: were they servants of the States of Holland or their director (political leader)?

This book provides a new interpretation of the Grand Pensionary of Holland in the seventeenth century. It looks not only at the domestic relations in the Netherlands, but the Grand Pensionary is also compared with officials playing a similar role in other countries. The hypothesis being tested is that the Grand Pensionary occupied a position in the Dutch polity comparable to that of a first minister in the Western European monarchies. As part of the on-going state-building process, all these officials were given a coordinating role in jurisprudence, tax collection and the military. Therefore the main question of this book is: was the Grand Pensionary of Holland the First Minister of the Republic?

To answer this question, the position of Grand Pensionary is compared nationally and internationally. This is done in two ways: a comparison between three seventeenth-century Grand Pensionaries of Holland (comparison across time) and between the Grand Pensionary and the first minister in surrounding kingdoms (comparison across space). The comparison across time focuses on the Grand Pensionaries Oldenbarnevelt (1547-1619), De Witt (1625-1672) and Gaspar Fagel (1634-1688) on the basis of four case studies (chapters 3 to 6) which draw on research in primary sources. The spatial comparison considers various first ministers in France, Spain, England, Sweden and Brandenburg and is based on research in secondary sources (chapter 7).

Two research models are used to systematize the comparisons. The first is British political scientist Philip Norton's *Prime Ministerial Power Analysis*-model. This heuristic analysis method is used to compare the Grand Pensionaries with each other and the Grand Pensionary of Holland with the first minister elsewhere in Europe. Part of the Norton model focuses on the circumstances facing contemporary prime ministers in Western Europe. Translated to the Dutch situation in the seventeenth century, we look at the power situation of the Grand Pensionary, the expectations among the Holland voting towns (i.e. the Grand Pensionary's principles) and international politics. By analyzing these conditions for each Grand Pensionary, they can be compared with one another.

The second model is the Grand Pensionary's function model that I designed for this research. This function model is based on the – often implicit – tasks and powers stated in the directive for the Grand Pensionary and makes it possible to map out how he performs his *administrative* (preparation and completion of the decision-making process), *executive* (ensuring implementation of the decisions), *political* (leading the decision-making process) and *representative* (acting in the name of the sovereign) functions. This model is also used to analyze the tasks and functions of the first minister.

The function model of the Grand Pensionary makes it possible to elevate the discussion about the nature of the Grand Pensionary above the servant-or-director dilemma. This approach is also useful for the analysis of the first minister because the historiography of this early modern politician-or-administrator is caught in a similar contradiction. Where in the discussion about the Grand Pensionary there is uncertainty about his relationship to his principals (the States of Holland), the same applies to the prime minister's position in relation to his monarch: was he a favourite or a substitute for the king? The function model of the Grand Pensionary transcends this contradiction and thus provides a sharper picture of these early modern administrators.

Johan van Oldenbarnevelt's performance during the Remonstrant-Counter-Remonstrant disputes is the subject of the first case study (chapter 3). During the Twelve Years' Truce with Spain longstanding political and religious tensions erupted. Oldenbarnevelt was not successful in bringing the doctrinal disputes to an end. This was partly due to fundamental theological opposition to his religious policy, but also to a change in the balance of power in Holland. Counter-Remonstrant

Amsterdam had emerged as the largest and richest city in the province and felt that the Grand Pensionary was not looking after its economic interests properly. At the same time, Stadtholder Maurits also claimed political influence. The alliance between these opponents of his policies undermined Oldenbarnevelt's position as Grand Pensionary. It is remarkable that Oldenbarnevelt was able to perform his official and executive functions without any problems up to the very last moment and that his political and representative functions were not questioned by the vast majority of the States of Holland. The outcome of the Remonstrant-Counter-Remonstrant disputes made it clear that the Grand Pensionary and the Stadtholder could no longer coexist on an equal footing; from then on, the first was subordinate to the second.

Johan de Witt's involvement in the restoration of the Stadthoderate in Overijssel is central to the second case study (chapter 4). This happened during a period without an acting Stadtholder (1650-1672). In the States of Overijssel a schism had arisen between, on the one hand, Zwolle and Kampen, which had elected the Frisian Stadtholder Willem Frederik as lieutenant-Stadtholder, and Deventer, on the other, which wanted to leave this post vacant. De Witt persuaded Willem Frederik to give up this position by promising him an appointment as field marshal of the Dutch army. Also, at the request of the two parties, he mediated the conflict and thus managed to end the schism. All functions of the Grand Pensionary are recognizable in De Witt's actions, with the political and representative ones being the most striking. Due to the absence of a Stadtholder in Holland, the political leadership of the province came into the hands of the Grand Pensionary and with it the leadership of the States-General. In the Republic – and abroad – the Grand Pensionary of Holland was seen as the leader of the seven provinces. For this reason, De Witt was asked to mediate in Overijssel.

The third case study (chapter 5) looks at De Witt as deputy of the States-General on behalf of the States of Holland in the fleet during the Second Anglo-Dutch War. The Grand Pensionary was the *de facto* Commander in Chief of the Dutch Navy during this period. In the first year of the war he worked both in port and on the ships to strengthen discipline and morale. He personally sounded the Spanjaardsgat (a water gate between Den Helder and Texel) to set the fleet sail as soon as possible. An analysis of various pamphlets from this period shows that De Witt was not afraid to leak negative reports about Admiral Tromp, an outspoken Orangist, but that he was careful not to put himself too much in the foreground. De Witt's

executive, political and representative functions are clearly demonstrated in this chapter. The Grand Pensionary decided that the Dutch fleet should attack the English as quickly as possible, a decision he could also take as deputy of the States-General. De Witt's reports (*Verbalen*) also show his administrative function, but in his case this function is less prominent.

The final case study (chapter 6) examines the role of Gaspar Fagel in the conflict between Willem III and Amsterdam over army expansion. As Grand Pensionary, Fagel was caught between two sides, namely one of his major principals, the city of Amsterdam, and the Stadtholder. Without hesitation, he sided with the latter and, together with the Stadtholder, put Amsterdam under pressure through manipulation and intimidation. When this tactic failed, Fagel committed himself to a reconciliation between the Stadtholder and Amsterdam. During this episode he followed the political leadership of Willem III, but it was Fagel who determined how the reconciliation came about. The political and representative functions of the Grand Pensionary are less clear in this case. In the States of Holland Fagel exercised political leadership in the assembly, but this was in line with the strategy of the Stadtholder. With regard to the representative function, it can be said that he had a double representative function, representing Stadtholderian politics in the States of Holland and representing Holland in the States-General. His executive function was severely hampered by Amsterdam's resistance, which paralyzed the decision-making process.

Next, the research shifts towards the function of the first minister in some Western European monarchies (chapter 8). The Grand Pensionary function model provides a fruitful approach to study this royal servant because we can identify the same four functions in his position. Every first minister in this chapter tried to get control of state institutions through patronage. Examples of his administrative function are not readily available in the literature, but it is not difficult to find examples of his executive, political and representative functions. Almost all of the prime ministers held high court positions and used their proximity to the monarch to control taxation, foreign and religious policies. Almost without exception, the prime ministers represented their monarch to other royal houses and governments and to their own nobility, and local and national parliaments.

The comparison between the Grand Pensionary and the first minister using the function model and the Norton model shows that both performed their duties in a similar way, but did not have the same position. The Prime Ministerial Power Analysis model makes it clear, on the one hand, that the Grand Pensionary and the first

minister operated in a similar context and, on the other, that their legitimacy was very different. The Grand Pensionary was elected by the States of Holland and therefore had broad support among the cities, while the first minister was appointed by his monarch. The support of the monarch gave him a powerful position, but as soon as the support disappeared, the first minister lost his post.

This research into the Grand Pensionary of Holland has yielded four findings. In the first place, it becomes clear that, thanks to the four identified functions, he played a coordinating role, not only in the politics of his home province, but also in the Republic as a whole. Secondly, the Grand Pensionary fulfilled this coordinating role even when a Stadtholder was in office. The Stadtholder depended on him to carry out his policy in Holland – and via Holland – in the States General. At these moments, the Grand Pensionary had a double representative function, as a representative of his province and of the Stadtholder. Thirdly, the Grand Pensionary took over from the Stadtholder the role of unifying element in the Republic when the Stadtholder's post was vacant. In practice, someone was always needed who could mediate between the provinces in internal disputes, and this function fell to the leader of the most influential province. Finally, the Grand Pensionary fits in with the early modern administrative experiment, of which the first minister was also a part. We can recognize in the ways a first minister tried to coordinate the central institutions of his country the same functions as those of the Grand Pensionary.

Was the Grand Pensionary of Holland the first minister of the Dutch Republic in the seventeenth century? My research shows that he can indeed be seen that way. My function model reveals that the Grand Pensionary resembled other countries' first ministers in the ways he tried to make the government in the Republic work. Thanks to this approach, the contradiction between servant and director has been resolved as has the discourse regarding favorites in which the first minister was trapped. The Grand Pensionary no longer has to be seen as one thing or the other. In terms of the four functions, he acted as the First Minister of the Dutch Republic.

Translation: Kate Delaney

